

ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

HISTORY
JOURNAL

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ
ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

OF YURIY FEDKOVYCH
CHERNIVTSI NATIONAL
UNIVERSITY

Рік заснування 1996

Foundation year 1996

№ 1/2022 (55)

№ 1/2022 (55)

ІСТОРІЯ

HISTORY
SCIENCES

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2022

Chernivtsi
Chernivtsi National
University
2022

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
*Журнал входить до переліку наукових фахових видань
України з історичних наук категорії «Б»*
Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03. 2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21905-11805ПР від 05.02.2016 р.
Журнал індексується науково-метричною базою *Index Copernicus*
Веб-сайт: <http://hj.chnu.edu.ua>

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2022. № 1. 172 с.
Ч-49 <https://doi.org/10.31861/hj2022.55>
ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

Тематика наукового вісника охоплює питання історії України, всесвітньої історії, політичної історії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін та краєзнавства.

У збірнику публікуються дослідницькі роботи та рецензії. Статті друкуються українською, російською, польською, румунською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Редколегія випуску:

Олександр Филипчук, канд. іст. наук, наук. редактор (Чернівці, Україна);
Олександр Добржанський, д-р іст. наук, заст. наукового редактора (Чернівці, Україна);
Василь Ботушанський, д-р іст. наук, заступник наукового редактора (Чернівці, Україна);
Богдан Боднарюк, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Степан Борчук, д-р іст. наук (Івано-Франківськ, Україна);
Юрій Макар, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Андже́й Гіль, д-р іст. наук (Люблін, Польща);
Роман Дрозд, д-р іст. наук (Слупськ, Польща);
Лізавета Дубінка-Гуца, канд. іст. наук (Копенгаген, Данія);
Оксана Каліщук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Мирослав Кметь, д-р іст. наук (Банська Бистриця, Словаччина);
Антоній Мойсей, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Штефан Пурич, д-р іст. наук (Сучава, Румунія);
Олександр Руснак, канд. іст. наук (Чернівці, Україна);
Олександр Сич, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Людмила Стрільчук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Вікторія Тельвак, канд. іст. наук (Дрогобич, Україна);
Сергій Троян, д-р іст. наук (Київ, Україна);
Володимир Фісанов, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Михайло Чучко, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Йоханнан Петровський-Штерн, д-р іст. наук (Чикаго, США);
Микола Гуйванюк, канд. іст. наук, відповідальний редактор (Чернівці, Україна).

Адреса редколегії: Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, тел. +38-050-538-51-10
e-mail: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua

Published by Academic Council
of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Academic Journal Category «B»
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
№ 409 dated 17.03.2020
Certificate of registration KB № 21905-11805IIP dated 05.02.2016
The journal is indexed by scientific-metric base Index Copernicus
Website: <http://hj.chnu.edu.ua>

History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi :
Ч-49 Chernivtsi University, 2022. № 1. 172 p.
<https://doi.org/10.31861/hj2021.55>
ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

The Journal keeps readers up-to-date with concise, thoughtful reviews of key topics on all aspects of the History of Ukraine, World History, Political History, Archeology, Ethnology, Anthropology and Regional Studies.

The backbone of the Journal comprises research and reviews. Languages: Ukrainian, Russian, Polish, Romanian, English, German and French.

Editorial Board:

Oleksandr Fylypchuk, PhD in History, Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Oleksandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Vasyl Botushanskyi, Doctor of History, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Bohdan Bodnariuk, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Stepan Borchuk, Doctor of History (Ivano-Frankivsk, Ukraine);
Yurii Makar, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Andrzej Gil, Doctor of History (Lublin, Poland);
Roman Drozd, Doctor of History (Slupsk, Poland);
Lizaveta Dubinka-Guscha, PhD in History (Copenhagen, Denmark);
Oksana Kalishchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Myroslav Kmet', Doctor of History (Banska Bystrica, Slovakia);
Antonii Moisey, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Stefan Purich, Doctor of History (Suceava, Romania);
Oleksandr Rusnak, PhD in History (Chernivtsi, Ukraine);
Yohanan Petrovsky-Shtern, Doctor of History (Chicago, USA);
Liudmyla Strilchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Oleksandr Sych, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Victoria Telvak, PhD in History (Drohobych Ukraine);
Serhii Troian, Doctor of History (Kyiv, Ukraine);
Volodymyr Fisanov, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Mykhailo Chuchko, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Mykola Huivaniuk, PhD in History, Executive Editor (Chernivtsi, Ukraine).

Editorial Address: 58012, Chernivtsi, Kotsiubynskyi Str. 2, Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, College of History, Political Science and International Studies, Tel. +38-050-538-51-10
e-mail: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Юрій М. ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКИЙ РІЗНОВИД	6-12
Yurii M. ETHNIC IDENTITY AND ITS UKRAINIAN VARIETY	6-12
Балух О. КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ КІНЦЯ 70-х РОКІВ XVI ст. В МОЛДАВІЮ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА РЕАЛІЇ	13-22
Balukh O. COSSACK CAMPAIGNS OF THE LATE 70s OF THE 16th CENTURY TO MOLDAVIA: INTERPRETATIONS AND REALITIES	13-22
Христан Н. ВІД ІСТОРІЇ ДО ПОЛІТИКИ: КНЯЗЬ ТА КОРОЛЬ РУСИ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ У НАРОДНИЦЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ УЯВІ	23-33
Khrystan N. FROM HISTORY TO POLITICS: PRINCE AND KING OF RUS DANYLO ROMANOVYCH IN NARODNYK'S HISTORICAL IMAGINATION	23-33
Гуйванюк М., Королько А. ОСОБИСТІСНЕ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ СЕНЯ ГОРУКА	34-41
Huivaniuk M., Korolko A. PERSONAL FORMATION AND THE FORMATION OF SEN HORUK'S WORLDVIEW	34-41
Зубко О. ПРАЗЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ СІМОВИЧА (1923 – 1933) ...	42-50
Zubko O. PRAGUE EVERYDAY LIFE OF PROFESSOR VASYL SIMOVYCH (1923 – 1933)	42-50
Стрільчук Л. ЛУЦЬК У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ТА ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ	51-59
Strilchuk L. LUTSK IN THE INTERWAR PERIOD: FEATURES OF THE UKRAINIAN EDUCATIONAL PROCESS AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS	51-59
Руснак О. РОЗВИТОК ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	60-67
Rusnak O. DEVELOPMENT OF FOOD INDUSTRY OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION IN THE INTERWAR PERIOD	60-67

ХОТИН 1621: ВІЙНА, МІФ І ПАМ'ЯТЬ

Чучко М. УЧАСТЬ МОЛДАВІЇ І ВАЛАХІЇ У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 РОКУ	68-88
Chuchko M. PARTICIPATION OF MOLDOVA AND WALLANIA IN THE KHOTYN WAR OF 1621	68-88
Степанков Вал., Степанков Віт. ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1620–1621 РОКІВ: МІФИ Й ІСТОРИЧНА ДІЙСНІСТЬ	89-107
Stepankov Val., Stepankov Vit. THE POLISH-TURKISH WAR OF 1620–1621: MYTHS AND HISTORICAL REALITY	89-107

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Карліна О., Малєончук Н. ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XV ст.	108-118
Karlina O., Maleonchuk N. THE CHURCH AND RELIGIOUS SITUATION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE FIRST THIRD OF THE 15th CENTURY	108-118
Піддубний І. НАУКА І ПОЛІТИКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ІОНА ЯНКУ НІСТОРА	119-136
Piddubnyi I. SCIENCE AND POLITICS IN THE ION IANCU NISTOR CREATIVE LEGACY	119-136

ЕТНОЛОГІЯ

- Кухаренко О.** СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ 137-144
Kukhareno O. STRUCTURAL AND FUNCTIONAL RESEARCHES OF UKRAINIAN WEDDING RITUALS 137-144
- Воротняк І.** БУКОВИНСЬКІ ЛИПОВАНИ: ПОЯВА НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ І ЗНАЧЕННЯ ЕТНОНІМА В УСНІЙ ТРАДИЦІЇ 145-154
Vorotniak I. THE BUKOVYNIAN LIPOVANS: EMERGENCE ON THE TERRITORY OF THE REGION AND THE MEANING OF THE ETHNONYM IN THE ORAL TRADITION 145-154

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

- Ковалець Т.** «ВІЙСЬКО ТАКЕ, ЯКОГО ЩЕ ПОЛЬЩА НЕ МАЛА». МАЛОВІДОМІ ДОКУМЕНТИ З ПЕРЕДОДНЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ 1651 РОКУ (ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ) 155-164
Kovalets T. «SUCH ARMY POLAND HAS NOT HAD YET». LITTLE-KNOWN DOCUMENTS FROM THE BATTLE OF BERESTECHKO OF 1651 (PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES) 155-164

РЕЦЕНЗІЇ

- Яценюк Ф.** РУХАЄТЬСЯ СВІТЛОМ» (лат. A lumine motus) – ПРИЛАД ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ СТОРІН ГОРИЗОНТУ Й ЧАСУ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Микола Ільків. Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці: атрибуція, особливості використання, просторово-часовий контекст. Чернівці: Технодрук, 2019. 208 с. 165-167
Yatseniuk F. «MOVING by LIGHT» (lat. A lumine motus) – A DEVICE FOR DETERMINING THE SIDES OF HORIZON AND TIME. Book review: Mykola Ilkiv. Portable Sundial from the Khotyn Fortress: Attribution, Usage Features, Space-time Context. Chernivtsi: Technodruk, 2019. 208 p. 165-167
- Глібіщук М.** РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Menkouski V., Šmigel' M., Dubinka-Hushcha L. «THE HUNGER GAMES»: Ukrainian Famine of 1932–1933 in History, Historiography and Historical policy. Banská Bystrica: Belianum, 2020. 270 p.; Меньковський В., Шмигель М., Дубинка-Гуша Л. «Голодные игры». Украинский голод 1932–1933 гг. в истории, историографии и исторической политике. Банска-Бистрица: Belianum, 2020. 270 с. 168-169
Hlibischuk M. BOOK REVIEW: Menkouski V., Šmigel' M., Dubinka-Hushcha L. «THE HUNGER GAMES»: Ukrainian Famine of 1932–1933 in History, Historiography and Historical policy. Banská Bystrica: Belianum, 2020. 270 p.; Меньковський В., Шмигель М., Дубинка-Гуша Л. «Голодные игры». Украинский голод 1932–1933 гг. в истории, историографии и исторической политике. Банска-Бистрица: Belianum, 2020. 270 с. 168-169
- Гуйванюк М., Руснак О.** РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Олексій Кошель. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / за ред. О.В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 576 с. 170-171
Huivaniuk M., Rusnak O. BOOK REVIEW: Oleksii Koshel. The Orthodox Clergy of Right-Bank Ukraine in National, Cultural, Spiritual and Educational Revival (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Centuries) : monograph / ed. O.V. Dobrzhanskyi. Kamianets-Podilskyi : «Drukarnia «Ruta», 2022. 576 p. 170-171

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 6–13
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 6–13
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.6-13>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930.85(477)

© Михайло Юрій* (Чернівці)

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКИЙ РІЗНОВИД

Поняття етносу припускає існування гомогенних, функціональних і статичних характеристик, які відрізняють одну групу від інших, що володіють іншим набором подібних характеристик. До їх числа належать: наявність уявлень, що їх поділяють члени групи, про спільне територіальне й історичне походження, єдиної мови, спільних рис матеріальної і духовної культури; політико оформлені уявлення про батьківщину й особливі інститути, як, наприклад, державність, що також можуть вважатися частиною того, що складає уявлення про народ; почуття окремішності, тобто усвідомлення членами своєї приналежності до неї, – і оснований на цьому форми солідарності і спільні дії. Виходячи з вищесказаного, під поняттям «народ» у розумінні етнічної ідентичності трактується група людей, члени якої мають спільну назву й елементи культури, дорожать міфом (версією) про спільне походження і спільну історичну пам'ять, асоціюють себе з певною територією і мають почуття солідарності. Етнічна ідентичність формується й існує в контексті соціального досвіду і процесу, з якими ідентифікують себе люди, або ідентифікуються іншими, як члени певної етнічної групи.

Ключові слова: етнічність, ідентичність, етнос, культура, ідентифікація, спільнота

Mykhailo Yurii (Chernivtsi)

ETHNIC IDENTITY AND ITS UKRAINIAN VARIETY

Abstract. The article argues that ethnic identity means one of the forms of self-consciousness of an individual or group of people, which is based on their sense of belonging to a particular ethnic community. The foundation of ethnic identity is a set of anthropological and cultural-symbolic features rooted in historical memory (common origin, language, religion, place of residence, traditions, customs, etc.). Under certain conditions, identification with an ethnic group stimulates the self-organization of the ethnic community on the basis of ethnic interests and needs, as well as provides self-defence in situations of interethnic tension. It determines the tone of interpretation of historical experience and orientational cultural priorities, mostly turned to the past. Ethnic identity is based on the «voice of blood» and is rooted in the peculiarities of the psychological composition, temperament, ethno-demographic potential of people who are its representatives.

The existence of an ethnic form of group identity or territorial patriotism has no special political significance until it unites with the idea of a nation. As for the Ukrainian variety of ethnic identity, it was formed in accordance with the principles set out above throughout the history of the Ukrainian people, from the times of Kyivan Rus to the present. Awareness of the unity of the ethnic group, defined as the Ukrainian people, at different times had different degrees of depth and different territorial and tribal content.

* д.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

The author came to the conclusion that after gaining independence there were contradictions and internal weakness of the Ukrainian state, as the peaceful nature of the national revolution was not accompanied by adequate renewal of power structures. Accordingly, all mechanically adopted Western recipes for building market relations, etc., not supported by a reliable regulatory framework and not based on socio-psychological, moral, professional preparedness of society, gave the exact opposite of the desired results.

Постановка наукової проблеми. Етнічна ідентичність – це усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти, ідентифікації з іншими членами етносу внаслідок спільності історичної пам'яті, спільності культурних архетипів. Етнічна ідентичність вимагає деякої послідовності у поведінці людини, щоб інші люди могли віднести її до певної етнічної категорії. Виходячи з цієї характеристики в статті розглядається український різновид етнічної ідентичності.

Аналіз досліджень з даної проблеми. Проблеми етнічної ідентичності порушуються в працях М. Гофмана¹, Е. Гусерля², К. Леві-Строса³, Л. Нагорної⁴, М. Розумного⁵, М. Степико⁶, С. Хантінгтона⁷ та інших.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей етнічної ідентичності та її українського різновиду.

Виклад основного матеріалу. На зламі ХХ – ХХІ ст. етнічні національні конфлікти, виникнення і зростання етнонаціональних ідеологій і рухів стали реальністю у багатьох країнах світу. Подібне етнічне відродження стало несподіваним для багатьох учених і діючих політиків, які були впевнені, що національне оформлення соціуму, особливо в країнах Європи і Північної Америки, завершено. Тому дослідження проблеми етнічної ідентичності як складової цивілізаційної приналежності є досить актуальними, оскільки допомагають зрозуміти, як і чому в житті людини актуалізуються і виходять на перший план її етнічна приналежність, чому вона набуває гіпертрофованих норм і відіграє для неї настільки важливе значення.

Етнічна ідентичність – це складне і багатоаспектне соціальне явище, яке характеризується усвідомленням індивідом (групою) своєї приналежності до певної етнічної спільноти, розумінням, оцінюванням і переживанням свого членства в ній. Це взаємодія духовного світу особистості і суспільної свідомості, пізнавально-емоційний процес самовизначення індивіда (спільноти) в соціокультурному просторі. Він пов'язаний з ототожненням з історичним минулим, теперішнім і майбутнім етносу та його культурою. У процесі етнічної ідентифікації у людини (спільноти) формуються:

- стійке відчуття «ми», засноване на певних параметрах етногенезу: генетико-біологічному (родове коріння), клімато-географічному (історична територія) і соціокультурному (історія свого народу, символи його культури, мистецтва, релігії тощо), що утворюється в процесі історико-культурного розвитку спільноти;
- бачення світу і життя за принципом «свої-чужі», «ми-вони» і готовність до подібності з представниками своєї етнічної групи способу думок і дій;
- певне ціннісне ставлення індивіда до себе та інших, суспільства і оточуючого світу;
- тип самовизначення індивіда в соціальному і культурному просторі;
- спосіб життя людини (стиль життєдіяльності, стиль спілкування, стиль активності тощо).

Визнаючи активну роль самої людини в ідентифікаційних процесах, можна констатувати суб'єктивно-психологічний характер етнічної ідентичності. Але ми не поділяємо поширене серед прибічників конструктивістського розуміння етнічності уявлення про неї як про уявний конструкт, що залежить тільки від самого суб'єкта.⁸

Становлення етнічної ідентичності – довготривалий процес, включений у розвиток свідомості загалом. Однією з перших концепцій розвитку свідомості приналежності до етнічної спільноти була концепція Ж. Піаже. В його дослідженні було проаналізовано формування поняття «Вітчизна» й образів «інших країн». Він зазначив, що ці уявлення складаються водночас і є двома сторонами єдиного процесу, під час якого і відбувається розвиток етнічної ідентичності. Це пов'язано зі створенням у індивіда певних пізнавальних моделей, відповіддю на які є етнічні почуття. Згідно з Ж. Піаже, перші фрагментарні і безсистемні знання про свою етнічну приналежність дитина набуває до шести-семи років. У віці восьми-дев'яти років вона вже не просто повторює отриману від родичів інформацію, а може її систематизувати. Вона починає досить чітко ідентифікувати себе з етнічною групою на підставі національності своїх родичів, місця проживання, рідної мови. І тільки до десяти-одинадцяти років, у молодшому підлітковому віці її етнічна ідентичність складається в

повному обсязі. Тоді для неї стають очевидними і зрозумілими особливості своєї відмінності від інших народів. Вона може зауважити унікальність рідної історії, особливості політичного укладу, специфіку традиційної побутової культури.⁹

Етнічна ідентичність виникає в результаті процесу соціалізації особистості, як наслідок засвоєння мови і певного обсягу духовної культури свого народу (наукові знання, національні вірування, норми моралі, художні і естетичні досягнення тощо). Значну роль у цих процесах відіграє родина. Перевага рідної мови як засобу спілкування всередині родини, дотримання звичаїв, обрядів і свят, наявність у домі традиційних предметів побуту, розмови на теми історії рідного народу й етнічна гордість визначають зміст етнічної ідентичності дітей. Безумовно, велике значення у цьому процесі мають школи та освітні організації й установи. Під керівництвом родичів (чи інших значущих дорослих, громадських інститутів) діти починають наслідувати національні традиції, обряди, свята, засвоювати звички і норми побуту тощо. Поступово зростає спроможність дитини сприймати, описувати, інтерпретувати етнічні ознаки, засвоюються складніші і неочевидні – спільність предків, походження й історія.¹⁰

Варто зазначити, що осягнення й усвідомлення минулого народу є одним з вирішальних факторів залучення людини до духовного життя свого етносу. Без історичної пам'яті немає етнічності і немає етнічної ідентичності. В процесі розуміння і прийняття минулого, його входження в актуальний простір самосвідомості людини і суспільства відбувається його перероблення й засвоєння. Це означає вплив на все суспільство і на всіх його членів історичною пам'яттю, перевірених часом і випробуванням традицій, що йдуть з минулого і забезпечують зв'язок часів.

Можна виділити кілька аспектів як етнокультурної ознаки історичної пам'яті:

1. Етноісторична пам'ять – знання про спільність походження, предків.
2. Соціальна пам'ять – знання людей про образ і рівень життя на різних етапах існування народу.
3. Політична пам'ять – знання людей про форми державного укладу, що існували в минулому.

Наявність у етносу власної державності або хоча б володіння нею в минулому вкрай важливо для етнічної свідомості. Втрата державності (незалежно від її причин) тягне за собою болісні емоції, а досить часто і прагнення її відновити. Це може визначити активність у справі збереження своєї відмінності, своєї культури, що підвищує рівень етнічної ідентичності його членів.

4. Соціокультурна пам'ять – уявлення індивідів про джерела рідної мови, народний епос, художню культуру, традиції і звичаї, про моральні і соціальні норми тощо. Вважаємо, що саме цей аспект історичної пам'яті особливо сприяє збереженню національного колориту, дозволяє легко ідентифікуватися етносом і диференціювати його від інших етнічних спільнот.

5. Конфесійна пам'ять – уявлення індивідів про релігійні обряди минулого і прийнятті релігії. За певних умов на деякий відрізок часу релігія може вийти на перший план в етнічній самосвідомості і впливати на поведінку людей у позитивному або негативному аспектах.

6. Пам'ять про форми спілкування з іншими народами, що склалися. Досвід міжнародного спілкування.¹¹

Отже, ідентичність з минулим вкрай важлива для збереження етнічної культури і набуття повноцінної етнічної ідентичності в теперішньому. Але не менш важливо підтримувати перманентний характер ідентичності, щоб вона не стала своєрідним заповідником старожитностей. Тому важлива і ідентичність з теперішнім, яка має виражатися через насичення актуального соціального і культурного простору образами сучасників, які втілюють найкращі моральні, естетичні та інші ознаки рідної культури, і захист її цінностей. В теперішньому часі етнічна ідентичність може виконувати дуже важливу для етносу функцію: функцію інформаційного захисту, виступаючи в ролі «фільтра», здатного зберегти самобутність національних культур під натиском чужого культурного впливу.

Фундамент історичної пам'яті закладається в родині людини, через збереження пам'яті про предків і повагу до їхніх традицій та досягнень. Але системні знання про історію свого народу індивід отримує в процесі соціалізації у суспільстві. Особливості етнічної соціалізації у суспільстві загалом є одним з найсуттєвіших факторів, які впливають на становлення не тільки історичної пам'яті, але й всієї етнічної ідентичності. Етнічна соціалізація в масштабах всього суспільства залежить від соціальних, економічних, політичних і духовних процесів, що відбуваються в ньому. Важливу роль відіграє той факт, чи ведуть держава і суспільство політику самозбереження та відтворення етносу і його культури. Якщо народ налаштований на збереження своєї культури і способу життя, тоді у суспільстві можлива нормальна етнічна соціалізація. Від держави і суспільства залежить формування позитивних цінностей і норм, що об'єднують етнос, розвиток взаєморозуміння і згоди, запобігання ксенофобії і екстремізму.

Якщо деталізувати, то етнічна соціалізація в суспільстві детермінована, перш за все:

- законодавчою базою (наприклад, наявністю і дотриманням законів про державну мову, про національну освіту, про релігію і віросповідання, ефективністю міграційного законодавства тощо);
- демографічною політикою, яка має супроводжуватися активною пропагандою з боку держави і суспільних організацій традиційних сімейних цінностей, організації турботи про людей літнього віку як важливих носіїв традицій і досвіду народу;
- освітніми методологічними програмами, спрямованими, зокрема, і на надання підростаючому поколінню знань про рідну культуру і збереження її цінностей;
- станом міжетнічних відносин;
- наявністю або відсутністю масової міграції.

Результатом цих заходів і зусиль є формування в суспільстві стійкого етнічного особистісного зразка, ідеалу людини, і тоді на його досягнення спрямовуються всі соціалізуючі дії інститутів соціалізації: родини, школи, інших освітніх установ, найближчого соціального оточення.

Як правило, етнічний статус людини залишається незмінним впродовж всього її життя. Але все-таки етнічну ідентичність не можна вважати статичним явищем, формування якого закінчується у підлітковому віці. Вона досить динамічна. Зовнішні обставини соціального життя можуть штовхати людину будь-якого віку на переусвідомлення ролі етнічної приналежності в її долі, приводити до трансформації етнічної ідентичності. Накопичення миттєвого досвіду і знань може привести до того, що нестійка етнічна самосвідомість стане більш стійкою і навіть зміниться, буквально повністю переформатується. Етнічна ідентичність може взагалі втратити значення для людини і бути нею втрачена. Це пов'язано з вищеперахованими особливостями етнічної соціалізації, з тим, що ідентичність і її зміст детермінуються панівними у суспільстві соціальними відносинами, рівнем їх стабільності й інтегрованістю особистості (спільноти) в ці відносини.

На формування, прояв і зміну етнічної ідентичності впливають політичні, соціально-економічні, психологічні, ідеологічні та інші фактори. Такими факторами можуть бути ступінь політичної участі представників етносу в органах влади, роль уряду в житті етносу, політичні погляди й ідеї його інтелігенції, психологічно загострені відчуття обмеженості або несправедливості, особливості соціально-економічного статусу й економічного оточення.¹²

На сьогодні можна виділити три основних інтерпретації змісту поняття «етнічність».

1. **Етнічність як «відчутна реальність».** Це найбільш традиційний погляд, який бере початок ще з XIX ст. Відповідно до нього, етнічність – це спільнота, наприклад, раси, крові, мови, території, релігії, економічного життя, культури тощо, тобто набір досить відчутних і об'єктивних характеристик. Такий підхід правомірний лише щодо етнічних груп традиційного суспільства, що відрізняється слабкою мобільністю і культурною замкненістю. Сьогодні народи проживають в урбанізованому і глобалізованому відкритому середовищі, в єдиному полі масової комунікації, що водночас не призводить до денационалізації, крім того, на межі тисячоліть дослідниками зазначається так званий етнічний парадокс – зростання значущості етнічної приналежності у всьому світі. Отже, етнічність чітко виходить за межі об'єктивованих атрибутів і характеристик.

2. **Етнічність як спільне символічне середовище.** Цієї точки зору дотримуються культурантропологи, послідовники К. Леві-Стросса. Так, К. Гірц розглядає етнічність як певну загальну «павутину значень», що об'єднує членів однієї етнічної групи, відрізняючи їх від інших.¹³ Незважаючи на продуктивність символічного підходу, особливо щодо мови і сприйняття повсякденності, етнічність єдиною системою змістів або інтерпретацій не обмежується. Навіть у стабільних, органічно змінюваних суспільствах символічне середовище з часом не може не змінюватися. Відповідно, не можна обмежувати визначення етнічності символічним середовищем.

3. **Етнічність як система загальноподілюваних поведінкових стереотипів.** Таке бачення етнічності характерне для соціальних психологів.¹⁴ Без сумніву, вивчення соціально зумовлених етнічних стереотипів необхідне, особливо в контексті проблеми базових (модальних) ознак національного характеру, однак категорія етнічності загалом виходить за межі стереотипних поведінкових реакцій. У сучасному суспільстві з його складною диференціацією і стратифікацією різними соціальними групами, незалежно від наявності спільного етнічного кореня, притаманна різна система стереотипів, обумовлена віком, рівнем освіти, родом заняття, місцем проживання. Не можна забувати і про історичну динаміку системи стереотипів, опосередкованої станом соціальних відносин і інститутів.

Отже, кожен з цих підходів зачіпає важливу характеристику феномену етнічності, однак не розкриває його повністю.

Говорячи про етнічні групи, ми зауважуємо про найстійкіші спільноти в історії людства, більшість з яких пройшли через кілька історичних епох, через зміну релігійних уявлень, революції і соціальні потрясіння. Етнічні ідентифікації виявилися настільки стійкими першочергово тому, що ці ідентифікації становлять ототожнення людини із спільнотою, яка реально існує і є винятково стійкою. Крім того, варто зазначити, що етноси є стійкими міжпоколінними соціальними системами, що зміна окремих елементів цих систем необов'язково призводить до втрати системних властивостей всього етносу. Можна вважати загально визнаним, що архетипічна опозиція «ми» – «вони» лежить в основі етнічної самосвідомості, етнічних відносин, а етнічність – це групова характеристика, що проявляється у порівнянні «нас» із «не нами». Причому цей архетип – один з найдавніших.

Варто зазначити, що дефініції «етносу», «етнічності» даються багатьма дослідниками через поняття «групової ідентичності». Так, наприклад, Л. Гумільов, визначаючи етнос, писав: «...це колектив особин, що виділяють себе з-поміж усіх інших колективів... немає жодної реальної ознаки для визначення етносу, що застосовувалася до всіх відомих нам випадків: мова, походження, звичаї, матеріальна культура, ідеологія інколи є визначальними моментами, а інколи ні. Винести за дужки ми можемо тільки одне – визнання кожної особини: «Ми саме такі, а всі – інші».¹⁵

На відміну від соціальних ролей, статусів і престижу етнічність набагато менше залежить від динаміки соціальних відносин та інститутів, від стану суспільства загалом. У цьому сенсі етнічність найбільш константна категорія ідентичності. При цьому особистісна етнічна ідентичність не більш змінна, ніж групова, оскільки соціальні інститути спроможні до самовідтворення і володіють великою інерцією.

Як на індивідуально-особистісному, так і на груповому рівні етнічність виконує кілька значущих функцій.

1. Для члена спільноти етнічність, задаючи певні інституціональні норми, виступає регулятором соціальної поведінки. Сучасна людина, будучи носієм численних статусів, водночас виконує кілька соціальних ролей, входить у багато груп, не завжди пов'язаних між собою, при цьому кожна роль і кожна група застосовують до неї специфічні нормативні вимоги, які зазвичай не узгоджуються, а навпаки, суперечать одні одним. Етнічність регулює міжособистісне і міжгрупове спілкування на підставі традицій, звичаїв, загально визнаних цінностей, значущих для спільноти, що й визначає регулятивну функцію етнічності.

2. Формуючи єдине символічне середовище, етнічність відіграє роль своєрідного інформаційного фільтра. У сучасному суспільстві людина мимовільно втягнена в потужний потік різноманітної інформації і нерідко внутрішньосуперечливої інформації. Етнічність не тільки сприяє її упорядкуванню і систематизації, але й «просіює» її з точки зору загальноприйнятих культурних цінностей та ідеалів. У цьому її інформаційна функція.

3. Етнічність сприяє також задоволенню потреб людини в психологічній стійкості і визначеності. Актуалізація етнічності – це захисна реакція на уніфікованість або нестабільність (радикальна зміна) оточуючого соціального середовища, яка може призвести до руйнації ціннісного світу людини. Незмінність етнічного, традиційного на протигагу соціальної інновації перешкоджає розвитку соціально-психологічній фрустрації та аномії. В цьому полягає захисна функція етнічності.

4. За певних ситуацій етнічність спроможна стати ефективним інструментом досягнення економічних, політичних та інших завдань. В умовах соціальної кризи або гострого міжгрупового конфлікту саме етнічність починає визначати соціальні очікування і політичні вимоги спільноти, тобто стає інструментом політичної мобілізації. В цьому проявляється мобілізаційна функція етнічності.

5. Етнічність на стадії масової мобілізації мотивує спрямованість свідомості і поведінки членів спільноти. В цьому випадку соціальна дійсність, політичні, економічні та інші цінності розглядаються етнічною спільнотою першочергово через призму відповідності і невідповідності етнонаціональним інтересам, сама ж акцентується етнічність виступає як критерій оцінки соціальних і політичних змін. В цьому полягає мотиваційна функція етнічності.

Ми розглядаємо етнічну ідентифікацію як багаторівневе утворення.

Перший рівень – це класифікація і власне ідентифікація, які є підставою для формування опозиції «ми» – «вони».

Другий рівень складає формування етнічних образів, тобто приписування етнічним спільнотам певних культурних, статутних та інших характеристик.

Третій – рівень етнічної ідеології, під якою трактується більш-менш усвідомлений погляд на минуле, теперішнє і майбутнє своєї власної спільноти стосовно інших етнічних спільнот.

Підсумовуючи, ми можемо сформулювати деякі висновки, що стосуються змісту понять «етнічність» і «етнічна ідентичність».

По-перше, існуючі на підставі культурних відмінностей етнічні спільноти становлять не тільки соціальні конструкти, що актуалізуються внаслідок цілеспрямованих зусиль з боку культурних і політичних еліт та створюваних ними інститутів, перш за все держави, але й продукт історичного розвитку. «Цемент», що скріплює ці спільноти, – міф про спільне походження, ідентичність або уявлення про приналежність до спільноти, що поділяється всіма її членами, а також солідарність, що виникає на цій базі.

По-друге, кордони спільнот визначаються вибраними культурними характеристиками. Тому зміст особистісної і групової ідентичності відносно змінний не тільки в історико-часовому, але – за певних обставин – у ситуативному плані.

По-третє, інтенсивність прояву етнічної ідентичності етнічних спільнот визначається політичними елітами, їх завданнями і стратегіями. Серед них найважливішу роль відіграють такі: організація відповідей на зовнішні виклики через маніфестацію самототожності, встановлення контролю над значущими ресурсами і політичними інститутами, забезпечення комфорту своїй спільноті.

Існування етнічної форми групової ідентичності або територіального патріотизму не має особливого політичного значення доти, доки не об'єднається з ідеєю нації. Щодо українського різновиду етнічної ідентичності, то вона формувалася згідно з тими принципами, які викладені вище, впродовж усієї історії українського народу, починаючи з часів Київської Русі і закінчуючи сьогоднішнім. Усвідомлення єдності етносу, визначеного як український народ, у різні часи мало різну міру глибини й різне територіально-племінне наповнення. Самоототожнення зі спадщиною Київської Русі було послаблене внаслідок трагічних подій XII – XV століть. Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільності, з другого – ставила свої умови й обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників. Переяславська рада – результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності. За таких умов проявився розкол і у «верхах», і в «низах» суспільства – на «західну» і «північно-східну» орієнтації при невизрілості ідеї «опертя на власні сили». Цей розкол різною мірою проявлявся протягом наступної історії, хоч і були потужні рухи, спрямовані на його подолання.

«Чорна рада» і «Руїна» як феномени-символи української історії. Етнополітична недосформованість суспільства за обтяжливих зовнішньополітичних умов перешкождала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним демагогам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх планах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ставали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що закінчувався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання. Це повторювалося і в XVII, і у XVIII, і в XX століттях. Небезпека «чорної ради» залишається й надалі, оскільки немає прозорого механізму народного самовиявлення й системи дієвого самоврядування, розвинених структур громадянського суспільства, натомість свобода реалізується як безвідповідальність і простір для розгулу невдоволених амбіцій, втрата духовної самодостатності. Паралельно, починаючи з підпорядкування в XVII ст. української церкви Москві, відбувалася передислокація духовних сил, переміщення інтелектуальних потенціалів із Півдня на Північ. Цей процес із погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типове імперське «вербування мізків», а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про власний вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, – особливо в добу, коли Україну перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов'язок служіння рідному народові ще не став дієвим стимулом для багатьох.¹⁶

Ці нелегкі процеси становлення власної ідентичності продовжувалися і в XIX і XX століттях, коли українці опинилися в складі Австро-Угорської, Російської, а згодом більшовицької імперій.

Після здобуття незалежності проявилися суперечливість і внутрішня слабкість Української держави, оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади. Крім того, «одномоментний» розвал тоталітарної системи супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої й почасти стримуваної, нагромадженої за минулі десятиліття «негативної якості» суспільства й людини: корумпованості, здириництва, продажності,

безвідповідальності, хабарництва, хамства та ін. як компенсації за рабський послух. Саме ця негативна якість, а не ідеалізм «дисидентів» чи скромна працьовитість трудового люду стала формувальним (деформувальним!) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн. Відповідно всі механічно перейняті західні рецепти побудови ринкових відносин тощо, не підкріплені надійною нормативною базою і не сперті на соціально-психологічну, моральну, професійну підготовленість суспільства, давали прямо протилежні бажаним результати.

¹ І. Гофман, *Стигма: Заметки об управленні испорченной идентичностью* [Stigma: Notes on Managing a Corrupted Identity], URL: <http://www.Sociology.ru/forum/og13-4-2000.html>

² Э. Гуссерль, *Кризис европейского человечества и философия* [The Crisis of European Humanity and Philosophy], Москва, Харвест-АСТ, 2000, 403 с.

³ К. Леві-Строс, *Структурна антропологія* [Structural Anthropology], Київ, Основи, 1997, 371 с.

⁴ Л. Нагорна, *Національна ідентичність в Україні* [National Identity in Ukraine], Київ, НАНУ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2002, 272 с.

⁵ М. Розумний, *Концептуальні засади політики ідентичності в Україні* [Conceptual Principles of Identity Policy in Ukraine], in «Стратегічні пріоритети», 2011, №2 (19), с. 25-32.

⁶ М. Степико, *Українська ідентичність: феномен і засади формування* [Ukrainian Identity: Phenomenon and Principles of Formation], Київ, НІСД, 2011, 336 с.

⁷ С. Хантингтон, *Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности* [Who Are We? The Challenges of American National Identity], Москва, АСТ, 2004, 635 с.

⁸ М. Юрій, *Етнологія* [Ethnology], Київ, Дакор, 2006, с. 155-166.

⁹ J. Piaget, A. Weil, *The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries*, in «International Social Science Bulletin», 1951, Vol. 3, p. 561-578.

¹⁰ М. Степико, *Українська ідентичність: феномен і засади формування*, с. 301.

¹¹ Л. Нагорна, *Національна ідентичність в Україні*, с. 187.

¹² Ю. Мухлынькіна, *К вопросу формирования этнической идентичности* [On the Question of the Formation of Ethnic Identity], in «Научный вестник МГТУ ГА», 2015, №219, с. 27-30.

¹³ К. Гірц, *Інтерпретація культур* [Interpretation of Cultures], Київ, Дух і Літера, 2001, 542 с.

¹⁴ С. Хантингтон, *Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности*, с. 212.

¹⁵ Л. Гумілев, *Этногенез и биосфера Земли* [Ethnogenesis and the Earth's Biosphere], Москва, Танаис ДИ-ДИК, 1994, с. 341.

¹⁶ Див.: І. Дзюба, *Україна в пошуках нової ідентичності* [Ukraine in Search of a New Identity], URL: <http://www.fes.kiev.ua/Dokument/kamdem-1.htm>

References

1. I. Dziuba, *Ukraine v poshukakh novoi identychnosti* [Ukraine in Search of a New Identity], URL: <http://www.fes.kiev.ua/Dokument/kamdem-1.htm>
2. I. Gofman, *Stigma: Zаметки об управленii isporchennoi identychnostyu* [Stigma: Notes on Managing a Corrupted Identity], URL: <http://www.Sociology.ru/forum/og13-4-2000.html> L. Gumilev, *Etnogenez i biosfera Zemli* [Ethnogenesis and the Earth's Biosphere], Moskva, Tanais DI-DIK, 1994, s. 341.
3. E. Gusserl, *Krizis evropeiskogo chelovechestva i filosofiya* [The Crisis of European Humanity and Philosophy], Moskva, Harvest-AST, 2000, 403 s.
4. S. Hantington, *Kto mi? Vizovi amerikanskoj nacionalnoi identychnosti* [Who Are We? The Challenges of American National Identity], Moskva, AST, 2004, 635 s.
5. K. Hirts, *Interpretatsiia kultur* [Interpretation of Cultures], Kyiv, Dukh i Litera, 2001, 542 s.
6. K. Levi-Stros, *Strukturna antropohiia* [Structural Anthropology], Kyiv, Osnovy, 1997, 371 s.
7. Yu. Muhlinkina, *K voprosu formirovaniya etnicheskoi identychnosti* [On the Question of the Formation of Ethnic Identity], in «Nauchnii vestnik MGTU GA», 2015, №219, s. 27-30.
8. L. Nahorna, *Natsionalna identychnist v Ukraini* [National Identity in Ukraine], Kyiv, NANU Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen, 2002, 272 s.
9. J. Piaget, A. Weil, *The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries*, in «International Social Science Bulletin», 1951, Vol. 3, p. 561-578.
10. M. Rozumnyi, *Kontseptualni zasady polityky identychnosti v Ukraini* [Conceptual Principles of Identity Policy in Ukraine], in «Stratehichni priorytety», 2011, №2 (19), s. 25-32.
11. M. Stepyko, *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia* [Ukrainian Identity: Phenomenon and Principles of Formation], Kyiv, NISD, 2011, 336 s.
12. M. Yurii, *Etnolohiia* [Ethnology], Kyiv, Dakor, 2006, s. 155-166.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 13–22
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 13–22
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.13-22>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:355.48](477:478)«157»

© Олексій Балух* (Чернівці)

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ КІНЦЯ 70-х РОКІВ XVI ст. В МОЛДАВІЮ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА РЕАЛІЇ

Друга половина XVI ст. виявилася досить складною і напруженою для молдавських земель. У роки правління господаря Петра V Кульгавого (1574-1591, з перервами) територія Молдавії стала ареною протистояння Османської імперії, Речі Посполитої та українського козацтва, що призвело до запеклих козацько-молдавсько-османських збройних сутичок. Для Польщі молдавські землі були своєрідною буферною зоною від турків, а для Османської імперії вони приносили значні прибутки через сплату різних податків та продаж господарського престолу. Українські козаки розуміли: якщо вони відтіснять османів з території Молдавії, а на чолі держави стане особа, прихильна до союзу із козацтвом, то це полегшить важку долю України та змінить воєнно-політичну ситуацію у Карпато-Дністровському регіоні. Козацькі походи у Молдавію в 1577-1578 рр. негативно вплинули на воєнно-політичне становище в країні, призвели до частоті зміни господарів, чималих економічних і демографічних втрат, запустіння населених пунктів та зубожіння місцевого населення, в т. ч. і буковинських територій, а також становили реальну загрозу для польсько-турецьких мирних відносин.

Ключові слова: Молдавська держава, військові та політичні відносини, Іван Підкова, Річ Посполита, Османська імперія, козаки.

Oleksii Balukh (Chernivtsi)

COSSACK CAMPAIGNS OF THE LATE 70s OF THE 16th CENTURY TO MOLDAVIA: INTERPRETATIONS AND REALITIES

Abstract. *The article analyzes military and political events that took place in the Moldavian State in the reign of Peter V the Lame (1574-1591, intermittently), interpretations and realities of the Cossack campaigns in Moldavia in 1577-1578.*

The end of the 16th century proved to be quite difficult and tense for the Moldavian lands. During the reign of the hospodar Peter V the Lame the territory of Moldavia became the scene of confrontation between the Ottoman Empire, the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian Cossacks, which led to fierce Cossack-Moldavian-Ottoman armed clashes.

For Poland, the Moldavian lands were a kind of buffer zone against the Turks, and for the Ottoman Empire, they brought significant profits through the payment of various tributes and a lot of money for the selling of the hospodar throne. The Ukrainian Cossacks understood that if they drove the Ottomans out of Moldavia, it would ease Ukraine's plight and change the military-political situation in the Carpathian-Dniester region.

In spring 1577, Ivan Pidkova appeared as candidate for Moldavian throne. He was a Cossack, introducing himself as a brother of the hospodar John III the Terrible. At the end of November 1577 he conquered Jassy and started ruling as John IV. But it did not last long. On December 31, 1577 he leaved

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-8091-8118

e-mail: a.balukh@chnu.edu.ua

from Moldavia. I. Pidkova was arrested and executed on 16 June 1578 in Lviv.

Taking advantages of his popularity, several Zaporozhian leaders pretended to be Ivan Pidkova's brothers and invaded Moldavia. Oleksandr and Petro the Cossacks, for a short time even captured the voivodship throne. Since 1577 by 1578 the Cossacks carried out 8 campaigns, the main purpose of which there was the expulsion of Turks and Tatars from the territory of Moldavia, the conquest of Moldavian throne and creating a Cossack-Moldavian state. At the same time, successful military actions of the Ukrainian Cossacks gained considerable publicity in Central and Eastern Europe.

Thus, the Cossack campaigns in Moldavia in 1577-1578 negatively affected the military and political situation in the country, led to frequent changes of hospodars and posed a real threat to Polish-Turkish peaceful relations.

Keywords: Moldavian State, military and political relations, Ivan Pidkova, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, Cossacks.

Актуальність. Добре відомо, що молдавські землі упродовж доби Середньовіччя намагалися загарбати такі могутні держави, як Османська імперія та Польща, а за молдавський господарський престол велася кровопролитна боротьба. Територія Молдавії лежала на перехресті важливих торговельних шляхів і на кордонах різних європейських держав. Тому молдавські землі часто ставали ареною жорстоких війн і великих битв, у яких брали участь потужні військові сили. Ця обставина суттєво вплинула на воєнно-політичне та соціально-економічне становище місцевого населення. Однією із знакових подій 70-х років XVI ст. стали походи українського козацтва до Молдавії у 1577-1578 рр. Інвазії козаків і аналіз маловідомих фактів цих походів є досить важливим для історії України, в т. ч. й Буковини, оскільки суттєво вплинули на їх розвиток.

Ступінь наукової розробки проблеми. Означена проблема певною мірою порушувалася у дослідженнях А. Федорука,¹ Б. Боднарюка,² А. Мойсея,³ В. Щербака,⁴ В. Голобуцького,⁵ Д. Мілевського,⁶ Д. К. Джуреску⁷ та ін. Зазначені автори частково висвітлювали питання молдавського самозванства, а також побіжно розглядали питання козацьких походів у Молдавію у 1577-1578 рр. Упродовж останніх десятиліть дослідники чимраз частіше звертаються до названої проблематики. Основними джерелами, використаними у роботі, є: «Літопис Землі Молдавської» Г. Уреке,⁸ «Хроніка Європейської Сарматії» О. Гваньїні,⁹ «Хроніка Польська» М. Бельського¹⁰ та ін.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити передумови, хід і наслідки козацьких походів у Молдавію та боротьбу за господарський престол у другій половині 70-х років XVI ст.

Для досягнення мети автор ставить низку **завдань**: висвітлити передумови козацьких походів на молдавські землі у другій половині 70-х років XVI ст.; охарактеризувати перебіг боротьби за господарський престол у Молдавії у 1577 р.; дослідити специфіку «авантюрної моделі» молдавського самозванства; розкрити наслідки молдавських походів у 1577-1578 рр. для українського козацтва.

Виклад матеріалу. У другій половині XVI століття українське козацтво стає важливим чинником на міжнародній арені Центрально-Східної Європи, втручаючись у внутрішні справи сусідніх держав, зокрема Молдавію. Через внутрішньополітичні негаразди в Молдавській державі у цей час починають з'являтися різні авантюристи, оскільки неспроможність молдавських господарів надовго утриматися на престолі приваблювала любителів легкої наживи. Серед них були й представники українського козацтва, зокрема Іван Підкова, який зміг на кілька місяців стати господарем Молдавії.

У 70-х роках XVI ст. українське козацтво було вже настільки значною силою, що вступило в дипломатичні відносини з молдавським господарем Іоаном III Лютим, який закликав у 1574 р. на допомогу близько 2 тис. козаків для боротьби з Портою. І коли османи, які встановили протекторат над Молдавією ще у 1538 р., у результаті воєнних дій схопили і наказали стратити Іоана III Воде, запорозький козак Іван Підкова назвав себе спадкоємцем молдавського престолу, оскільки, згідно з однією із легенд, Іван доводився братом господарю Молдавії.¹¹ Тому козацькі походи, зокрема Івана Підкови та його брата Олександра, стали прикладом молдавських авантур у 1577-1578 рр.

Більшість дослідників сходяться на думці, що за походженням по материнській лінії Іван Підкова був вірменином на прізвище Серпега.¹² Молдавський літописець Г. Уреке вважав, що «Іван Підкова, прозваний Крецулом (Кучерявим. – О.Б.)», взяв собі це ім'я за правління Іоана Воде (Лютого. – О.Б.)». ¹³ Але він помилково ототожнював такого собі Нікоаре Крецула з носієм прізвиська Підкова.¹⁴ А румунський дослідник Д. К. Джуреску, дослідивши наявні джерела, дійшов висновку, що Крецул

та Підкова – це різні особи із різною історичною долею.¹⁵ Існує також думка про існування у Молдавії в цей час феномену молдавського самозванства «авантюрної моделі».¹⁶ Отже, більшість дослідників схилиються до думки, що І. Підкова видавав себе за брата господаря Молдавії Іоана III Лютого, отже, був самозванцем.

У попередні роки претенденти на молдавський господарський престол традиційно приходили з Польщі, Валахії, Угорщини, Туреччини, а у 1577 р. в Молдавській державі з'являються козаки та Іван Підкова. Він перебував у середовищі запорозьких козаків. «Народжений на молдавській землі, ще в молоді роки Іван подався шукати щастя на Запорозьку Січ, де його охрестили Волошенином (тобто в сучасному розумінні молдаванином)», – писав Т. Чухліб.¹⁷ Його назвали Підковою, оскільки був настільки сильним, що ламав підкови.¹⁸ Зокрема, в одному польському збірнику портретів XVII ст. зафіксований зовнішній вигляд І. Підкови.¹⁹ На думку О. Ковалевської, причиною появи портрета у згаданому альбомі були так звані «силові» досягнення козака.²⁰ Зокрема, невідомий художник під портретом І. Підкови розмістив напис: «Був таким сильним, що не лише ламав підкови, а й таляри, а коли увіткнув таляр у дерев'яну стіну, то його треба було вирубувати. Узявши за задне колесо, він зупинив повіз, запряжений шестериком коней. Дишель ламав об коліно. Узявши зубами бочечку меду, перекинув її через голову. Узявши в руки волячий ріг, пробив ним ворота».²¹

Я. Смирнов підкреслював, що І. Підкова був досить високим, а описуючи його портрет, зазначав, що на поголеній маківці був «чуб, у лівому вусі сережка у вигляді намистини або перлини, прикріпленої на стержні до нижньої частини кільця; довгі вузькі вуса, які спадали вниз, непромірно високий лоб і гостре підборіддя надавали портрету індивідуального характеру».²²

Відомості про початок низки козацьких походів до Молдавії припадають на 1577 р. У листі від 17 квітня 1577 р. господар Петро V Кульгавий (1574-1591) повідомляв подільському воєводі Миколаю Мелецькому, що козакам, які нападають на молдавські землі, яких він називає «злочинцями», допомагає прикордонна шляхта, постачаючи їх кіннями і посилаючи їх до Молдавії.²³ Польський король, довідавшись про козацькі безчинства, просив господаря у листі від 10 травня цього ж року назвати «наших підданих» і «злочинців», обіцяючи справедливо їх покарати.²⁴ А вже у червні 1577 р. козацьким претендентом на молдавський престол став Крецул, що видавав себе за Іоана III Воде, але його спроба захопити престол закінчилася невдачею.²⁵

Проаналізуємо обставини перетворення козака І. Підкови на претендента на господарський престол Молдавії. Зазнаючи нестерпних кривд від Петра V Кульгавого, а також від турків²⁶, молдавські бояри запропонували І. Підкові допомогу в захопленні яеського престолу.²⁷ Польський хроніст Мартін Бельський повідомляв, що навесні 1577 р. до І. Підкови прибули представники молдавських бояр, незадоволених правлінням господаря Молдавії. Вони пообіцяли підтримку, якщо І. Підкова вирішить зайняти господарський престол, і передали декілька листів для Костянтина Острозького, київського воєводи, та Миколи Бучацького, старости Бара, з проханням про допомогу І. Підкові.²⁸ Нехтувати такою можливістю І. Підкові було безглуздо, тому він розпочав підготовку до молдавського походу.

Важливу роль в його організації відіграли молдаванин Чапа Волошин та шляхтич Станіслав Копицький, які жили на Брацлавщині²⁹. Останній провів серед козаків 20 років на Січі.³⁰ Цілком імовірно, що він був саме тим Копицьким, який брав участь у молдавському поході 1574 р., потрапив у полон до османів і викуплений лише напередодні означених подій.

Наприкінці літа 1577 р. І. Підкова переправився через р. Дністер із загоном, який налічував «330 майже добірних козаків, над котрими гетьманом був Шах».³¹ За деякими даними, пізніше він збільшився до 1000 чол.³² Їх зустріло набагато переважаюче військо господаря Петра V Кульгавого, забезпечене гарматами. На думку О. Гваньїні, «у козаків гармат, очевидно, не було», тому вони, розоривши прикордонні молдавські території та набравши різного добра, повернулися назад.³³

У листі до короля Стефана Баторія від 6 вересня 1577 р. Петро Кульгавий зазначав, що 30 серпня «якийсь розбійник, зібравши безліч розбійників із країни Вашої Величності з українських замків Вінниці, Брацлава і найбільшу частину з маєностей князя Януша Збарзького, воєводи брацлавського з містечка Немирова, рушили на наші землі, прагнучи захопити нашу столицю», звинувачує старост прикордонних королівських земель у потуранні планам І. Підкови.³⁴ Король знову просив господаря назвати імена винних у цій акції осіб «стану шляхетського» і обіцяв, що ніхто з них більше не посміє вдаритися на молдавські землі.³⁵ Очевидно, мова йшла про перший молдавський похід І. Підкови, який завершився невдачею.

Отже, загони І. Підкови були відкинуті військами молдавського господаря та повернулися до Брацлавщини. Лише 50 козаків залишилося з його загону, який налічував кілька сотень осіб. За наказом польського короля їх спробували захопити три роти жовнірів на чолі з ротмістром К. Боболецьким, але І. Підкова та його люди, зайнявши вигідні позиції за містом Немирів, відмовилися здаватися.³⁶ А тим часом соратники І. Підкови продовжували набирати йому новий загін.

На початку жовтня 1577 р. з'являються відомості про новий козацький похід до Молдавії. Цього разу зібралось близько 2 тис. козаків, які вже 8 жовтня зазнали поразки.³⁷ У листі до польського короля від 20 жовтня галицький каштелян Я. Сеняньський повідомляв, що «немирівці так дуже землі волоські поруйнували, що господар тепер або повинен захищатися, або мав втікати».³⁸ А в листі від 13 листопада 1577 р. молдавський правитель просив подільського воєводу М. Мелецького покарати розбійника І. Підкову та його помічників, дії яких ведуть до розриву мирних відносин між Польщею і Портою.³⁹ Очевидно, це був другий молдавський похід І. Підкови, який також завершився невдачею.

У листопаді 1577 р. І. Підкова, знову добре підготувавшись, рушив до Молдавії.⁴⁰ Гетьман Яків Шах прийшов йому на допомогу із 600 козаками, залишивши на Низу ще 400.⁴¹ Саме запорозькі козаки стали основною бойовою силою в цьому поході.⁴² У листі султана Мурада III трансильванському воєводі зазначалося, що І. Підкова «змовився із місцевими боярами, 11 листопада перейшов річку Дністер, яка є прикордонною в Молдавії, і тепер перебувають в цій країні»⁴³. Відомі імена деяких із бояр, які йому допомагали, а саме колишній логофет Василь Балтаца та брати Філіповські.⁴⁴

Перемогу над переважаючими турецько-молдавськими військами Петра Кульгавого під Яссами І. Підкова здобув завдяки використанню військової хитрості. За свідченнями сучасників, молдавський господар розмістив попереду свого війська 500 яничарів з вогнепальною зброєю. Очевидно, що гориста місцевість завадила їм використати свою перевагу в артилерії. Козаки, помітивши дим від запалених гнотів, за командою впали на землю за мить перед турецьким залпом. Турки, побачивши, що козаки лежать вбитими, кинулись їх добивати, а ті, скочивши на ноги, одночасно вистрелили з рушниць, поклавши на місці 300 вершників, а інші війська кинулися втікати.⁴⁵

Отже, війська Петра Кульгавого були розбиті, а сам господар врятувався втечею до сусідньої Валахії. Звідти він надіслав турецькому султану листа зі скаргою на дії І. Підкови, натомість отримав від Мурада III наказ власноруч розправитися із козацьким військом.⁴⁶ На нашу думку, битва на річці Прут під Яссами могла відбутися 21-22 листопада, і може слугувати взірцем тогочасної тактичної майстерності козаків.

Вступивши до молдавської столиці м. Ясси, І. Підкова 23 листопада 1577 р. зайняв господарський престол і став правити як Іван IV.⁴⁷ Захопивши владу у Молдавії, він призначив на найвищі урядові посади своїх найближчих соратників. «Шахові він доручив весь молдавський народ, а Чапі – маршалківство; Копицькому дав Хотинське пиркалабство».⁴⁸ Великим логофетом (найважливіша адміністративна посада у Молдавії) призначив молдавського боярина В. Балтаца. Автор поділяє думку С. Леп'явка, що саме він був ініціатором запрошення І. Підкови на господарський престол Молдавії.⁴⁹

Слушну думку висловив Б. Сушинський, що І. Підкова і його воїни-українці розуміли: коли їм вдасться відтіснити турків з Молдавії, а на чолі країни стануть люди, схильні до союзу з козаками, це не тільки полегшить долю України, а й докорінно змінить усю політичну ситуацію в Пруто-Дністровському регіоні.⁵⁰

Проте Петро Кульгавий не планував здаватися без бою. Зібравши немале військо, він прибув до Ясс та сподівався при підтримці турків розбити козацьке військо. Битва на річці Доколин, яка відбулася 20 грудня 1577 р.,⁵¹ продемонструвала важливе значення потужної у вогневому відношенні піхоти козаків.⁵² Проаналізувавши наявні джерела, чернівецький дослідник А. Федорук припускає, що військо І. Підкови разом із козаками, яких було декілька тисяч, а також молдавське ополчення напередодні Доколинської битви могло налічувати до 10 тис. воєнків, прирівнюючи його до чисельності «малого війська» у Молдавії, водночас зазначаючи, що «військо Петра Кульгавого чисельно переважало сили противника».⁵³

Проте Петро Кульгавий перехитрив сам себе. Він попереду свого війська, яке почало наступ, наказав гнати стада худоби і коней, щоб «козаки розрядили рушницю в худобу»⁵⁴, а також, щоб «піший люд худобою стерти».⁵⁵ Тому, щоб перемогти, козакам знову потрібно було використовувати

тактичні хитрощі. Очевидно, не довіряючи молдаванам, козаки розмістили свої підрозділи у центрі війська, ставши основою його бойового порядку, обравши активну оборонну тактику.⁵⁶ «Шах, прагнучи, щоб вороги під'їхали ближче, затримався. Коли ж до нього підійшли близько, він наказав дати по ворогам залп з рушниць, після чого одні були вбиті, а інші почали відступати. Козаки почали стріляти і по тій худобі, яка мусила повернути назад і стала топтати Петрових людей»⁵⁷, відкинувши турецько-татарську кінноту від своїх позицій. І. Підкова використав замішання у лавах противника, розпочавши наступальну операцію. У тісній взаємодії із піхотою козацька кіннота, очолювана І. Підковою та Я. Шахом, провела блискавичну атаку на фланги ворожого війська, вирішивши хід бою.⁵⁸ Літописець Л. Боболінський зазначав, що «Підкова, який стояв по правій руці (на правому фланзі. – *О.Б.*), також Шах, по лівій (на лівому фланзі. – *О.Б.*), ударили в неприятеля, – і почали бити, сікти люд, який замешкався, так, що на пляцу (полі бою. – *О.Б.*) полягло люду Петрового тисяч вісім, а Петро з остатками люду втік».⁵⁹ Таким чином молдавський господар, зазнавши чергової поразки, змушений був відступити.

Наступні події розгорталися навколо Хотинської фортеці. О. Гваньїні писав, що «старий хотинський пиркалаб, котрого Копицький вигнав з Хотина, жив на цьому боці Дністра (на Поділлі. – *О.Б.*) у маєтності Якуба Струся (подільського магната. – *О.Б.*)».⁶⁰ Довідавшись про перебування військ І. Підкови під Яссами та Доколинську битву, колишній хотинський пиркалаб (комендант фортеці) «таємно виїхав і собі, чатуючи на Копицького, і врешті спіймав його. А коли він їхав до свого господаря, то натрапив на козаків, яких послав проти нього Підкова. Козаки зразу ж відняли Копицького, а самого пиркалаба і тих, хто був при ньому, порубали, нікого не залишивши в живих», – продовжував хроніст.⁶¹

У листі від 16 грудня 1577 року султан Мурад III наказав трансильванському князю Сигізмунду Баторію, який був племінником короля Стефана Баторія, надати військову допомогу господарю Петру Кульгавому, а також повідомив йому про мобілізацію османських військ з інших придунайських володінь Порти.⁶²

У зв'язку із прибуттям на допомогу Петру Кульгавому турків і «великого семигородського війська» І. Підкова 31 грудня 1577 р. залишив Молдавію і повернувся у Немирів, маючи намір пробитися звідти на Січ. За намовою брацлавського старости він направився до Варшави, де король Стефан Баторій, під тиском турків, наказав його заарештувати і ув'язнити.⁶³ Через п'ять місяців після арешту Івана Підкову стратили у Львові на площі Ринок 16 червня 1578 р.⁶⁴

Автор поділяє думку В. Щербака, що «арешт Івана Підкови не міг принципово змінити ситуацію на молдавському напрямку, адже залишалися причини, які провокували нові виправи».⁶⁵ Тому вже на початку 1578 р. відбувається черговий напад на Молдавію. Його очолив якийсь Олександр. Козаки казали: «Хоч і нема Підкови, але залишилася підошва».⁶⁶ Пізніше стало відомо, що він називав себе братом Іоана III Лютого та І. Підкови. Олександр на чолі близько 2 тис. козаків, озброєних вогнепальною зброєю, рушили до молдавських кордонів. На початку лютого 1578 р., перейшовши р. Дністер, вони розбили турецько-татарський загін сілістрійського та нікопольського бейів, а потім захопили Ясси. Проте уже через місяць його військо було оточене і розбите. Важкопоранений Олександр потрапив у полон і скоро помер.⁶⁷ У листі від 10 березня 1578 р. турецький султан сповіщав польського короля, що «розбійник (Олександр. – *О.Б.*) під іменем брата вказаного розбійника (І. Підкови. – *О.Б.*) зібрав понад дві тисячі поляків, козаків, бомбардирів і кіннотників і з великим кровопролиттям вторгся до Молдови, зайняв столичне місто Молдавії Ясси, влаштувався в ньому, і що султанські війська нашої величності оточили з усіх боків вищезгаданого розбійника».⁶⁸

Молдавський літописець Г. Уреке одночасно нарікав на важку долю Петра Кульгавого, який «мав постійний клопіт з козаками, одних не встигав позбутися, як інші проти нього йшли».⁶⁹ Згодом польський король наказав київському воєводі князю Костянтину Острозькому ліквідувати козацькі поселення і звернувся до очільників прикордонних земель із проханням допомогти в цій операції. Він виправдовував це рішення з тим, що козаки завдали шкоди татарам, провокуючи їх до рейдів.⁷⁰

А тим часом у липні 1578 р. козаки здійснюють черговий молдавський похід. Очолив його «Петро Волошин, який вторгся у Молдавію, видавав себе за сина Александрового (ексгосподар Молдавії Александру IV Лепушняну (1552-1561, 1564-1568). – *О.Б.*), коли було відомо, що Петро давно помер, і при нашому (королівському. – *О.Б.*) дворі є наш слуга Держек та багато інших, які звичайно бачили, що після того як він помер, тіло його було поховано», – писав король Сигізмунд Баторій.⁷¹

На думку Д. Мілевського, Петро видавав себе за брата господаря Богдана IV⁷², який правив у 1568-1572 рр. У відповідь польський король наказав гетьману Миколаю Синявському та брацлавському старості Єжи Струсю рушити із коронним військом проти запорожців до Бакоти та розгромити загопи Петра Волошина.⁷³ Він також попередив турецького султана і молдавського господаря про свавільну козацьку експедицію, закликаючи їх вжити запобіжних заходів.⁷⁴ Проте козакам вдалося перетнути польсько-молдавський кордон на р. Дністер і захопити Сороцьку фортецю, але вони були швидко розбиті, а самозванець Петро загинув у бою.⁷⁵ Вже незабаром козацький загін на чолі з гетьманом Петром Мітлою вступив до Молдавії. Однак, отримавши практику відбиття подібних набігів, військо господаря Петра Кульгавого швидко розправилося із неприятелями.⁷⁶

Свій останній молдавський похід українське козацтво здійснило у жовтні 1578 р. під командуванням якогось «розбійника» Константина.⁷⁷ Літописець Г. Уреке повідомляв, що «12 жовтня 1578 р. до Молдавії прийшов Костантин з козаками, які переправилися через Дністер».⁷⁸ Польський король у зверненні до запорозьких козаків писав, що «Константин Лакуста, волох, без нашого відома втік з нашого (королівського. – О.Б.) двору у Львові, зібрав навколо себе немало розбійників та свавільних людей, направившись разом з ними в Молдавію, щоб завдати їй шкоди, але був розбитий молдаванами та відступив».⁷⁹ Отже, згаданий похід, так само як і попередні, завершився невдачею. Проте цього разу його керівнику вдалося врятуватися втечею,⁸⁰ а навесні 1579 р. стало відомо про плани Константина Лакусти виїхати до Московії. Але він залишився на українських землях Речі Посполитої, а його військові загопи розмістилися поблизу Черкас та Канева.⁸¹ У Вільнюсі 13 квітня 1579 р. король Стефан Баторій видав едикт, яким «забороняв загальні набіги на Волощину, що загрожувало небезпеці війни з Туреччиною».⁸² Очевидно, мова йшла про заборону козацьких нападів на Молдавію, які відбулися у попередні роки.

Підсумовуючи, зауважимо, що молдавські походи козаків, які припали на перші роки правління Стефана Баторія у Речі Посполитій, досягли неймовірної інтенсивності. Упродовж 1577-1578 рр. козаки здійснили 8 молдавських походів. Їхньою основною метою було завоювання молдавського престолу та створення козацько-молдавської держави, що перевищило їхні попередні грабівницькі наміри. Також вони прагнули вигнати турків і татар з території Молдавії. Водночас успішні військові дії українського козацтва набули значного розголосу в Центрально-Східній Європі і підняли його авторитет як серйозної військової сили. Проте козацькі походи у Молдавію в 1577-1578 рр. негативно вплинули на воєнно-політичну ситуацію в країні, призвели до частого зміни господарів і становили реальну загрозу для миру між Річчю Посполитою та Портою, погіршувало економічну ситуацію, в т. ч. на Буковині і Покутті.

¹ А. Федорук, *Українське козацтво і європейська військова тактика XVI ст. (Доколінська битва 1577 р.)* [Ukrainian Cossacks and European military tactics of the XVI century. (Battle of Dolyňa in 1577)], in: «Питання історії України. Збірник наукових статей», Чернівці, 1998, Т. 2, с. 19-28.

² Б. Боднарюк, А. Федорук А., *Участь козаків у антиосманських війнах дунайських князівств (остання третина XVI – початок XVII ст.)* [Participation of the Cossacks in the anti-Ottoman wars of the Danube principalities (last third of the 16th – beginning of the 17th century)], in «Хотинська війна. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р.», Чернівці, Прут, 2002, с. 81-92; Б. Боднарюк, Я. Яновський, *Иван Подкова или Никоаре Крецул (к проблеме самозванчества в Молдавии в 70-х гг. XVI в.)* [Ivan Pidkova or Nikoare Kretsul (to the problem of imposture in Moldova in the 70s of the 16th century)], in: «Смутное время в России: Конфликт и диалог культур. Материалы научной конференции, Санкт-Петербург, 12-14 октября 2012 г.», Санкт-Петербург, 2012, с.23-28.

³ А. Мойсей, А. Мойсей, *Украинцы в этнокультурных стереотипах молдавских летописцев, румынских историков и писателей: образ Ивана Подковы – казацкого предводителя и молдавского князя* [Ukrainians in ethnocultural stereotypes of medieval Moldavian chroniclers, modern and contemporary Romanian historians and writers: Image of Ivan Pidkova as leader of Cossacks and Moldavian Prince], «Codrul Cosminului», Annul XX, № 1, с. 25-48.

⁴ В. Щербак, *Молдавські походи українських козаків в 70-х рр. XVI ст.* [Moldavian campaigns of Ukrainian Cossacks in the 1570s], in: «Русин», 2019, № 55, с. 44-57.

- ⁵ В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво* [Zaporozhian Cossacks], Київ, Вища школа, 1994.
- ⁶ D. Milewski, *From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski: Rise of the Cossack Factor in Polish-Ottoman Relations (1574–1600)*, in: «Cristea O., Pilat L. From Pax Mongolica to Pax Ottomanica. War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th–16th Centuries)», Brill, 2020, Vol. 58, s. 215-227.
- ⁷ D. C. Giurescu, *Ion-Vodă cel Viteaz* [Ion-Voda the Brave], București, Stiintifica, 1966.
- ⁸ G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei (...) dela Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă* [The Chronicle of Moldavia ... From Prince Dragoș to Prince Aron], in: «Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei: Cronici, edited by T. Celac», Chișinău, Hyperion, 1990, p. 23-118.
- ⁹ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії* [The Chronicle of the European Sarmatia], Київ, Києво-Могилянська Академія, 2009.
- ¹⁰ M. Bielski, *Kronika polska* [The Polish Chronicle], ed. K. J. Turowski, Sanok, 1856, T. 3. s. 1223-1712.
- ¹¹ Мойсей А., Мойсей А. *Українці в етнокультурних*, с. 30.
- ¹² Мойсей А., Мойсей А. *Українці в етнокультурних*, с. 29.
- ¹³ G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 108.
- ¹⁴ Б. Боднарюк, Я. Яновский, *Иван Подкова*, с.25-27.
- ¹⁵ D. C. Giurescu, *Ion-Vodă cel Viteaz*, p. 90.
- ¹⁶ Л. Циганенко, *Українсько-молдовські зв'язки в XVI – XVII ст.: військово-політичний контекст* [Ukrainian-Moldovan relations in the 16th – 17th centuries: military-political context], in: «Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету», 2017, Вип. 37, с. 39.
- ¹⁷ В. Горобець, Т. Чухліб, *Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба* [Stranger Clío. Secrets, incidents and curiosities of Ukrainian history. Cossack era], Київ, Наукова думка, 2004, с. 13.
- ¹⁸ В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, с. 141.
- ¹⁹ Я. Смирнов, *Описание одного польского сборника портретов XVII века* [Description of one Polish collection of portraits of the XVII century], in: «Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе», Москва, Товарищество типографий А.И. Мамонтова, 1908, Т.2, с. 387-512.
- ²⁰ О. Ковалевська, *Стан розробки іконографії окремих представників козацтва XVI-XVIII ст. в українській історіографії XIX-XX ст.* [The state of development of iconography of individual representatives of the Cossacks in the XVI-XVIII centuries. in the Ukrainian historiography of the XIX-XX centuries], in: «Історіографічні дослідження в Україні. НАН України. Інститут історії України», Київ, Інститут історії України, 2014, Вип. 25, с. 369.
- ²¹ В. Горобець, Т. Чухліб, *Незнайома Кліо*, с. 13.
- ²² Я. Смирнов, *Описание одного польского*, с. 435.
- ²³ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al. XVI-lea* [Documents regarding the history of Romania collected from the Polish archives. The century. XVI], București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979, p. 330.
- ²⁴ I. Corfus, *Documente privitoare*, p. 332.
- ²⁵ G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 108; Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.)* [Essays on the foreign policy history of the Principality of Moldavia (last quarter of the 14th – beginning of the 19th century)], Кишинев, Штиинца, 1987, с. 162.
- ²⁶ О. Гваньїні, *Хроніка європейської Сарматії*, с. 430.
- ²⁷ Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 162.
- ²⁸ M. Bielski, *Kronika polska*, s. 1430.
- ²⁹ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 431.
- ³⁰ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.* [Bukovina as an object of international relations from ancient times to 1774], in: «Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.)», Чернівці, Рута, 2005, с. 85.
- ³¹ M. Bielski, *Kronika polska*, s. 1431.
- ³² Н. Драган, *Запорозжцы и молдаване: боевое содружество XVI-XVII вв.* [Cossacks and Moldavians: military commonwealth of the 16th-17th centuries.], in: «Русин», 2008, № 1-2 (11-12), с. 229.

- ³³ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 431.
- ³⁴ I. Corfus, *Documente privitoare*, p. 335-336.
- ³⁵ I. Corfus, *Documente privitoare*, p. 337-338.
- ³⁶ M. Bielski, *Kronika polska*, s. 1432.
- ³⁷ Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 163.
- ³⁸ I. Corfus, *Documente privitoare*, p. 340.
- ³⁹ I. Corfus, *Documente privitoare*, p. 343-344.
- ⁴⁰ В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, с. 141.
- ⁴¹ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 432.
- ⁴² Б. Флоря, *Россия и походы запорожцев. в Молдавию в 70-х годах XVI в.* [Russia and the campaigns of the Cossacks. to Moldova in the 70s of the XVI century], in: «Карпато-Дунайские земли в средние века», Кишинев, 1975, с. 219.
- ⁴³ *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы* [Historical ties of the peoples of the USSR and Romania in the XV – early XVIII centuries: Documents and materials], Москва, Наука, 1965, Т.1, с. 146.
- ⁴⁴ D. C. Giurescu, *Ion-Vodă cel Viteaz*, p. 90.
- ⁴⁵ M. Bielski, *Kronika polska*, s. 1432-1433; О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 432.
- ⁴⁶ M. Bielski, *Kronika polska*, s. 1433.
- ⁴⁷ Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 163.
- ⁴⁸ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 432.
- ⁴⁹ С. Леп'явко, *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591)* [Ukrainian Cossacks in International Relations (1561-1591)], Чернігів, Сіверянська думка, 1999, с. 66.
- ⁵⁰ Б. Сушинський, *Іван Підкова – гетьман українського козацтва, Великий князь (господар) Молдови* [Ivan Pidkova – Hetman of the Ukrainian Cossacks, Grand Duke (hospodar) of Moldova], in: «Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе у 2 т.», Одеса, 2004, Т. 1, с. 95-96.
- ⁵¹ D. C. Giurescu, *Ion-Vodă cel Viteaz*, p. 191.
- ⁵² Б. Боднарюк, А. Федорук А., *Участь козаків*, с. 87.
- ⁵³ А. Федорук, *Українське козацтво*, с. 23.
- ⁵⁴ G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 110.
- ⁵⁵ *Отрывки из летописца или хроники иеромонаха Леонтия Боболинского* [Excerpts from the chronicler or chronicle of Hieromonk Leonty Bobolinsky], in: «Грабянка Г. Летопись», Киев, 1853, с. 298.
- ⁵⁶ Б. Боднарюк, А. Федорук А., *Участь козаків*, с. 87.
- ⁵⁷ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 433.
- ⁵⁸ А. Федорук, *Українське козацтво*, с. 25.
- ⁵⁹ *Отрывки из летописца*, с. 298.
- ⁶⁰ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 433.
- ⁶¹ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 433.
- ⁶² *Исторические связи народов СССР*, с. 146.
- ⁶³ *Історія українського козацтва: Нариси* [History of the Ukrainian Cossacks: Essays], Київ, Києво-Могилянська академія, 2006, Т. 1, с. 331; В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, с. 143; Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 164-165.
- ⁶⁴ *Історія Львова в документах і матеріалах: збірник документів і матеріалів* [History of Lviv in documents and materials: a collection of documents and materials], Київ, Наукова думка, 1986, с. 41-43.
- ⁶⁵ В. Щербак, *Молдавські походи*, с. 52.
- ⁶⁶ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, с. 762.
- ⁶⁷ В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, с. 144; Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 165.
- ⁶⁸ *Исторические связи народов СССР*, с. 149.
- ⁶⁹ G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 111.
- ⁷⁰ D. Milewski, *From Świerczowski*, s. 222.

⁷¹ J. Janicki, *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla Polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.* [Historical records for the reign of Stephan Bathory, king of Poland from March 3, 1578 to April 18, 1579], Warszawa: [s.n.], 1881, s. 131.

⁷² D. Milewski, *From Świerczowski*, s. 222.

⁷³ J. Janicki, *Akta historyczne*, s. 131-132.

⁷⁴ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor* [Documents regarding the History of the Romanians], Bucharest, 1880, Vol. 3, p. 1, p. 19-20.

⁷⁵ D. Milewski, *From Świerczowski*, s. 222.

⁷⁶ В. Щербак, *Молдавські походи*, с. 54.

⁷⁷ I. Corfus, *Documente privitoare*, p. 351.

⁷⁸ G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 111.

⁷⁹ *Исторические связи народов СССР*, с. 173.

⁸⁰ D. Milewski, *From Świerczowski*, s. 222.

⁸¹ *Исторические связи народов СССР*, с. 174.

⁸² A. Stadnicki, *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie* [Town and land files from the times of the Commonwealth of Poland from the so-called Bernardine Archives in Lviv], Lwow, kniegarnia Seyfartha, 1884, Vol. X, s. 134.

References

1. M. Bielski, *Kronika polska* [The Polish Chronicle], ed. K. J. Turowski, Sanok, 1856, T. 3. s. 1223-1712.
2. B. Bodnariuk, A. Fedoruk A., Uchast kozakiv u antyosmanskykh viinakh dunaiskykh kniazivstv (ostannia tretyna XVI – pochatok XVII st.) [Participation of the Cossacks in the anti-Ottoman wars of the Danube principalities (last third of the 16th – beginning of the 17th century)], in «Khotynska viina. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 380-richchiu Khotynskoi viiny, m. Khotyn, 22 zhovtnia 2001 r.», Chernivtsi, Prut, 2002, s. 81-92.
3. B. Bodnaryuk, Ya. Yanovskiy, Ivan Podkova ili Nikoare Kretsul (k probleme samozvanchestva v Moldavii v 70-h gg. XVI v.) [Ivan Pidkova or Nikoare Kretsul (to the problem of imposture in Moldova in the 70s of the 16th century)], in: «Smutnoe vremya v Rossii: Konflikt i dialog kultur. Materialy nauchnoy konferentsii, Sankt-Peterburg, 12-14 oktyabrya 2012 g.», Sankt-Peterburg, 2012, s. 23-28.
4. I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al. XVI-lea* [Documents regarding the history of Romania collected from the Polish archives. The century. XVI], București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979, 437 p.
5. N. Dragan, *Zaporozhtsy i moldavane: boevoe sodruzhestvo XVI-XVII vv.* [Cossacks and Moldavians: military commonwealth of the 16th-17th centuries.], in: «Rusin», 2008, № 1-2 (11-12), s. 227-232.
6. D. Dragnev, *Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii Moldavskogo knyazhestva (poslednyaya chetvert XIV – nachalo XIX v.)* [Essays on the foreign policy history of the Principality of Moldavia (last quarter of the 14th – beginning of the 19th century)], Kishinev, Shtiintsa, 1987, 464 s.
7. A. Fedoruk, *Ukrainske kozatstvo i yevropeiska viiskova taktyka XVI st. (Dokolynska bytva 1577 r.)* [Ukrainian Cossacks and European military tactics of the XVI century. (Battle of Dokolyna in 1577)], in: «Pytannia istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei», Chernivtsi, 1998, T. 2, s. 19-28.
8. B. Florya, *Rossiya i pohodyi zaporozhtsev. v Moldaviyu v 70-h godah XVI v.* [Russia and the campaigns of the Cossacks. to Moldova in the 70s of the XVI century], in: «Karpato-Dunayskie zemli v srednie veka», Kishinev, 1975, s. 214-228.
9. D. C. Giurescu, *Ion-Vodă cel Viteaz* [Ion-Voda the Brave], București, Stiintifica, 1966, 229 s.
10. O. Gvanyini, *Hronika Evropeyskoyi Sarmatiyi* [The Chronicle of the European Sarmatia], Kiyiv, Kievo-Mogilyanska Akademiya, 2009, 1006 s.
11. V. Holobutskiy, *Zaporozhke kozatstvo* [Zaporozhian Cossacks], Kyiv, Vyshcha shkola, 1994, 539 s.
12. V. Horobets, T. Chukhlib, *Neznaïoma Kliio. Taiemnytsi, kazusy i kuriozy ukrainskoi istorii. Kozatska doba* [Stranger Cliio. Secrets, incidents and curiosities of Ukrainian history. Cossack era], Kyiv, Naukova dumka, 2004, 310 s.
13. E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor* [Documents regarding the History of the Romanians], Bucharest, 1880, Vol. 3, p. 1, 600 p.

14. Istoricheskie svyazi narodov SSSR i Rумыnii v XV – nachale XVIII v.: Dokumenty i materialy [Historical ties of the peoples of the USSR and Romania in the XV – early XVIII centuries: Documents and materials], Moskva, Nauka, 1965, T.3, 416 s.
15. Istorii Lvova v dokumentakh i materialakh: zbirnyk dokumentiv i materialiv [History of Lviv in documents and materials: a collection of documents and materials], Kyiv, Naukova dumka, 1986, 417 s.
16. Istorii ukrainskoho kozatstva: Narysy [History of the Ukrainian Cossacks: Essays], Kyiv, Kyievo-Mohylianska akademiia, 2006, T. 1, 800 s.
17. J. Janicki, Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla Polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r. [Historical records for the reign of Stephan Bathory, king of Poland from March 3, 1578 to April 18, 1579], Warszawa, [s.n.], 1881, 412 s.
18. O. Kovalevska, Stan rozrobky ikonografii okremykh predstavnykiv kozatstva XVI-XVIII st. v ukrainskii istoriografii XIX-XX st. [The state of development of iconography of individual representatives of the Cossacks in the XVI-XVIII centuries. in the Ukrainian historiography of the XIX-XX centuries], in: «Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy», Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 2014, Vyp. 25, s. 368-391.
19. S. Lepiavko, Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561-1591) [Ukrainian Cossacks in International Relations (1561-1591)], Chernihiv, Siverianska dumka, 1999, 212 s.
20. O. Masan, Bukovyna yak ob'ekt mizhnarodnih vidnosin z davnih chasiv do 1774 r. [Bukovyna as an object of international relations from ancient times to 1774], in: «Bukovyna v konteksti Evropeyskikh mizhnarodnih vidnosin (z davnih chasiv do seredini XX st.)», Chernivtsi, Ruta, 2005, s. 9-168.
21. D. Milewski, From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski: Rise of the Cossack Factor in Polish-Ottoman Relations (1574-1600), in: «Cristea O., Pilat L. From Pax Mongolica to Pax Ottomanica. War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th – 16th Centuries)», Brill, 2020, Vol. 58, s. 2215-227.
22. A. Moysey, A. Moysey, Ukraintsy v etnokulturnykh stereotipah moldavskikh letopistsev, rummynskikh istorikov i pisateley: obraz Ivana Podkovy – kazatskogo predvoditelya i moldavskogo knyazya [Ukrainians in ethnocultural stereotypes of medieval Moldavian chroniclers, modern and contemporary Romanian historians and writers: Image of Ivan Pidkova as leader of Cossacks and Moldavian Prince], «Codrul Cosminului», Annul XX, № 1, s. 25-48.
23. Otryivki iz letopistsa ili hroniki ieromona Leontiya Bobolinskogo [Excerpts from the chronicler or chronicle of Hieromonk Leonty Bobolinsky], in: «Grabyanka G. Letopis», Kiev, 1853, 374 s.
24. V. Shcherbak, Moldavski pokhody ukrainskykh kozakiv v 70-kh rr. XVI st. [Moldavian campaigns of Ukrainian Cossacks in the 1570s], in: «Rusyn», 2019, № 55, s. 44-57.
25. Ya. Smirnov, Opisanie odnogo polskogo sbornika portretov XVII veka [Description of one Polish collection of portraits of the XVII century], in: «Trudy XIII arheologicheskogo sezda v Ekaterinoslave», Moskva, Tovarischestvo tipografy A.I. Mamontova, 1908, T.2, s. 387-512.
26. A. Stadnicki, Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie [Town and land files from the times of the Commonwealth of Poland from the so-called Bernardine Archives in Lviv], Lwow, kniegarnia Seyfartha, 1884, Vol. X, 542 s.
27. B. Sushynskiy, Ivan Pidkova – hetman ukrainskoho kozatstva, Velykyi kniaz (hospodar) Moldovy [Ivan Pidkova – Hetman of the Ukrainian Cossacks, Grand Duke (hospodar) of Moldova], in: «Kozatski vozhdii Ukrainy. Istorii Ukrainy v obrazakh yii vozhdiv ta polkovodtsiv XV-XIX st. Istorychni ese u 2 t.», Odesa, 2004, T. 1, s. 94-97.
28. L. Tsyhanenko, Ukrainsko-moldovski zviazyky v XV-XVII st.: viiskovo-politychnyi kontekst [Ukrainian-Moldovan relations in the 16th - 17th centuries: military-political context], in: «Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu», 2017, Vyp. 37, s. 37-44.
29. G. Ureche, Letopisețul Țării Moldovei (...) dela Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă [The Chronicle of Moldavia ... From Prince Dragoș to Prince Aron], in: «Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei: Cronici, edited by T. Celac», Chișinău, Hyperion, 1990, p. 23-118.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 23–33
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 23–33
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.23-33>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930(470=576)

© Назарій Христан* (Чернівці)

ВІД ІСТОРІЇ ДО ПОЛІТИКИ: КНЯЗЬ ТА КОРОЛЬ РУСІ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ У НАРОДНИЦЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ УЯВІ

Дослідження присвячене вивченню історії образу князя та короля Данила Романовича в українській культурній пам'яті другої половини XIX ст. Вибір пропонованого сегмента memory studies в українській історії обумовлений тим, що за більш ніж столітню історіографічну традицію ідейний та, певною мірою, політичний контекст створення й подальшого конструювання образу літописного Данила Романовича як «князя Данила Галицького» виявився поза дослідницькою увагою.

Окремо варто відзначити особливості творення історичних міфів та псевдонаукових найменувань довкола біографії правителя у процесі формування національної ідентичності. Образ Данила, позбавлений реального джерельного тла, зумовив формування обмеженої перспективи історичних досліджень, яка зводить культурно-просторовий вплив його постаті до окремого західноукраїнського регіону та не дає повною мірою реконструювати період трансформації Галицько-Волинської держави у королівство Русі.

Автор висвітлює особливості інтелектуальної історії представників українського національного руху Наддніпрянщини – М. Дашкевича та М. Костомарова, які запозичили до свого історичного наративу русофільського «Данила Галицького», спробувавши, таким чином, використати цей образ для формування своєї концепції української історії Русі, тим самим сприявши його політизації.

Ключові слова: історична уява, комеморація, культурна пам'ять, образ, наратив, міф, конструювання.

Nazarii Khrystan (Chernivtsi)

FROM HISTORY TO POLITICS: PRINCE AND KING OF RUS DANYLO ROMANOVYCH IN NARODNYK'S HISTORICAL IMAGINATION

Abstract. *The article is devoted to the study of the history of the image of Prince and King Danylo Romanovych in the Ukrainian cultural memory of the second half of the 19th century. The choice of the suggested segment of memory studies in Ukrainian history was chosen due to the ideological and, to some extent, the political context of the creation and subsequent construction of the image of Danylo Romanovych as «Prince Danylo Halytskyi» was not investigated in historiographical tradition. Also, some of the features of the creation of historical myths and pseudo-scientific names should be discovered around the ruler's biography in the process of forming a national identity. The image of Danylo, deprived of a real background, has led to the formation of a limited perspective of historical research, which reduces the cultural and spatial influence of his figure to the Western Ukrainian region and does not fully reconstruct the period of transformation of the Galician-Volyn state into the kingdom of Rus.*

The author substantiates the main methodological principles of work, reviews the state of study of the scientific problem in the literature, and describes the sources used to realize the goal and objectives. Suggested studies about King Danylo Romanovych were hold due to the methodological constructs of the

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-3601-2153

e-mail: n.khrystan@chnu.edu.ua

phenomenon of memoria in Western European researchers. An important role is devoted to understanding the basic terms of memory discourse, which became the core of the implementation of the ideas of the author in the work. Among them, we distinguish the concept of memory and its forms, the phenomenon of the nation, collective and cultural identity, social and individual consciousness.

The author highlighted the peculiarities of the intellectual history of the representatives of the Ukrainian national movement – M. Dashkevych and M. Kostomarov, who borrowed to their historical narrative the Russophile «Danylo Halytskyi». This researchers tried to use this image to form their conception of Ukrainian history of Rus.

Keywords: *historical imagination, commemoration, cultural memory, image, narrative, myth, construction.*

Одним із найскладніших питань, які виникають на тлі вивчення історії пам'яті про князя та короля Данила Романовича, – широке розповсюдження різних образів цієї постаті. В українській культурній пам'яті образ правителя пройшов крізь різноманітні форми пригадування. Від літописного князя Данила – до радянського західноукраїнського героя-патріота, борця із «німецькими псами-рицарями» Данила Галицького, та, врешті, до короля Русі Данила Романовича. Різноманітні прояви пригадування середньовічного володаря можна інтерпретувати як джерело формування концептів колективної ідентичності у культурній пам'яті. Одними із таких проявів стали історичні уявлення українського народництва, яким вдалося сформувати стійкий образ «Данила Галицького» у свідомості українського суспільства Наддніпрянщини.

Процес зародження народницького руху, який дав початок формуванню загальних уявлень «власного» українського минулого, повинен був сприяти поверненню до історичної дійсності, де «галицькості» Данила Романовича місця не було. Образ правителя зберіг своє значення для народницького бачення минулого. Однак не як історичний «rex Russiae» і не як Данило Романович – володимирський, київський князь та король Русі. Втім, представники українського національного інтелектуального руху Наддніпрянщини запозичили до свого історичного наративу саме русофільського «Данила Галицького» і спробували використати цей образ для формування своєї концепції української історії Русі. Підстави такої тривалої і стійкої традиції некоректного найменування короля Русі, його трансформацію в українського національного героя досі є нез'ясованими.

Зрозуміло, що русофільський образ «Данила Галицького» досить добре справився зі своєю цивілізаційною місією історичної єдності галицьких русинів з Наддніпрянською Україною та Росією. Будучи представником династії волинських Рюриковичів (для русофілів – галицьких), середньовічний правитель історично єднав Галичину із Російською імперією, де правила династія Романовичів – правонаступників московських Рюриковичів.

Авторитетність та наукова кваліфікація багатьох тогочасних вчених зіграли злий жарт із нащадками, які жодним чином не ставили собі за мету з'ясувати генезис «галицькості» володаря й особливості його ідейної репрезентації, продовживши конструювати образ «Данила Галицького» у суспільній свідомості українців і тим самим зберігати тенденції несвідомо сфальшованої історії й культурної неповноцінності у сучасності.

Зародження феномену народництва співпало із часом, коли до імперського національного дискурсу спільної історії поступово проникають елементи європейської (насамперед французької та німецької) культури. Це привело у другій половині XIX ст. до розвитку в українському інтелігентському суспільстві початків модерної, західної свідомості. Зростаючий інтерес до всього «свого» наштовхувався на проблему пошуку власної історії, власної мови, власного фольклору – тобто свого культурного простору. Якісні зміни української національної свідомості та історичної думки народівців і галицьких українофілів формувалися на основі поглядів Й. Гердера, теоретичні підходи якого давали інтелектуальну поживу для представників течії: «Найбільш природньою державою є та, в якій живе один народ, з одним властивим йому національним характером. Цей характер зберігається тисячоліттями і якщо природнього правителя народу це турбує, то і державний характер повинен бути розвинений найбільш природнім чином. Здається, що ніщо так не огидно природі і цілям правління, як не природне зростання держави, хаотичне змішання різних людських спільнот під одним скіпетром».¹

Народовці швидко дійшли до розуміння, що історія України («Южной Руси») була іншою, ніж історія Росії («Северной Руси»). Знання про етнічну самобутність сприяло утвердженню

окремішності української народності. Як і у випадку з галицькими русофілами, народницька ідея потребувала свого «минулого», своїх героїв, які б історично єднали усі давні українські землі. Проте російська історична наука обмежила простір використання схем історичної пам'яті. Тому перед дослідниками постало завдання винайдення чіткої концептуалізації та історичної легітимізації свого, окремого «минулого». В таких умовах було винайдено пам'ять про першого короля Русі.

Одним із перших наддніпрянських дослідників, хто спробував науково осмислити образ Данила Романовича, був Микола Дашкевич.² Світогляд вченого формувався під значним впливом Володимира Антоновича.³ Останній, власне, і запропонував дипломну роботу на тему «Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям». Молодий історик проявив неабиякі здібності до самостійного мислення, а також здійснив значну джерелознавчу роботу. Ряд іноземних текстів, введених у науковий обіг вперше, сприяли популярності роботи серед дослідників «навіть через 35 років після її написання». Сучасні реалії такі, що проведена текстологічна робота М. Дашкевича робить його внесок у студії «данилознавства» цінними і сьогодні.⁴

Перейдемо до розгляду самого тексту. Праця змістовно складається із п'яти розділів, які комплексно охоплюють основні віхи життя Данила Романовича: політика, дипломатія, культура і військова діяльність. І хоча тему для дослідження вибрав сам Антонович, Микола Павлович одразу ж у вступі пояснив свою позицію стосовно вибору дослідницької теми, вказавши на важливість епохи, яка була «одною изъ самыхъ блестящихъ».⁵ Із перших сторінок тексту ми розуміємо авторське бачення образу давнього галицько-волинського правителя та мету дослідницької роботи: «На базе отечественных и иностранных источников подчеркнутъ незаурядность Даниила» й «указать и объяснить замечательнейшее явление княжения Даниила Галицкаго».⁶ Такі амбіційні завдання одразу ж порушують для нас важливу проблему – в чому полягало оте «замечательнейшее княжение» у свідомості М. Дашкевича?

Знайомство із роботою розпочинається із довгого сюжету про боротьбу Данила за батьківський стіл. Кидається у вічі так звана «галицькість» володаря, яка у історика проявилася із самого народження й очевидно (для М. Дашкевича) передалась йому як спадок. В уяві дослідника «Данило Галицький» існував ще тоді, коли сам володар: «На Галичь, составляющий целую Данилову полотчину, долго не заявлялъ своихъ притязаній».

Бачимо, що у своїх наукових пошуках вчений не був достатньо оригінальним, запозичивши готові русофільські схеми про «Данила Галицького». Крім того, можемо спостерігати й інші русофільські концепти «чужого Заходу», де країни Європи названо «пожадними», «вражими», «ласими на здобич» та ін.⁷ Найбільше дослідницької уваги зосереджено на відносинах із монголо-татарами. Саме цей «азіатський» образ чужого повною мірою відобразив «блестательность» Данила у тексті. Описуючи цей аспект біографії володаря, М. Дашкевич часто вдавався до полеміки із відомими тогочасними російськими істориками, котрі негативно оцінювали політику короля Русі. Дискусії Миколи Павловича в одному із фрагментів своєї роботи демонструють відверту неприйнятність російської схеми історичного минулого, зокрема й оцінки Данила. Найбільш показовим є епізод засудження поглядів Сергія Соловйова. Російський вчений насміхався із невдач Данила, порівнюючи їх із діяннями Олександра Невського, тим самим виправдавши «покору» татарам і показавши новгородського князя проникливим та обережним і, крізь призму часу, найбільш успішним.⁸ Критиці Соловйова молодий Дашкевич протиставляв самостійного Данила, який не побоявся виступити проти «східної» загрози і здійснив спроби створення антитатарської коаліції.⁹ Незалежність Данила відображалась і в ординській повазі: «Даже Бурундай называлъ галицко-волинскаго князя не иначе как мирникъ (т.е. находящимся в союзе), и власть татар не была такъ прочно утверждена, как в северовосточной России».¹⁰

Унікальність тексту М. Дашкевича полягала не лише у його критичних підходах та сміливості до полеміки з авторитетними російськими вченими. Історик став фактично першим із наддніпрянських дослідників, хто виокремив історію Галицько-Волинської Русі від класичної схеми великоросійського минулого. Творцем державної окремішності став «Данило Галицький»: «При Данииле значительная по объему часть Руси, именно юго-западная, отделилась отъ прочихъ русскихъ земель и начала жить особенной жизнью».¹¹ Володар не захотів долі решти руських земель, рвався до свободи та «стремился к развитию вполне цивилизованной для своего времени жизни».

І тут ми хочемо зосередити нашу увагу на ще одному надзвичайно важливому аспекті роботи М. Дашкевича. Для цього прочитаємо наступну цитату:

«Она (держава Данила. – Н.Х.) могла бы всторично сыграть роль, какая однажды была уже выполнена ею, – роль, навсегда освятившую Киев для всей Руси».¹²

Наведений фрагмент репрезентує нам погляд автора на Галицько-Волинську державу як єдиного можливого спадкоємця й правонаступника Русі, носія і продовжувача давньокиївських традицій. Це доволі цікавий факт, адже він свідчить, що М. Дашкевич дійшов такого висновку задовго до славнозвісної статті М. Грушевського.¹³ А тому популярна у наукових колах гіпотеза, що М. Грушевський першим висунув тезу «Галицько-Волинська Русь – прямий спадкоємець Київської Русі» не є достатньо правильною, містить хитку основу та потребує більш детального дослідження.

Наукова позиція М. Дашкевича, його українська самоідентифікація визначила спрямованість роботи, яка започаткувала модель народницького бачення минулого Галицько-Волинської держави. Молодому історичному вдалося своїм «Данилом Галицьким» відтіснити на другий план з історичного нарративу образ Олександра Невського, який у великоросійській схемі минулого був ключовим героєм Русі XIII ст. У своєму третьому розділі «Враги самостоятельного ее (держави Данила. – Н.Х.) развития» історик чітко репрезентує нам уяву про повноцінну, незалежну Галицько-Волинську Русь. Шлях історіописання, обраний М. Дашкевичем, був доволі небезпечним, адже він повністю перечив офіційній російській історіографії, яка проводила лінію тяглості від Києва до Володимиро-Суздальського князівства. Дослідник не тільки виокремив «Данила Галицького» від великоросійського нарративу, але й здійснив спробу привласнити пам'ять про нього до Наддніпрянської України, яка історично єдналась із Галичиною.

Важливість дослідницької теми зумовило те, що її обрали п'ятеро студентів В. Антоновича. Однак найбільш вдалою виявилась саме праця М. Дашкевича.¹⁴ Втім для нас не менш цікаво буде залучити відомості про спроби дослідження образу Данила Романовича іншими студентами В. Антоновича. Відомо, що крім М. Дашкевича, над темою працювали його однокурсники: Матвій Астряб, Павло Брянцев, Кіндрат Мурковський та Андрій Павловський. Все ж оцінені праці були по-різному. М. Дашкевич отримав найвищу оцінку та право друку свого тексту у періодичному вузівському виданні «Университетские известия».¹⁵ Дослідження П. Брянцева, М. Астряба й А. Павловського удостоїлись срібної медалі та двох почесних відгуків. Щодо праці К. Мурковського – визнаною була лише друга частина його тексту.

Сучасний стан речей демонструє традицію ігнорування наукової цінності текстів інших студентів, які не були визнані В. Антоновичем. Так, свого часу Андрій Чуткий чи не вперше в історичній науці опрацював тексти згаданих вище студентів. Вчений погодився із висновками В. Антоновича та спеціальної комісії й назвав роботи «виразно менш цінними».¹⁶ Однак, на наш погляд, їхні студії є важливим ключем до розуміння способів винайдення історії пам'яті про Данила у Наддніпрянській Україні, що зумовлює потребу їхнього перечитання.

Серед чотирьох текстів найбільш слабкою за своїм змістом була робота М. Астряба.¹⁷ Доволі об'ємна за обсягом, праця виявилась простим переказом так званого Галицько-Волинського літописання за Іпатіївським списком, опублікованим М. Карамзіним. Найбільш цінним моментом стала детальна розповідь про боротьбу Данила Романовича за галицький стіл. Обмежена авторська ерудованість, вузька джерельна база роботи зумовили власне і негативну оцінку серед дослідників. Наступна, дещо менша за обсягом, була робота А. Павловського.¹⁸ У дослідженні ми помічаємо більш широку джерелознавчу підкованість та спроби критичної оцінки текстів з їх подальшою перевіркою та джерелознавчими порівняннями повідомлень. Однак викликає подив, що обидва тексти написані із нахилом до великоросійської схеми історії і жодним чином не натякають на політичну та культурну окремішність Галицько-Волинської держави, а сам Данило Романович зображений одним із персонажів загальноросійської історії. Такий хід авторських поглядів значно різниться від започаткованої В. Антоновичем схеми окремої історії України. Пояснити логіку дослідження, на нашу думку, можна крізь призму історіографічної бази цих робіт. Справді, валову частку історіографічних текстів склала російська наукова література, де червоною ниткою простежувалась теза «придатку» західноукраїнських земель до загальноросійської історії.¹⁹ Загалом щодо вищевказаних робіт мусимо погодитись із висновками колег-істориків.²⁰

Більшого зацікавлення, на наш погляд, заслуговує дослідження К. Мурковського, яке, на жаль, не збереглося у повному вигляді. Логічний зміст тексту переривається на 1240 р. і є науково не завершеним.²¹ Відзначаємо досить широкий спектр джерел, залучених у написанні роботи, які, зрештою, не здатні конкурувати із джерельною насиченістю праці М. Дашкевича. Значна дослідницька увага прикута до спроб розуміння історичної приналежності регіону – кому із чотирьох народностей (русин, тевтон, поляк чи угр) належить право володіння галицько-володимирською землею. На думку історика, ключ до загадки варто шукати в джерелах. Однак подальшого розв'язання проблема не набула. Без глибоких концептуальних пояснень автор повторив висновки своїх товаришів – із легкістю привласнив Данила Романовича російській історії, зазначивши: «Княжение Даниила Галицкого предоставляет выдающееся явление в истории Юго-Западной России XIII века».²²

Четвертий текст історії пам'яті про Данила, написаний за темою В. Антоновича, належить П. Брянцеву.²³ Дослідження охоплює найбільш широкий хронологічний простір – від Володимира Святославича до смерті Данила Романовича. Біографія старшого сина Романа Мстиславича поділена на три великі блоки – боротьба за утвердження в Галичі, конфлікти з монголами та контакти із папою, окремим нарисом представлена внутрішня політика Данила. Досліджуючи внутрішню політику володаря, молодий автор чи не першим акцентував увагу на так званій «болохівській проблемі», вказуючи на цілком природні вимоги місцевих «князів» на самоврядування. Також ми спостерігаємо засудження дій Данила стосовно приборкання опозиційно налаштованих болховитян.²⁴ Загалом правління першого короля Русі зумовило «самое высшее процветание» і носило характер необмеженої монархії. Данило зображений досконалим стратегом, майстром політичної гри, який «отстоял автономию своих владений».²⁵

Ретельне прочитання роботи П. Брянцева виявило значну фахову грамотність у найменуванні Данила Романовича. Автор жодного разу не вжив стосовно володаря означення «Галицький», окрім назви самого дослідження (автором теми, нагадуємо, був В. Антонович). Крім того, у тексті ми не помічаємо зловживання у використанні русофільських історичних праць по галицько-волинському періоду XIII ст. Автору відомі тексти Д. Зубрицького та І. Шараневича, але покликів на роботи Б. Дідицького (найбільшого прихильника «галицькості» Данила) у дослідженні немає. Хоча, мусимо зауважити, дослідник не наважився пояснити таку особливість пригадування володимирського князя. Однак образ першого короля Русі чітко усвідомлюється українським, окремим від загальноросійської історичної схеми. Ретельна робота із широким спектром джерельних свідчень дозволяє нам зробити висновки про справді науково грамотний та кваліфікований підхід П. Брянцева до написання свого дослідження, без зловживання та запозичення русофільських історичних схем.

Така різна градація в оцінюванні «медальних» робіт, звісно, зумовлена якістю їх написання. Однак наші дослідження наводять на ще одну думку в особливостях присвоєних результатів. Найвищої оцінки – золотої медалі удостоїлась робота М. Дашкевича, де повною мірою висвітлено тезу про «Данила Галицького» як самостійного українського правителя та національного героя. Історик не тільки описує окремішність Галицько-Волинської держави, але й прямо відділяє минуле Південної Русі від Володимиро-Суздальщини. Таке національно-українське забарвлення середньовічного князя викликало неабияке захоплення у В. Антоновича, який високо оцінив ідейність тексту Дашкевича: «Это сочинение занимает первое место в ряду других исторических сочинений, касающихся истории Галицкой Руси, по самостоятельности взгляда и разработке источников».²⁶ Крім того, як уже зазначалося, праця отримала право на друк в університетському періодичному виданні.²⁷ Срібну медаль отримав текст П. Брянцева, який зобразив Данила найбільш величним персонажем історії Русі XIII ст.²⁸ Наступні два тексти – М. Астряба та А. Павловського, у своїй основі, продовжили лінію великоросійської концепції історії без особливого акценту на самостійності Данилового правління та його привласнення українській історії. Результат оцінювання був зведений до звичайної похвали.²⁹ Схожої думки дотримувався К. Мурковський, розглядаючи Галицько-Волинську державу у контексті історії «Юго-Западной России».³⁰ Такі суперечливі авторські положення негативно відбилися на «медалі» – факультетська комісія визнала лише окремі частини тексту.³¹

Спробуємо зіставити результати успішності із різними ідейними забарвленнями образу Данила Романовича у текстах студентів. Доволі показовим є результат, який прямо залежав від дослідницької позиції авторів. Український, окремий від російської історії Данило був тепло зустрятий вченою

спільнотою. Натомість російська традиційна концепція історичного минулого була неприйнятною. Хоча такий хід думок наштовхується на відверту слабкість робіт М. Астряба та А. Павловського і, можливо, концепція «общеруського» Данила на кінцевий результат не вплинула.

Зрештою, постать Данила Романовича, крім вищезгаданих текстів, була репрезентована у ще одній студентській роботі під назвою «Общественное устройство и княжеская власть в Галицко-Русском княжестве в связи с событиями его истории с древнейших времен до смерти Даниила Романовича».³² Праця належала студенту Василю Шираєвському та була написана у 1872 р. у м. Холм (на той час Люблінська губернія). Того ж року її було надіслано до Київського університету. Робота охоплювала значні хронологічні рамки – від заселення слов'янами Галичини та Волині до утворення, піднесення та занепаду Галицько-Волинської держави у 1387 р. Основна частина змісту, як і у його попередників, присвячена життю та діяльності Данила. Рецензія В. Антоновича та всього колоквиуму на працю була теплою, а результати її стали «удовлетворительними».³³

Однак маємо певні сумніви в достатній об'єктивності оцінювання роботи. Для цього поглянемо детальніше на сам текст. Впадає у вічі специфічна оцінка літописної династії Ростиславичів, яку автор відверто недолюбував. Автор висміював невдачі Василька та Володаря у боротьбі за Галицьку землю. Володимирка Володаревича названо «ничтожной личностью из всех Ростиславичей», а смерть Ярослава Володимирковича призвела до «замечательных дел воссоединения Волини и Галиции в одно Галицко-Волинское княжество».³⁴ Логіка автора була зрозумілою і багато в чому перегукувалась із поглядами галицьких русофілів Д. Зубрицького та Б. Дідицького – науково обґрунтувати утвердження династії Романа Мстиславича на галицькому престолі. Боротьба Данила за батьківський престол описана із певним драматизмом. Ми читаємо про тривалий шлях сина Романа до об'єднання держави, запеклий опір галицького боярства, війни з угорцями і поляками. Досить детальною є Ярославська битва, яка зумовила «постепенное возвышение внешних отношений к соседним державам».³⁵ В. Шираєвський розглядав державу Данила як рівного за своїми правами учасника тогочасних міждержавних відносин. Автор чітко відділяв історію Данила, якого вже традиційно названо «Галицьким», від Північно-Східної Русі, зосереджуючи увагу на певній самостійності відносно татарського впливу: «...в земле Романовичей ни дани, ни переписи, ни татарских баскаков не было».³⁶ Варто зауважити, що весь текст автора містить слабку джерельну базу, яка фактично обмежена так званим Галицько-Волинським літописанням. Робота є відверто слабшою, ніж усі опрацьовані нами вище тексти, що однак жодним чином не вплинуло на оцінку, яка була задовільною.

Отримані результати демонструють справді високу чутливість вченого колоквиуму до українського Данила. Навіть у випадку з неоднозначною роботою В. Шираєвського, де була відверто слабка теоретична частина та обмежена джерельна база. Це свідчить про бажання дослідників майбутньої Київської школи виокремити історію Галицько-Волинської держави від великоросійської схеми минулого. Однак виникає питання – чому до історичного наративу дослідників увійшла пам'ять не про літописного Данила Романовича чи «Rex Russiae», а про русофільського «Данила Галицького»? Зрештою, тему студентам запропонував та утвердив В. Антонович, для якого, очевидно, такий образ правителя був прийнятним та науково-історичним. Його тезу розвинули студенти, не задаючись питанням раціональності «галицькості» володаря, а доволі мізерна репрезентація Данила у літературі зумовлювала потребу користування русофільськими працями. У подальшому авторитет вченого та його школи зумовив прийнятність русофільського концепту про «Данила Галицького».

Утвердження образу «Данила Галицького» у наукових студіях наддніпрянських істориків зміцнив своїм авторитетом Микола Костомаров. Історика вважають представником «школи федералістів» та фундатором народницького напрямку в українській історичній думці.³⁷ Світогляд дослідника сформований під значним впливом шеллінґіанства та гердеріанства. Романтичні ідеї філософії власне і сформували «народницький дух» у його творчості. Уже на початках своєї наукової кар'єри М. Костомаров бачив реальні проблеми історичної думки того часу:

«Швидко я прийшов до переконання, що історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами і записками, а й у живому народі... Але з чого почати? Звичайно, з вивчення свого руського народу; а оскільки я жив тоді в Малоросії, то слід розпочати з його малоруської гілки».³⁸

Після ряду текстів, присвячених пошукам місця руської народності, серед яких найбільш відомими стали «Думки про федеративне начало в стародавній Русі», «Дві руські народності»

й «Риси народної південно-руської історії», М. Костомаров почав втрачати зір і зосередив свою роботу на менш напруженій біографістиці.³⁹ Збірник «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» висвітлював усі ключові постаті російської історії – від Володимира Святого до Катерини II. Твір Костомарова був написаний під впливом національної ідеології і для широкої аудиторії. Біографічне есе, присвячене Данилові, вийшло у 1880 р. у зібранні 31 одного життєпису руських князів, церковних ієрархів та святих. Особливої уваги в нашому контексті статті про Данила Романовича заслуговує концепція націоналізації правителя, а також оцінка княжої влади і «деспотичних» аспектів у державі. Самого ж володаря Костомаров вважав ключовою особистістю XIII ст. у Південній Русі: «В XIII веке весь ход исторических событий в юго-западной Руси долгое время вращается около личности Даниила Галицкого».⁴⁰

Уявлення М. Костомарова про історію перебували під владою національних схем. З його точки зору, «носіями історії» були не видатні особистості, а «народи» і «племена». Зіткнення у XIII ст. руських дружин із західними «німецькими» супротивниками та «азійськими» татарами були для нього результатом конфліктів між різними «племенами» або союзами «племен». Костомаров робив висновок, що Русь у цей час на заході зіткнулася з «німецьким плем'ям», а на сході протистояла наступу «татарських племен». Хоча «німецьке плем'я» і боролось під «прапорами західного європейського католицизму», проте «вже з IX століття в історії відкривається безперервне багатовікове переслідування слов'янських племен».⁴¹ Віддаленість Галицької землі від руського центру – Києва та Володимиро-Суздальщини призвела до формування різних шляхів культурного розвитку, які Костомаров (на відміну від галицьких русофілів) помічав. Повною мірою «західницький» культурний напрям Галичини проявив себе саме у часи Данила. Європейський вектор зовнішньої політики короля Русі не викликав у Костомарова відрази, а навпаки, збуджував цікавість до такого нестандартного напрямку: «Ни один русский князь не заходил так далеко на Запад».⁴²

Вибір Данила Романовича був зумовлений навалом монголо-татар, і володар шукав найбільш розумного виходу із складної ситуації. Зі сходу на Русь «нахлынули монголы с бесчисленными полчищами покоренных татарских племен, разорили, обезлюдили большую часть Руси и поработили остаток народонаселения».⁴³ Метафорика «брудних» ворогів, які «подібно до повені» нахлинули на «наш» народ і від яких країна повинна бути «очищена», симптоматична для національного мислення народолюбського руху кінця XIX ст. Для М. Костомарова риси монголів були «абсолютно протилежні» тодішнім руським. Монголи були кочівниками, «багатожонцями» і язичниками. Їхня беззаперечна покора старшим, відсутність індивідуальності і надзвичайна витривалість були, з точки зору Костомарова, не тільки ключем до успіху, але й головною відмінністю від «русских».

Історик чітко проводить лінію між українськими й російськими предками. А ключові події – боротьба з монголами зводиться до ідейного протистояння: Данило Галицький versus Олександр Невський. Новгородський князь для Костомарова однозначно був частиною пам'яті російського народу. Сюжет із підкоренням демократичного Новгорода (за сприяння Олександра Ярославича) для історика демонстрував готовність князя сприйняти і скористатись перевагами монгольського панування, які стали початком кінця одвічних руських традицій і свідчили про православну смиренність: «Вполне согласовалась с учением, всегда проповедуемым православными пастырями: считать целью нашей жизни загробный мир, безропотно терпеть всякие несправедливости и угнетения, покоряться всякой власти, хотя бы иноплеменной и поневоле признаваемой».

Деспотичність характеру Олександра, використання монгольської підтримки задля збільшення своєї князівської влади досить негативно відбилися на загальних висновках. Образ новгородського князя став втіленням деспотизму, який згодом успадкувала Московська держава. Зовсім по-іншому М. Костомаров оцінював політику Данила Романовича стосовно монголо-татар. Галицько-волинський володар постав благородним керманічем, провідником свого народу і визволителем від рабського поневолення: «Он был гораздо ближе к европейским понятиям, чем восточные князья. Стыд рабского положения не мог для него ничем выкупаться. Его задушевною мыслію стало освобождение от постыдного ига».⁴⁴

Усе подальше життя Данило присвятив розв'язанню монгольської проблеми. Обраний західний тип культурного розвитку й зумовив події коронації у Дорогичині 1253 р. Новий титул «Rex Russiae» викликав захоплення у М. Костомарова. Такий централізаторський шлях, що важливо, не

викликав обурення. В той час, коли володимирсько-суздальські князі були «деспотами», Данило став благородним правителем. Стає очевидно, що Костомарову більше імпонував шлях, обраний королем Русі для боротьби із монголо-татарами. І, зі свого боку, такий шлях зіграв злий жарт із Данилом, який виявився обманутий Заходом. У цьому власне і полягав трагізм правителя, який заслуговував захоплення у поєднанні зі співчуттям: «В судьбе этого князя было что-то трагическое. Многого добился он, чего не достигал ни один южнорусский князь, и с такими усилиями, которых не вынес бы другой. Почти вся южная Русь, весь край, населенный южнорусским племенем, был в его власти: но не успевши освободиться от монгольского ига и дать своему государству самостоятельного значения, Данило тем самым не оставил и прочных залогов самостоятельности для будущих времен».⁴⁵

М. Костомаров був переконаний, що за часів Данила Романовича неможливо було і подумати про звільнення від «татарського ярма». Однак, на його думку, ті політичні висновки, які Данило зробив, виходячи з такої ситуації, заклали основи для західного культурного розвитку його держави. У згаданому моменті бачимо чіткий контраст між українською й російською історією Русі. Адже схожий вибір зробили і північно-східні князі, обравши шлях руйнування демократичних традицій Русі в майбутній Московській державі. Замість того, щоб захищатися від монголів, північно-східні руські князі набули «рабских свойств».⁴⁶

«Правильний» вибір Данила став початком кінця, його велика держава через століття була захоплена сусідніми європейськими державами. Закінчує свою розповідь М. Костомаров словами жалю: «Но личность Данила Галицкого тем не менее остается благородною, наиболее возбуждающе к себе сочувствие личностью во всей древней русской истории».⁴⁷

Винайдення феномену «українського П'ємонт» зумовило поступове зміщення центру національного руху до Галичини. Концепт «Данила Галицького» став особливо привабливим у колах місцевих патріотів. Українська національна ідея Наддніпрянщини хоча й запозичила до свого історичного нарративу русофільського Данила, все ж активно використовувала козацький міф. Однак це виявилось неприйнятним моментом для галичан. Останнім важливо було сформувати свою концепцію минулого, яке б історично єднало Галичину з Наддніпрянською Україною.

Виходячи із таких обставин, можемо припустити, що запозичення створеного русофілами образу «Данила Галицького» розв'язувало для українського народництва одразу дві проблеми. Перша з них – «галицькість» суверенного володаря сприяла відчуженню антагонізму великопольського минулого в Галичині. І, відповідно, Данило Галицький як король Русі – історично єднав західноукраїнські землі та Наддніпрянщину.

¹ И. Гердер, *Идеи к философии истории человечества* [Ideas for the philosophy of the history of mankind], Москва, Наука, 1977, с. 250.

² Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], Киев, 1873, 163 с.; Про самого автора написано монографію. Див.: А. Чуткий, *Микола Павлович Дашкевич (1852-1908)* [Mykola Pavlovych Dashkevych], Київ, Темпора, 2008, 528 с.

³ Слід зауважити, що В. Антонович під час викладання у Київському університеті Святого Володимира, активно залучав студентів до наукової роботи. Пояснювалося це абсолютно природним розумінням неможливості самотужки будувати концепцію окремішності української історії. Майстерність помічати активних і талановитих студентів і звела В. Антоновича та ще молодого на той час М. Дашкевича. На початку 1870 рр. В. Антонович започаткував новий курс лекцій та семінарських занять з історії Галицько-Волинського князівства та , які читав та вів у проукраїнському дусі. Власне, з цього моменту і відбулося формування Київської історичної школи. Уже перші дипломники В. Антоновича писали роботи на важливі для української історії теми. Див.: *Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Н.П. Дашкевича* [In memory of the honorary member of the Historical Society Nestor the chronicler N.P. Dashkevich], in Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, Киев, 1908, кн. 20, вып. III, с. 717.

⁴ *Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Н.П. Дашкевича* [In memory of the honorary member of the Historical Society Nestor the chronicler N.P. Dashkevich], с. 717.

⁵ Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], с. 1.

⁶ Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], с. 10.

⁷ Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], с. 139.

⁸ С. Соловьев, *История России с древнейших времен* [History of Russia since ancient times], Москва, Мысль, т. 3, с. 232-233.

⁹ Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], с. 141-142.

¹⁰ Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], с. 142.

¹¹ Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], с. 143.

¹² Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], с. 143.

¹³ М. Грушевский, *Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства* [The usual scheme of Rus' history and the matter of the rational structure of the history of Eastern Slavs], in *Статті по славяноведению*, Санкт-Петербург, 1904, вып. I, с. 291.

¹⁴ Згодом робота була опублікована у періодичному виданні університету «Университетских известиях» і вважалась однією з найкращих робіт по історії Галицько-Волинської держави. Див.: Н. Дашкевич, *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям* [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], in *Университетские известия*, Киев, 1873, № 6, отд. II, с. 1-24; № 9, с. 25-80; № 10, с. 81-156; Також див.: А. Чуткий, *Започаткування традиції вивчення історії Галицько-Волинської держави в стінах Університету Св. Володимира: невідомі перші дослідження* [The beginning of the tradition of studying the history of the Galicia-Volyn state within the walls of St. Volodymyr University: the first unknown studies], in *Просемінарії: медієвістика. Історія Церкви, науки і культури: збірник статей*, Київ, 2008, вип. 7: До ювілею професора Василя Іринарховича Ульяновського, с. 551.

¹⁵ У нас є певні сумніви стосовно присудження оцінок, адже В. Антонович особисто рецензував тільки роботу М. Дашкевича, який власне і відіграв вирішальну роль у визначенні результату роботи. Див.: Державний архів міста Києва (ДАК), ф. 1, *спр. 1155 Заседание Совета Университета Св. Владимира*, арк. 2; Іншої думки дотримується історик А. Чуткий, вважаючи, що схвальних відгуків праця М. Дашкевича отримала й від інших викладачів. Див.: А. Чуткий, *Започаткування традиції вивчення історії Галицько-Волинської держави в стінах Університету Св. Володимира: невідомі перші дослідження* [The beginning of the tradition of studying the history of the Galicia-Volyn state within the walls of St. Volodymyr University: the first unknown studies], с. 554. Однак ми у відповідних документах позитивних відгуків не спостерігаємо. Детальніше: *Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* [Kyiv University in documents, materials and memoirs of contemporaries], Київ, Заповіт, 1994, кн. 1, с. 280.

¹⁶ А. Чуткий, *Започаткування традиції вивчення історії Галицько-Волинської держави в стінах Університету Св. Володимира: невідомі перші дослідження* [The beginning of the tradition of studying the history of the Galicia-Volyn state within the walls of St. Volodymyr University: the first unknown studies], с. 554-555.

¹⁷ ДАК, ф. 16, оп. 473, *спр. 290 Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира за 1873 г.*

¹⁸ ДАК, ф. 16, оп. 473, *спр. 100 Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира за 1873 г. (зошит №2).*

¹⁹ В. Татищев, *История Российская* [Russian history], Москва, Наука, 1963, т. 4, с. 146.; Н. Полевой, *История русского народа* [History of Russian people], Москва, Типография Августа Семена, 1830, т. 3, с. 56.; М. Погодин, *Древняя Русская история* [Old Russian history], Москва, 1871, т. 2, с. 202 та ін.

²⁰ А. Чуткий, *Започаткування традиції вивчення історії Галицько-Волинської держави в стінах Університету Св. Володимира: невідомі перші дослідження* [The beginning of the tradition of studying the history of the Galicia-Volyn state within the walls of St. Volodymyr University: the first unknown studies], с. 557.

²¹ ДАК, ф. 16, оп. 473, *спр. 452 Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира за 1873 г.*

²² ДАК, ф. 16, оп. 473, *спр. 452 Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира за 1873 г.*

²³ ДАК, ф. 16, оп. 473, *спр. 100 Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира за 1873 г., (зошит № 1).*

²⁴ ДАК, ф. 16, оп. 473, *спр. 100 Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира за 1873 г., арк. 181.*

²⁵ ДАК, ф. 16, оп. 473, *спр. 100 Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира за 1873 г., арк. 207.*

²⁶ Інститут рукопису національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Національної Академії Наук України, ф. 1 «Література і матеріали», спр. 115, арк. 2.

²⁷ *Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* [Kyiv University in documents, materials and memoirs of contemporaries], с. 280.

²⁸ *Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира* [Protocols of the meetings of the Council of the University of St. Vladimir], in *Университетские известия*, Киев, 1873, № 2, с. 16.

²⁹ *Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира* [Protocols of the meetings of the Council of the University of St. Vladimir], с. 16.

³⁰ *Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира* [Protocols of the meetings of the Council of the University of St. Vladimir], с. 17.

³¹ А. Чуткий, *Започаткування традиції вивчення історії Галицько-Волинської держави в стінах Университету Св. Володимира: невідомі перші дослідження* [The beginning of the tradition of studying the history of the Galicia-Volyn state within the walls of St. Volodymyr University: the first unknown studies], с. 558.

³² ДАК, ф. 16, оп. 473, спр. 24 *Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира*; Вперше предметно розглянув даний текст А. Чуткий, проаналізувавши технічні аспекти даної роботи. Див.: А. Чуткий, *Започаткування традиції вивчення історії Галицько-Волинської держави в стінах Университету Св. Володимира: невідомі перші дослідження* [The beginning of the tradition of studying the history of the Galicia-Volyn state within the walls of St. Volodymyr University: the first unknown studies], с. 558-559.

³³ ДАК, ф. 16, оп. 473, спр. 24 *Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира*, арк. 1. На титульній сторінці стояла печатка із вказаною відміткою.

³⁴ ДАК, ф. 16, оп. 473, спр. 24 *Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира*, арк. 15.

³⁵ ДАК, ф. 16, оп. 473, спр. 24 *Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира*, арк. 16.

³⁶ ДАК, ф. 16, оп. 473, спр. 24 *Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира*, арк. 22.

³⁷ Ю. Пінчук, *Вибрані студії з костюмарознавства* [Selected studies in Kostomarov's Studying], Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012, с. 160.

³⁸ Н. Костомаров, *Исторические произведения. Автобиография* [Historical works. Autobiography], Киев, Лыбидь, 1990, с. 446.

³⁹ Ю. Пінчук, *Вибрані студії з костюмарознавства* [Selected studies in Kostomarov's Studying], с. 15.

⁴⁰ Н. Костомаров, *Даниил Романович Галицкий* [Daniel Romanovich Galitsky], in *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, отд. 1, вып. 1, Санкт-Петербург, 1880, с. 123.

⁴¹ Н. Костомаров, *Даниил Романович Галицкий* [Daniel Romanovich Galitsky], с. 124.

⁴² Н. Костомаров, *Даниил Романович Галицкий* [Daniel Romanovich Galitsky], с. 134.

⁴³ Н. Костомаров, *Даниил Романович Галицкий* [Daniel Romanovich Galitsky], с. 134.

⁴⁴ Н. Костомаров, *Даниил Романович Галицкий* [Daniel Romanovich Galitsky], с. 151.

⁴⁵ Н. Костомаров, *Даниил Романович Галицкий* [Daniel Romanovich Galitsky], с. 152.

⁴⁶ Н. Костомаров, *Даниил Романович Галицкий* [Daniel Romanovich Galitsky], с. 149.

⁴⁷ Н. Костомаров, *Даниил Романович Галицкий* [Daniel Romanovich Galitsky], с. 149.

References

1. A. Chutkyi, Mykola Pavlovych Dashkevych (1852-1908) [Mykola Pavlovych Dashkevych], Kyiv, Tempora, 2008, 703 s.
2. A. Chutkyi, Zapochatkuvannia tradytsii vyvchennia istorii Halytsko-Volynskoi derzhavy v stinakh Universytetu Sv. Volodymyra: nevidomi pershi doslidzhennia [The beginning of the tradition of studying the history of the Galicia-Volyn state within the walls of St. Volodymyr University: the first unknown studies], in *Proseminarii: mediievistyka. Istoriia Tserkvy, nauky i kultury: zbirnyk statei*, Kyiv, 2008, vyp. 7: Do yuvileiu profesora Vasylia Irynarkhovycha Ulianovskoho, s. 551-560.
3. N. Dashkevich, Knyazhenie Daniila Galickogo po russkim i inostrannim izvestiyam [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], in *Universitetskie izvestiya*, Kiev, 1873, № 6, otd. II, s. 1-24; № 9, s. 25-80; №10. s. 81-156.
4. N. Dashkevich, Knyazhenie Daniila Galickogo po russkim i inostrannim izvestiyam [The reign of Daniel Galician according to Russian and foreign news], Kiev, 1873, 163 s.
5. *Derzhavnyi arhiv mista Kyieva (DAK)*, f. 1, spr. 1155 Zasedanie Soveta Universiteta Sv. Vladimira, 2 ark.
6. ДАК, ф. 16, оп. 473, спр. 24 Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира, 22 ark.
7. ДАК, ф. 16, оп. 473, спр. 100 Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира за 1873 г., (zoshyt № 1).
8. ДАК, ф. 16, оп. 473, спр. 100 Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира за 1873 г. (zoshyt №2).

9. ДАК, ф. 16, оп. 473, spr. 100 Protokoli zasedanii Soveta Universiteta Sv. Vladimira za 1873 g., 207 ark.
10. ДАК, ф. 16, оп. 473, spr. 290 Protokoli zasedanii Soveta Universiteta Sv. Vladimira za 1873 g.
11. ДАК, ф. 16, оп. 473, spr. 452 Protokoli zasedanii Soveta Universiteta Sv. Vladimira za 1873 g.
12. I. Gerder, *Idei k filosofii istorii chelovechestva* [Ideas for the philosophy of the history of mankind], Moskva, Nauka, 1977, 756 s.
13. M. Hrushevskiy, *Zvychaina skhema ruskoi istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii Skhidnoho Sloviaanstva* [The usual scheme of Rus history and the matter of the rational structure of the history of Eastern Slavs], in *Staty po slavianovedenyiu*, Sankt-Peterburh, 1904, вып. I, s. 275-291.
14. Instytut rukopysu natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy, f. 1 «Literatura i materialy», spr. 115, 2 ark.
15. N. Kostomarov, *Daniil Romanovich Galickii* [Daniel Romanovich Galitsky], in *Russkaya istoriya v zhizneopisaniyah ee glavneishih deyatelei*, otd. 1, vip. 1, Sankt-Peterburg, 1880, s. 48-123.
16. N. Kostomarov, *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya* [Historical works. Autobiography], Kiev, Libid, 1990, s. 425-448.
17. *Kyivskiy universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv* [Kyiv University in documents, materials and memoirs of contemporaries], Kyiv, Zapovit, 1994, kn. 1, 398 s.
18. *Pamyati pochetnogo chlena Istoricheskogo Obsh'estva Nestora-letopisca N.P. Dashkevicha* [In memory of the honorary member of the Historical Society Nestor the chronicler N.P. Dashkevich], in *CHteniya v Istoricheskom obsh'estve Nestora-letopisca*, Kiev, 1908, kn. 20, vip. III, s. 717.
19. Yu. Pinchuk, *Vybrani studii z kostomarovoznavstva* [Selected studies in Kostomarovs Studying], Kyiv, Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2012, 608 s.
20. M. Pogodin, *Drevnyaya Russkaya istoriya* [Old Russian history], Moskva, 1871, t. 2, 511 s.
21. N. Polevoi, *Istoriya russkogo naroda* [History of Russian people], Moskva, Tipografiya Avgusta Semena, 1830, t. 3, 366 s.
22. *Protokoli zasedanii Soveta Universiteta Sv. Vladimira* [Protocols of the meetings of the Council of the University of St. Vladimir], in *Universitetskie izvestiya*, Kiev, 1873, № 2, 16 s.
23. S. Solovev, *Istoriya Rossii s drevneishih vremen* [History of Russia since ancient times], Moskva, Misl, t. 3, s. 232-233.
24. V. Tatish'ev, *Istoriya Rossiiskaya* [Russian history], Moskva, Nauka, 1963, t. 4, 352 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 34–41
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 23–41
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.23-41>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.83/.86)

© Микола Гуйванюк* (Чернівці),
© Андрій Королько** (Івано-Франківськ)

ОСОБИСТІСНЕ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ СЕНЯ ГОРУКА

У статті на основі залучення архівних документів і переосмислення історіографічних та краєзнавчих досліджень розкрито особливості формування світогляду Сень Горук – одного з провідних діячів визвольних змагань українців початку ХХ ст.

У дослідженні наголошується, що Сень Горук – виходець із селянського середовища, скориставшись можливостями, які отримало його покоління, – здобув початкову, середню гімназійну та вищу – університетську освіту. Водночас зазнав впливу суспільних процесів та інституцій, які були складовою формування української модерної нації. Став національно свідомим громадянином, який активно включився в український національний рух.

Ключові слова: Сень Горук, Коломийська гімназія, Львівський університет, Галичина, світогляд, освіта.

Mykola Huivaniuk (Chernivtsi),
Andrii Korolko (Ivano-Frankivsk)

PERSONAL FORMATION AND THE FORMATION OF SEN HORUK'S WORLDVIEW

Abstract. *The study reveals the process of forming the worldview of one of the leading figures of the Ukrainian national movement of the late nineteenth – early twentieth century. Semen Vasyliovych Horuk (1873 – 1920). Who went down in history as Sen Horuk – a well-known publicist, editor, public figure and one of the iconic soldiers of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen and the Ukrainian Galician Army.*

The authors of the article note that Sen's childhood dates back to the second half of the 1970s and the beginning of the 1980s, a period characterized by modernization and emancipation processes that gradually penetrated all spheres of life, including Ukrainians. It was at this time when the Ukrainians of Sniatyn confidently occupied their own niche in public life.

The first step on the way to achieving this goal was the primary school, which provided basic knowledge for entering the gymnasium.

The next stage in the formation of Sen Horuk was the Kolomyia gymnasium, which was quite popular among Ukrainians in the region.

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-1614-6173

e-mail: buk6@ukr.net

** к.і.н., доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

orcid.org/0000-0001-7435-5806

e-mail: andrii.korolko@pnu.edu.ua

Sen Horuk befriended young men like him: J. Fedorchuk from Sniatyn, M. Koshak from Moskalivka and I. Semaniuk from the village of Kobaky (future writer Marko Cheremshyna), who influenced the formation of his personality.

He also took an active part in the work of a secret group of high school students. In which students engaged in in-depth study of literature, history, read atheistic literature and more.

Since 1896 to 1901 he studied at the Faculty of Philosophy of Lviv University.

At the same time, he became involved in Ukrainian public life, which has been gaining momentum since the mid-1990s. Sen Horuk joined the Ukrainian «Sokil», «Prosvita», «Academic Community» – where he put his knowledge and skills into practice, while gaining new experience.

Keywords: *Sen Horuk, Sniatyn, Kolomyia Gymnasium, Lviv University, Galicia, worldview, education.*

Однією із знакових постатей українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. був Семен Васильович Горука (1873 – 1920), який увійшов в історію як Сень Горука. Це був відомий свого часу публіцист, редактор, громадський діяч та один із визначних воєнків Легіону українських січових стрільців та Української галицької армії.

Незважаючи на те що ця постать загалом є досить відомою, проте й досі вона залишається без ґрунтового біографічного дослідження. Це спричинено тим, що у тоталітарну добу Сень Горука належав до діячів так званого буржуазно-націоналістичного табору і був під певним табу. А вже у період української незалежної держави до поля зору дослідників потрапили тільки окремі факти його біографії, що стосуються легіону УСС та УГА.

Загалом Сень Горука став об'єктом кількох енциклопедичних гасел¹, загальних праць, присвячених січовому стрілецтву² та Українській галицькій армії³, а також художньо-публіцистичних нарисів⁴, у яких питання, пов'язані з його особистісним становленням та формуванням світогляду, або не розглядалися, або висвітлювалися поверхово.

Автори статті на основі переосмислення вже написаного та при залученні маловідомих раніше архівних матеріалів ставлять за мету висвітлення особливостей становлення Сеня Горука як особистості та формування його світогляду в тогочасних історичних реаліях.

Семен Васильович Горука народився 12 вересня 1873 р.⁵ у повітовому містечку Снятині (Галичина). Був первістком у місцевих селян Василя і Магдалени Горуків. Більшість біографів традиційно пишуть, що народився він у «бідній родині», «батьки ледве зводили кінці з кінцями» тощо.

Тож спробуємо внести деяку ясність. У метричному записі зазначено, що Василь Горука був рільником⁶, тобто мав у власності землю, яку обробляв і платив з неї податки. На жаль, розміри земельної власності установити не вдалося, але можемо припустити, що це було звичайне кількаморгове⁷ господарство. Найімовірніше мова йде про самодостатню традиційну селянську родину з Покуття того періоду.

Можна припустити, що Семен був очікуваним первістком у новоствореній сім'ї. На момент його народження батьки перебували у зрілому віці. Батько Василь мав 28, а мати Магдалена – 25 років і відповідно, вже були готові до свідомого сімейного життя. Ще одним вагомим аргументом, що підтверджує нашу думку, є вибір імені для нащадка родинив честь діда, якого також називали Семен. Тому цілком природно на новонародженого Сеня покладалися надії як на майбутнього продовжувача роду. Тим більше, що молодші брати – Дмитро (1876 р.) та Микола (1883 р.) померли відповідно у триденному та дворічному віці. Тільки пізніше народжені брат Іван (1886 р.) та сестра Марія (1892 р.) прожили повноцінне життя (дод. А).

До тринадцятирічного віку Сень був єдиною дитиною у сім'ї. Тому незважаючи на навіть невеликі родинні статки, він отримував максимальну увагу і матеріальну підтримку.

Дитинство Сеня припало на другу половину 70-х – початок 80-х років XIX ст., період, коли українська громада Снятина серед іноетнічних спільнот міста впевнено займала власну нішу в суспільному житті. Тут активно діяла руська міщанська читальня, започаткована у 1881 р. о. Т. Кобринським, яка тривалий час залишалася найміцнішим осередком українського національного життя Снятина та усього повіту. Варто зазначити, що руська міщанська читальня мала на той час досить потужну бібліотеку, а її члени були на підвалинах створення осередків українських національно-культурних товариств міста: «Руська Бесіда» (1889), музичного товариства «Боян» (1901), читальні (1898) і філії (1909) «Просвіти» тощо.

Сень Горук належав умовно до другого покоління галицьких українців, що появилoся після «весни народів» (1848 – 1849 рр.). Цей період характеризується модернізаційними та емансипаційними процесами у краї, які поступово проникали у всі сфери життя, у тому числі й українців.

Оскільки покутське селянство і надалі залишалося малоземельним, то чимало селян намагалися влаштувати майбутнє хоча б частини своїх дітей у інших сферах, не пов'язаних із обробіткою землі. Найпопулярнішим в той час ще залишався духовний сан, який забезпечував певне стабільне матеріальне і суспільне становище. Як альтернатива – також серед селянської молоді користувалися популярністю окремі світські професії: учитель, урядовець та особливо – правник.

Першою сходинкою на шляху до осягнення поставленої мети була початкова школа, яка давала базові знання для вступу до гімназії.

Початкова шкільна освіта в Галичині ґрунтувалася передовсім на загальнообов'язкових чотирирічних народних школах. Більшість із них були коєдукаційними, тобто такими, де дівчатка і хлопчики навчалися разом. Серед східногалицьких народних шкіл переважали, за тогочасною термінологією, утравістичні. Це означало, що всі предмети, за винятком уроку релігії, який відповідав конфесійній приналежності учнів, для українських та польських дітей були спільними. Насправді ж у галицькому народному шкільництві домінувала польська мова, що ускладнювало початкову фазу шкільної освіти українським, а особливо єврейським дітям, адже народних шкіл із мовою їдиш не було взагалі. Окрім того, у містах існували ще виділові семирічні школи, які перебували на балансі крайового шкільного виділу (за теперішніми мірками – обласного управління освіти) та мали краще і стабільніше фінансування, були забезпечені кваліфікованішими педагогічними кадрами. Відповідно, і надавали якісніші освітні послуги.

У м. Снятині така семирічна школа діяла з 1872 р.⁸ Тому батьки, запримітивши тямущість та здібності сина, вирішили віддати його до цього закладу освіти. Позитивним було те, що не потрібно було шукати помешкання, як дітям з навколишніх сіл, адже родина була корінними мешканцями м. Снятина. Сень Горук навчався у Снятинській реальній школі впродовж 1880–1887 рр. Паралельно з навчанням, зростав в українському народному середовищі, з батьківської хати виніс любов до рідної землі та української минувшини. На час закінчення школи Сень Горук вже був свідомим українським підлітком. Свідоцтво про закінчення Снятинської виділової школи вказує на неабиякі здібності хлопця. З таких дисциплін, як: польська, українська, німецька мови, а також математика, географія, історія та ін. отримав відмінні оцінки (дод. Б), що дозволило продовжити навчання на наступному гімназійному рівні.

Наступним етапом у становленні й формуванні освітніх здібностей, умінь і навичок Сеня Горука стало навчання у Коломийській гімназії, яка на той час вважалася досить популярною серед українців Покуття і Галицької Гуцульщини. Визначальним у виборі цього закладу освіти була наявність залізниці, яка проходила через густонаселені райони Покуття з м. Чернівців до м. Львова. Також важливим фактором виявилася присутність розгалуженої сітки шосейних доріг державного та місцевого значення, які підтримувалися у непоганому стані. Це дозволяло мешканцям Коломийського, Снятинського, Городенківського та Косівського повітів на кінному транспорті комфортно і з невеликими затратами часу долати відстань до 10 – 15 км до проміжних станцій: Снятин, Заболотів, Гвіздець, Печеніжин, Отинія та ін. У зв'язку з цим навіть селяни середнього достатку могли забезпечувати продуктами та іншими необхідними речами своїх дітей-гімназистів. Саме ці чинники вплинули на остаточне рішення батьків віддати Сеня Горука до м. Коломиї.

Щоби краще зрозуміти, які можливості для розвитку світогляду отримав Сень Горук у Коломийській гімназії, варто ознайомитися з навчальним планом цього типу навчального закладу. Обов'язковими для учнів усіх гімназій були: «...релігія, латинська та старогрецька мови, мова викладання, географія, історія, математика, природознавство, фізика та філософська пропедевтика»⁹. Також ще були умовно обов'язкові предмети, про відвідування яких вирішували батьки. Зазвичай це виявлялася крайова мова, яка не була мовою викладання у гімназії, у нашому випадку – польська.

Як засвідчують архівні документи, з навчальним компонентом Сень справлявся досить непогано. З усіх перерахованих вище предметів він отримував відмінні та добрі оцінки, що є свідченням засвоєння умінь і навичок, передбачених гімназійною програмою. У 1895 р. у віці 22 років отримав свідоцтво про закінчення повного восьмирічного курсу гімназії (дод. В).

Окрім освітніх функцій – передачі знань з певних предметів, розвитку самостійного мислення та утвердження релігійних переконань, на гімназію покладалося ще завдання виховувати лояльних до держави громадян. Тому всі прояви громадської діяльності гімназистів були під суворим контролем, а будь-які спроби участі в політичних акціях придушувалися в зародку.

Першим серйозним випробовуванням для гімназистів-початківців із сільської місцевості була інтеграція в міське середовище. Їм доводилося відчувати погорду і насмішки не тільки від однолітків, що проживали в місті, але й від деяких педагогів. З цими проблемами зустрівся і Сень Горук, проте деталі, які би розкривали означену проблему, нам невідомі. Хоча у спогадах окремі колишні гімназисти (Марко Черемшина, Василь Стефаник, Лесь Мартович) ці питання не оминули.

У гімназії Сень Горук заприятелював з подібними собі юнаками: Я. Федорчуком із м. Снятина, М. Кошаком з с. Москалівки та І. Семанюком (майбутнім письменником Марком Черемшиною) з с. Кобаки Косівського повіту.

Оскільки крайові шкільні органи Галичини й Буковини дуже прискіпливо стежили за тим, щоб вберегти гімназистів від впливу популярних тоді марксистських ідей, атеїзму, ідеології москвофільства, української і польської національної ідеології, офіційна діяльність будь-яких учнівських товариств у гімназіях заборонялася.

Альтернативною відповіддю на утиски учнівської молоді були позашкільні зібрання учнів, які відбувалися потай від шкільної адміністрації. Вони діяли фактично у всіх містах і містечках, де існували гімназії. Протягом 80–90-х рр. XIX ст. сформувалася дієва система конспірації і таємності зазначених об'єднань учнівської молоді. Гімназисти збиралися у позаурочний час та обов'язково за межами навчального закладу. Керували цими товариствами зазвичай перевірені учні старших класів. У свою чергу ними, таємно від інших гімназистів, керували студенти університету, за якими також стояли «невидимі» провідники з українського політикуму (переважно представники від надніпрянських «Громад»).

На цих зібраннях учні займалися поглибленим вивченням літературних творів, історії, читали атеїстичну літературу тощо. Окрім того, такі угруповання заповнювали важливу нішу у вихованні: займалися просвітництвом щодо, зокрема, статевих питань, які були цілковито виключені із тогочасної шкільної програми. Таємні об'єднання мали свої книгозбірні, а з появою копіювальної техніки навіть пробували самостійно випускати невеликі власні видання.

Зафіксовано, що членами учнівських гуртків були В. Стефаник, Л. Бачинський, Марко Черемшина, Лесь Мартович та С. Горук. Спогади цих письменників дають уявлення про літературу, яка впливала на формування їхнього українського характеру та світосприйняття. В. Стефаник у такому об'єднанні читав: «Квітчину «Марусю» [...], Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні», [...] читав Марка Вовчка, а особливо любувався в Федьковичу. [...] Найкраще читали твори Франка, соціалістичну літературу, українську і польську з Женеві [...], Герцена, Чернишевського, [...] Успенського»¹⁰. Марко Черемшина згадував, що «[...] визичував я з того кружка [...] «Житє і слово», «Зорю», «Дзвінок», «Правду» і «Буковину»¹¹. Популярними авторами були Т. Шевченко, М. Шашкевич, В. Воробкевич, М. Устиянович. Відповідно подібну літературу опрацьовував і Сень Горук.

Отже, як уже згадувалось раніше, Сень Горук успішно закінчив Коломийську гімназію у 1895 р.¹² двадцятидворічним юнаком з цілком сформованим українським менталітетом та бажанням присвятити себе служінню власному народу.

Тому цілком логічним стало рішення про вступ на теологічний факультет Львівського університету¹³, на якому він провчився лише один рік. Наразі дослідникам невідома точна причина припинення цих студій. Найімовірнішими, на нашу думку, є дві гіпотези – вплив гімназійного друга Марка Черемшини, який у листуванні переконував про необхідність вибору якоїсь практичної спеціальності, яка б приносила дохід, або неприйняття певних моментів із життя духовенства, які відкрилися йому під час навчання.

Протягом 1896 – 1901 рр. навчався на філософському факультеті Львівського університету. Маючи добрі успіхи у навчанні та перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, С. Горук подав прохання на стипендію імені Самюеля Гловінського, яка дозволила певний час покривати найнеобхідніші матеріальні статки.

Після другого курсу його було призвано до війська. Службу проходив у 19-му австрійському полку крайової оборони, який дислокувався у м. Львові. Це, по-перше, давало мінімальне стабільне забезпечення, а по-друге, він мав змогу продовжувати університетські студії.

Напевно дослухавшись практичних порад, Семен обирав переважно природничі дисципліни: мінералогію, геологію Карпат, порівняльну анатомію¹⁴ тощо.

Паралельно включився в українське громадське життя, яке з середини 90-х років XIX ст. набирало все більших обертів. Сень Горук долучився до українського «Сокола», «Просвіти», «Академічної громади», де на практиці втілював свої знання та навички, паралельно набуваючи нового досвіду.

Отже, Сень Горук, який відіграв помітну роль в українських національно-визвольних змаганнях початку XX ст., сформувався як особистість наприкінці XIX ст. у Галичині під впливом емансипаційних та модернізаційних процесів, котрі в цей час активно розвивалися.

Виходець із селянського середовища, скориставшись можливостями, які отримало його покоління, – здобув початкову, середню гімназійну та вищу – університетську освіту. Водночас зазнав впливу суспільних процесів та інституцій, що були складовою формування української модерної нації. Став національно свідомим громадянином, який активно включився в український національний рух.

Додаток А. Витяг з метричної книги родини Василя Горука

Basil Goruk	6. März 1845	12. Novem- ber 1871	gr. kath.	Achersmann	—
Magdalene Głuszkewicz	5. August 1848	12. Novem- ber 1871	gr. kath.	—	—
Simeon	12. Septemba 1873	—	gr. kath.	Hörer der Philosophie	—
Demeter	26. Septembe 1876	—	gr. kath.	—	28. Septembe 1876
Nikolaus	24. April 1883	—	gr. kath.	—	18. Jänner 1885
Johann	21. Juni 1886	—	gr. kath.	—	—
Marie	17. Juli 1892	—	gr. kath.	—	—

Додаток Б. Свідцтво про закінчення Сенем Горуком Снятинської виділової школи. 1892 р.

ЦДІАЛ, ф. 385 Горука Семена Васильович – редактор, отаман УСС (1873 – 1920), оп. 1, спр. 1, арк. 12.

Додаток В. Свідоцтво про закінчення Сенем Горуком Коломийської гімназії. 1895 р.

ЦДІАЛ, ф. 385 Горук Семен Васильович – редактор, отаман УСС (1873 – 1920), оп. 1, стр. 1, арк. 15.

¹ К. Науменко, *Горук Сень* [Goruk Sen], URL: http://www.history.org.ua/?termin=Goruk_Sen; М. Лазарович, *Горук Семен (Сень) Васильович* [Goruk Semen (Sen) Vasyliovych], in «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923», Енциклопедія, т.1 А–Ж, Івано-Франківськ, 2018, с. 460-461.

² *Українські Січові Стрільці, 1914 – 1920* [Ukrainian Sich Riflemen, 1914 – 1920]. [альбом] / за ред. І. Іванця. Львів, Накладом ювил. ком., 1936, 174 с.; С. Ріпецький, *Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин* [Ukrainian Sich Riflemen: the idea of liberation and armed action], Нью Йорк, Червона калина, 1956, VI, 360 с.

³ Л. Шанковський, *Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія* [Ukrainian Galician Army: military-historical study], Львів, 1999, 397 с.

⁴ С. Попович, *Отаман Сень Горук: Розповідь про славного командира Українських Січових Стрільців* [Otaman Sen Horuk: a story about the glorious commander of the Ukrainian Sich Riflemen], in «Дзвін», 2006, № 2, с. 87-104; С. Попович, *Отаман Сень Горук: Розповідь про славного командира Українських Січових Стрільців* [Otaman Sen Horuk: a story about the glorious commander of the Ukrainian Sich Riflemen], in «Дзвін», 2006, № 3, с. 77-90; І. Стеф'юк (Олещук), *Супергерой по-українськи: штрихи до портрета отамана зі Снятина Семена Горука* [Superhero in Ukrainian: touches to the portrait of the otaman from Sniatyn Semen Horuk], URL: <https://zolotarektoral.te.ua/супергерой-по-українськи-штрихи-до-по/>

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 385 Горук Семен Васильович – редактор, отаман УСС (1873 – 1920), оп. 1, стр. 1 *Особисті документи (свідоцтва народження, вінчання, учбові, членські книжки та ін.)*, арк. 1.

⁶ ЦДІАЛ, ф. 385, оп. 1, стр. 1, арк. 1.

⁷ 1 морг – міра площі обсягом 0,56 гектара.

⁸ М. Тимофійчук, *Розвиток середньої освіти в Снятині в другій половині XIX – першій половині XX ст.* [Development of secondary education in Sniatyn in the second half of 19th – first half of 20th century], URL: <http://karbnik.blogspot.com/2015/10/xix-xx.html>

⁹ С. Пахолюк, *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації* [Ukrainian intelligentsia in Habsburg Galicia: educated strata and emancipation of the nation], Львів, Літературна агенція «Піраміда», 2014, с. 182.

¹⁰ В. Стефанік, *Автобіографія [1929]* [Autobiography [1929]. *Василь Стефанік. Твори* / упоряд. В. Лесин та Ф. Погребенник, Київ, Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1964, с. 277.

¹¹ Марко Черемшина. Автобіографія, in Черемшина Марко. *Новели; Посвяти Василеві Стефаніку; Літературно-критичні виступи; Спогади; Автобіографія; Листи* / упоряд. О. Мишанич, Київ, Наукова думка, 1987, с. 347.

¹² ЦДІАЛ України, ф. 385, оп. 1, *спр. 1*, арк. 15.

¹³ ЦДІАЛ України, ф. 385, оп. 1, *спр. 1*, арк. 15.

¹⁴ ЦДІАЛ України, ф. 385, оп. 1, *спр. 1*, арк. 18-22.

References

M. Lazarovych, Goruk Semen (Sen) Vasyliovych [Goruk Semen (Sen) Vasyliovych], in «Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923», *Entsyklopediia*, t.1 A–Zh, Ivano-Frankivsk, 2018, s. 460-461.

Marko Cheremshyna. *Avtobiohrafia*, in Cheremshyna Marko. *Novely; Posviaty Vasylevi Stefanyku; Literaturno-krytychni vystupy; Spohady; Avtobiohrafia; Lysty* / uporiad. O. Myshanych, Kyiv, Naukova dumka, 1987, s. 344-351.

K. Naumenko, Goruk Sen [Goruk Sen], URL: http://www.history.org.ua/?termin=Goruk_Sen

S. Pakholkiv, *Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva u emansypatsiia natsii* [Ukrainian intelligentsia in Habsburg Galicia: educated strata and emancipation of the nation], Lviv, Literaturna ahentsiia «Piramida», 2014, s. 182.

S. Popovych, Otaman Sen Horuk: *Rozpovid pro slavnoho komandyra Ukrainykykh Sichovykh Striltsiv* [Otaman Sen Goruk: a story about the glorious commander of the Ukrainian Sich Riflemen], in «Dzvin», 2006, № 2, s. 87-104.

S. Popovych, Otaman Sen Horuk: *Rozpovid pro slavnoho komandyra Ukrainykykh Sichovykh Striltsiv* [Otaman Sen Goruk: a story about the glorious commander of the Ukrainian Sich Riflemen], in «Dzvin», 2006, № 3, s. 77-90.

S. Ripetskyi, *Ukrainske Sichove Striletstvo: vyzvolna ideia i zbroinyi chyn* [Ukrainian Sich Riflemen: the idea of liberation and armed action], Niu York, Chervona kalyna, 1956, VI, 360 s.

L. Shankovskiyi, *Ukrainska Halytska Armiia: voienno-istorychna studiia* [Ukrainian Galician Army: military-historical study], Lviv, 1999, 397 s.

V. Stefanyk, *Avtobiohrafia [1929]* [Autobiography [1929]. *Vasyl Stefanyk. Tvory* / uporiad. V. Lesyn ta F. Pohrebennyk, Kyiv, Vydavnytstvo khudozhnoi literatury «Dnipro», 1964, s. 275-280.

I. Stef'iuk (Oleshchuk), *Superheroi po-ukrainsky: shtrykhy do portreta otamana zi Sniatyna Semena Horuka* [Superhero in Ukrainian: touches to the portrait of the otaman from Sniatyn Semon Horuk], URL: <https://zolatapektoral.te.ua/супергерой-по-українськи-штрихи-до-по/>

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 385 Horuk Semen Vasylovych – redaktor, otaman USS (1873 – 1920), op. 1, spr. 1 *Osobysti dokumenty (svidotstva narodzhennia, vinchannia, uchbovi, chlenski knyzhky ta in)*, 76 ark.

Ukrainski Sichovi Striltsi, 1914 – 1920 [Ukrainian Sich Riflemen, 1914 – 1920]. [albom] / za red I. Ivantsia, Lviv, Nakladom yuvyl. kom., 1936, 174 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 42–50
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 42–50
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.42-50>
hj.chnu.edu.ua

УДК 84(477)«1923/1933»(092):392

© Ольга Зубко* (Вінниця)

ПРАЗЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ СІМОВИЧА (1923 – 1933)

Офіційний «празький період» життя професора Сімовича уміщується в декількох параграфах. Прибув до Праги з Берліна, де з 1921 р. по червень 1923 р. працював редактором «Української Накладні» Якова Оренштайна, що видавала українських класиків, та заробляв на життя коректуванням й редагуванням мови різних українських видань. До Праги приїхав у червні 1923 р. на запрошення професора Агенора Артимоновича. Останній з дозволу керівництва Педагогічного Інституту (відкритого 7 липня 1923 р.) (майбутнього УВПІ ім. М. Драгоманова, початковою назвою котрого був Педагогічний Інститут), що розбудовувався на той час у Празі, запросив Василя Івановича на посаду професора кафедри української мови. У серпні-вересні 1923 р. обіймав посаду «референта» – декана історично-літературного відділу (факультету), а з 1 жовтня 1923 р. – завідувача кафедри української мови, з паралельним очолюванням в 1923 – 1925 рр. ще й кафедри мовознавства. Керівництво цією вже кафедрою професор Сімович ділив навпіл з Агенором Васильовичем до кінця 1925 р. Обов'язки завідувача кафедри української мови професор Сімович виконував майже десять років, включно по січень 1933 р.

Позаофіційний «празький період» професора: проживання в містечку Ржжевніці поблизу Праги й орендування трьох кімнат в одному із приватних будинків без обслуги; харчування в українських еміграційних громадських їдальнях чехословацької столиці; розв'язання питання одягу та взуття за допомогою окремих громадських та допомогівих фондів, кравців і шевців; можлива «належність» до Подєбрадського автокефального осередку; екскурсії й читання художньої літератури.

З цікавих фактів професорського повсякдення: перевага нордичних оселедців у харчовому раціоні та відмінне почуття гумору в різноманітних життєвих ситуаціях. Саме Василь Іванович – автор «мему» УЖАС, що насправді розшифровувався як Український Жіночий Союз. Доводилося йому «гуморити» і спілкуючись з епатажним професором Дмитром Івановичем Чижевським (1894 – 1977), котрий полюбляв котів, містику та чортівню.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, повсякденне життя.

Olha Zubko (Vinnytsia)

PRAGUE EVERYDAY LIFE OF PROFESSOR VASYL SIMOVYCH (1923 – 1933)

Abstract. Much has been written about the life and work of the «outstanding Bukovynian» Vasyly Ivanovych Simovych (1880 – 1944). However, the «other» life of Simovych, which took place outside the context of political, national, economic or cultural events, turned out to be out of the attention of Ukrainian researchers.

Attention to the everyday emigrant life of Simovych is due to several reasons. First, the professor – the

* к.і.н, методист Вінницького обласного центру культури «Щедрик» Департаменту гуманітарної політики Вінницької обласної державної адміністрації.

PhD in History, Methodist, Vinnytsia Regional Center of Culture «Shchedryk», Department of Humanitarian Policy, Vinnytsia Regional State Administration.

orcid.org/0000-0002-7052-1472

e-mail: akademik75@meta.ua

bearer of national identity and education, being in the new realities of life, was involved in the development and adaptation of new life rules, norms, standards, regulations of everyday life. Secondly, the everyday realities of the emigrant Ukrainian intelligentsia, to which Simovych belonged, took place against the general social background of Czechoslovakia; they were not separated from the worlds of other social strata and categories of both the Ukrainian emigrant and the Czechoslovak communities. At the same time, the Ukrainian intelligentsia not only «absorbed the realities of Czechoslovak everyday life», but also transferred to the Czechoslovak soil the previously formed «Ukrainian pre-liberation» views and norms of everyday life.

Consideration of Professor Simovych's everyday life in Prague is carried out with the help of diaries, remembrances, memoirs, a collection of literary anecdotes and archival documentation.

The purpose of the publication is to critically consider the everyday life of Professor Vasyl Simovych from the standpoint of historical and anthropological approach to the past, which allows not only a deeper understanding of his inner world and needs, but also the professor's connections with the external social and cultural environment; this approach allows to distance from ideological assessments.

Ukrainian linguist, philologist and cultural figure, full member of the Shevchenko Scientific Society since 1923. Vasyl Ivanovych Simovych since 1923 to 1933 was a professor at the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague, since 1925 – its vice-rector, and in 1930 – 1933 – its rector and head of the Department of Ukrainian language. The scientist took part in the work of the Spelling Commission, which worked in Kharkiv in May 1927 and was called upon to standardize the Ukrainian spelling, compiled in 1918 – 1921.

Professor Simovych's «Prague everyday life» included renting rooms for a private house in the «Prague suburb» of Řevnice, meals in public canteens in Prague and Poděbrady, witty work and extracurricular situations, leisure issues.

Keywords: *Professor Vasyl Simovych, Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia, Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague, everyday life.*

Про життя та діяльність видатного буковинця Василя Івановича Сімовича (1880 – 1944) написано чимало. Відзначимо насамперед наукові розвідки П. Бубнія, М. Ониськіва¹; М. Білоуса, З. Терлака² й проведена в березні 2005 р. в Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича міжнародну наукову конференцію «Василь Сімович: особистість, науковець, громадянин», приурочену 125-й річниці від дня народження мовознавця, культурного й громадського діяча³. Тоді як поза увагою українських дослідників опинилося «інше» життя Сімовича. Те, яке проходило поза контекстом політичних, національних, економічних чи культурних подій.

Увага до празького повсякдення Сімовича-емігранта зумовлена декількома причинами. По-перше, як носій національної ідентичності та освіченості професор, опинившись в нових життєвих реаліях, виявився причетним до вироблення й адаптації нових життєвих правил, норм, стандартів, приписів повсякденного життя. По-друге, як представник «довизвольної інтелігенції», при звичаючись до реалій повсякденного життя власне міжвоєнної ЧСР, професор Сімович переносив на чехословацький ґрунт оті «довизвольні» погляди та норми повсякденного життя.

Розгляд празького повсякдення професора Сімовича здійснений за допомогою щоденників, спогадів, мемуарів, колекції літературних анекдотів і архівної документації. Насамперед мемуарів і спогадів С. Русової⁴, спогадів Н. Наріжної⁵; збірки колекцій літературних анекдотів 1930-х⁶; архівної справи 205 «Записні книжки, посвідчення особи, тексти виступів В. Сімовича...» фонду 269 «Музей Визвольної боротьби України (1925 – 1948) (1886 – 1952)», що міститься в Центральному державному архіві громадських об'єднань України в м. Києві⁷.

Метою публікації є розгляд празького повсякдення професора Василя Сімовича з позицій історико-антропологічного підходу до минулого, що дозволяє не тільки глибше зрозуміти його внутрішній світ та потреби, а й зв'язки професора із зовнішнім соціальним та культурним оточенням; до усього історико-антропологічний підхід дозволяє максимально дистанціюватися від ідеологічних оцінок.

Зустрічаючи на празьких вулицях Василя Івановича Сімовича – професора, завідувача кафедри української мови Українського вищого (високого) педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923 – 1933), з 1925 р. – проректора інституту, а в 1930 – 1933 рр. – його ректора, кожен з

«празьких українців» миттєво пригадував побутуючий в 1920-х у колі еміграційної спільноти анекдот про зустріч одного достойника (шановної людини, добродія. – О. З.) з професором, перенесений в 1930-х на шпальти львівського видання «Назустріч» (львівський часопис «Назустріч» був двомісячником, журналом літератури та мистецтв, що виходив у Львові в 1934 – 1938 рр.; вважався енциклопедією культурно-мистецького життя Західної України 1930-х рр. – О. З.): «Зустрічає один достойник професора Сімовича на ганку: – Як відпочали, пане професоре, на вакаціях?» (відпочили; канікулах, під час відпустки. – О. З.). – Зовсім зле! – Як то зле, а що таке? – Зле, бо «відпочили», а не «відпочали»»⁸.

А в 1935 р. відомий український карикатурист Едвард Теодорович Козак (1902 – 1992) зобразив професора Сімовича викладачем курсів для «неграмотних» журналістів, організованих редактором Михайлом-Левом Івановичем Рудницьким (1889 – 1975) – українським літературним критиком, літературознавцем, письменником, поетом, перекладачем; дійсним членом НТШ, доктором філософії (1914); найавторитетнішим дослідником творчості Івана Франка (1856 – 1916). (За свій в'їдливий сарказм Рудницький навіть отримав від Івана Яковича Франка прізвисько «Мефістофель»). Разом із Василем Сімовичем Михайло-Лев Іванович був співредактором львівського часопису «Назустріч» в 1934 – 1938 рр. Козак підписав майстерно виконану карикатуру так: «Отже, від нині вже не будете баламутити читачів, пишучи «осінею», то «осінню», або «осіню», але будете писати тільки «осенню», чи пак «осенею», а втім «в осени», але ж також «в осені», чи там «восині», або ж «осенею» і т.д.»⁹.

Офіційно «празький період» життя професора Сімовича вміщується в декількох реченнях. Прибув до Праги з Берліна, де з 1921 р. по червень 1923 р. працював редактором «Української Накладні» Якова Оренштайна, яка видавала українських класиків, та заробляв на життя коректуванням й редагуванням різних українських видань. До Праги в червні 1923 р. «буковинця» покликав інший славетний буковинець – професор Агенор Артимович (1879 – 1935) – український мовознавець, класичний філолог, громадсько-політичний діяч. Останній з дозволу керівництва Педагогічного Інституту (відкритого 7 липня 1923 р.) (майбутнього УВП ім. М. Драгоманова, початковою назвою котрого був Педагогічний Інститут. – О. З.), що розбудовувався на той час у Празі, запросив Василя Івановича на посаду професора кафедри української мови. У серпні-вересні 1923 р. Сімович обіймав посаду «референта» – декана історично-літературного відділу (факультету), а з 1 жовтня 1923 р. – завідувача кафедри української мови, з паралельним очолюванням в 1923 – 1925 рр. ще й кафедри мовознавства. Керівництво цією вже кафедрою Василь Іванович ділив навпіл з Агенором Васильовичем до кінця 1925 р. Тоді як обов'язки завідувача кафедри української мови він виконував десять років, включно по січень 1933 р.¹⁰.

За десять років свого перебування в міжвоєнній Чехословаччині видатний буковинець тільки один раз виїздив за межі країни. У травні 1927 р. він вісім днів перебував у Харкові, де брав участь в роботі Правописної комісії, що працювала над переробкою академічного українського правопису, складеного в 1918 – 1921 рр. За даними Володимира Варламовича Міяківського (1888 – 1972) – українського літературознавця, історика-архівіста, – до Харкова доїхав саме Сімович, бо В. Гнатюк (1871 – 1926) – український етнограф, фольклорист, мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач та громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН, академік АН України, член Чеського наукового товариства, Празької та Віденської Академії наук, з 1899 р. – секретар НТШ – передчасно помер, а С. Смаль-Стоцький (1859 – 1938) відмовився їхати як рішучий антикомуніст. Варто відзначити, що поїздка Василя Івановича до Харкова була сприйнята неоднозначно «празькими українцями». Так, Платоніда Щуровська-Росиневич (Росиневич) (1893 – 1973) – український диригент, «права рука» Олександра Кошиця (1875 – 1944) – лікуючи туберкульоз поза Прагою, писала Олександрі Антоновичу (Кошицю. – О. З.) в одному із своїх листів: «18.V.27 р. Повернувся із Совдепії «обработаний» Сімович. «Вас там чекають усі, але ви «затребували», здається, річно 40000\$, та Україна бідна на гроші».... Бачте, культурних емігрантів потребують, а політичним не має чого думати про поворот»¹¹.

Отож, професор-буковинець приїхав до ЧСР у липні 1923 р., за місяць до початку першого навчального семестру. Давній приятель Артимович допоміг і цього разу. За його порадою місцем свого осідку родина Сімовичів обрала «Празьке передмістя», а саме затишне містечко Ржневниці, з якого до столиці можна було доїхати потягом за 15-20 хвилин і яке славалося на той час смачними

кондитерськими виробами. Порада Артимовича виявилася слушною з декількох причин. Перша крилася у відсутності великих заощаджень у родині Сімовичів. Друга була суттєво прив'язана, власне, до вартості житла. Так, вартість житлового (одноповерхового) будинку з усіма тогочасними зручностями та прибудинковою ділянкою в Празі коливалася в межах 80000-90000 крон, а вартість однокімнатної квартири становила 45000-47000 крон. Серед української еміграційної спільноти ЧСР, зауважимо, власне житло мав лише професор Леонід Білецький (1882 – 1955) – український літературознавець, доктор філології, Президент Української Вільної академії наук, дійсний член НТШ. Проте його будинок розташовувався у іншій частині «Празького передмістя» (містечку Модржанах). Високою була й оренда житла в столиці. Тоді як у тому ж «Празькому передмісті» (яке умовно охоплювало на той час містечка Подебради (50 км від Праги), Черношице (18 км від Праги), Добржиховичі (38 км від Праги), зазначені Модржани (25 км від Праги) та Ржневниці (20 км від Праги) й Мельник (50 км від Праги)), оренда житла (як всього будинку, так і окремих кімнат) складала лише 1/6-1/7 частину родинного еміграційного бюджету – яких 200-250 крон. «Таке помешкання коштує тут коло 200 kr», – писав, наприклад, Євгену Чикаленку (1861 – 1929) Василь Королів (Старий) (1879 – 1943)¹². Вартість оренди визначали: 1) розмір прожиткового еміграційного мінімуму (при офіційному співвідношенні чехословацької крони до американського долара в 1923 – 1933 рр. як 100:2.96 (100:3) прожитковий еміграційний мінімум становив 29 доларів 60 центів (30 доларів) або 1000-1200 чехословацьких крон¹³); 2) віддаленість житла; 3) технічно-конструкторський стан будинку, кімнати («Празьке передмістя» було переважно одно-двоповерхове. – О. З.); 4) наявність або відсутність централізованого опалення, печі, каміна (міжвоєнна ЧСР ще «не знала» газу та не користувалася душем. – О. З.), окремої кухні; 5) рівень будинку, квартири, кімнати, тобто партер або гарсоньєр (вищі або нижчі поверхи), а на додачу наявність вбудованої на нижньому або верхньому поверсі окремої вбиральні; 6) умебльованість (зазвичай будинки або кімнати здавалися практично з меблями, необхідною постільною білизною, перинами, килимами, посудом та іншими речами; українська родина лише в дрібних деталях впорядковувала наданий їй в оренду чеський інтер'єр). 7) На вартість оренди впливала в деяких випадках і наявність «обслуги». У Ржневниці родина Сімовичів орендувала три кімнати в одному із будинків «без обслуги».

Заробітна платня професора В. Сімовича в УВП ім. М. Драгоманова в 1923 – 1924 рр. дорівнювала 1200 чехословацьким кронам (29 доларам 60 центам), в 1925 – 1927 рр. – 44 доларам 70 центам (з врахуванням щомісячної доплати на дружину в 5 доларів 92 центи і щомісячних доплат на дітей (мається на увазі синів професора Степана Смаль-Стоцького (1859 – 1938) – українського мовознавця і педагога, літературознавця, визначного громадсько-політичного, культурного, економічного діяча Буковини, одного із засновників Музею Визвольної боротьби України в Празі. – О. З.) 3 долари 70 центів на одну дитину¹⁴. А в 1928 – 1933 рр. розмір заробітної платні професора дорівнював всього 600 кронам (9 доларам). Проте навіть зменшення розміру заробітної платні не завадило Василю Івановичу орендувати впродовж останніх років свого «празького періоду» ті ж три кімнати у Ржневниці. Зауважимо тільки, що одна з орендованих кімнат була відведена виключно під бібліотеку.

Про ржневницьке житло професора Сімовича згадувала у своєму «Споміні» Наталка Наріжна (1922 – 2018) – українська громадська діячка, член ОУН, донька відомого історика, бібліографа та дослідника української еміграції Симона Петровича Наріжного (1898 – 1983): «З Добржиховиць, крім Праги, ми ще ходили в недалекі Ржневниці. Тут жило двоє учених: професор Василь Сімович, родом галичанин і професор Агенор Артимович, буковинець. Обоє вони належали до празького лінгвістичного гуртка і коли говорили між собою, їхня розмова ставала дуже палкою. «І чого вони вічно сваряться?» – питала я. «Вони не сваряться, а дискутують» – відповідав батько. Не дивлячись на те, що обидва професори були до мене дуже привітні і ніколи не говорили зі мною дитячою мовою, і що я, зрештою, любила до них ходити, від того часу і по сьогоднішній день я не люблю дискусії...»¹⁵.

Оскільки українська еміграційна професура рідко готувала «вдома» (на початку це пояснювалося «концепцією швидкого повернення», згодом – суто фізичним виживанням), а родина Сімовичів, нагадуємо, винаймала кімнати «без обслуги», то харчувалася вона у тій або іншій українській їдальні, що функціонували під опікою Українського громадського комітету (1921 – 1925) – громадської та

допомогової установи, що постала в Празі в 1921 р. за сприяння Микити Шаповала, котрий мав добрі зв'язки з чехословацькими урядовцями. УГК функціонував до 1925 р. У Празі, за підтримки УГК, було відкрито три їдальні, в Подєбрадах – одна. Харчування в суто українських їдальнях, до усього, не тільки пояснювалося браком часу та звичними українськими стравами, а й значною економією коштів. Так, обід в українських їдальнях коштував яких 3-5 крон, тоді як в чеських закладах харчування за комплексний обід потрібно було викласти суму в 7-12 крон. І це за умови того, що до Праги та Подєбрад потрібно було ще доїхати потягом, квиток на який коштував 3 крони.

Яким було меню українських їдалень? Їдальні здебільшого пропонували такі відомі українські страви: борщ (з м'ясом та без м'яса), гречану кашу, паніровані в сухарях котлети, вареники, голубці, смажену (мариновану) річкову рибу, варену картоплю-пюре, тушковане м'ясо в сметані, пиріжки з різною начинкою тощо. З напоїв – чай, молоко, компот. На той час мелена кава була напрочуд дорогою, а розчинна Nescafe, що з'явилася в ЧСР тільки з 1938 р., й поготів була делікатесом разом з молочним шоколадом та згущеним молоком. За нагоди в їдальнях подавалися горілка та пиво. Готувалися тут і страви чеської та словацької кухонь: кнедли, смажені ковбаски, *verřo knedlo zelo* – тушкова свинина з капустою, *řizek* – шніцель, *bramborový salát* – картопляний салат. Цікавий факт: чеську міжвоєнну кухню характеризувала наявність різноманітних соусів (огіркового, томатного, з хрону, цибулі, кропового, часникового). Чехи щедро ділилися рецептами їх приготування, тоді як українці залюбували чехів у свіжі огірки, помідори, цибулю, часник (які вирощували на присадибних ділянках або купляли) й кавуни (останні вже надходили із Закарпаття). Овочі та фрукти вживалися українцями як окремо, бувало, вприкуску із хлібом, так і в доповненні до страв.

Майже усі їдальні періодично друкували в еміграційній та чехословацькій пресі оголошення такого змісту:

«Адміністрація їдальні стремить дати українському громадянству на еміграції (а, зокрема, студентству) справжню українську страву і в умовах найбільш можливого комфорту.

Обіди домашні з двох дань (страв. – О. 3.) – 5 крон.

Обіди по передплаті з 3 дань – 5 крон.

Вечері – 3.50 крон.

Окремо борщ зі сметаною (хліб додається) – 1.50 крон.

В їдальні завжди можна дістати холодні сніданки й вечері та різні перекуси, як-то: українська ковбаса, сало, риба (маринована), салати, пиріжки, чай, каву й інше.

До читання – різні газети й журнали. Обіди від 11.30 до 16.00 год.

Їдальня відчинена щодня до 22.00 год.»¹⁶.

Про харчування професора Сімовича згадували і його колеги. Наприклад, Софія Русова (1856 – 1940) – український педагог, прозова письменниця, літературознавець, громадський діяч – 14 березня 1929 р. писала у своєму «Щоденнику»: «Вчора була значна подія в житті Інституту. Ми фотографувалися: професори і «окончіевшіє» абсолюенти («абсолюент» – людина, котра закінчила курс наук, але ще не здала випускні іспити. – О. 3.), до 100 чоловік. Вечеря була неможливо погана. В горілку отой вінницький професор Тимченко наклав стільки перцю, що у Сімовича язик одубів. Вдома ми пили чай після поганенького громадського оселедця»¹⁷.

Про те, що професор Сімович часто вживав оселедці як в поважному товаристві, так і вдома, свідчать і власні записи «буковинця». В Центральному державному архіві громадських об'єднань України в м. Києві, у фонді 269 (опис 2) міститься справа 205, цілком присвячена професорові. Крім посвідчення особи, текстів виступів, документів, розроблених ним (статутів Громади «Самостійна Україна» в Раштатському таборі військовополонених, Українського громадського видавничого фонду, проектів Кураторії УВП ім. М. Драгоманова в Празі та інших), тут містяться професорські «записні книжки». Цікаві вони насамперед тим, що неймовірно спартанські (лаконічні й конкретні) й графічні. Лаконічність та конкретність професорських записів переважала у висвітленні щомісячного розміру заробітної платні та подекуди цін на ті або інші харчові продукти. Усе ж «інше» було викладене за допомогою різноманітних геометричних фігур: квадратів, кіл, еліпсів і трикутників. Так, запис Сімовича від 20 квітня 1929 р. засвідчував: «Оселедець – 2 крони?»¹⁸. Здивування професора було цілком зрозумілим, бо оселедці, які в 1923 – 1928 рр. коштували яких 20 гелерів (1 крона дорівнювала 100 гелерам. – О. 3.), тобто були найдешевшим продуктом, внаслідок інфляції в 1929 р. (світова економічна криза) зросли в ціні до 2 крон.

Потрібно відзначити, що популярність нордичних оселедців серед «українських пражан» пояснювалася виключно медичними рекомендаціями. У 1922 – 1940 рр. в Празі було створено «Спілку українських лікарів в ЧСР». Ця організація відразу долучилася до світової мережі «позитивних євгеністів» (євгеніка – практика покращення духовного і фізичного здоров'я людини; позитивна євгеніка – цілеспрямовані заходи з поліпшення людей як породи відбором тих медичних методів у низці поколінь, за допомогою яких домагаються такої ситуації, коли середні прояви ознаки наближаються до кращих проявів, ніж у попередніх поколіннях: наприклад, стимулювання народжуваності між людьми, які володіють затребуваними суспільством ознаками. – О. З.). Отже, вона чимало уваги приділяла питанням харчування. Українські еміграційні лікарі радили вживати саме нордичні оселедці, оскільки ті за 25% жирності й відсутності вуглеводів містили добову норму білка (250 г), амінокислоти (Омега-3, Омега-6), вітаміни. Тобто можна стверджувати і те, що Василь Іванович був не тільки практичною людиною, а людиною, яка переймалася питаннями власного здоров'я.

У 1930-х рр. з усіх українських еміграційних ідалень в ЧСР залишилися функціонувати тільки ідальня Українського Жіночого союзу (1923 – 1938). Достовірних даних про те, що її послугами в 1930 – 1933 рр. користувався професор Сімович, немає. Натомість є відомості про відмінне почуття гумору славетного буковинця. Саме з легкої руки Василя Івановича Український Жіночий союз більшістю «празьких вигнанців» (навіть після від'їзду професора) називався виключно «УЖАСом». А отже, ідальня громадської організації «ужасною»¹⁹.

Питання одягу та взуття родина Сімовичів, як і родини інших українських вихідців, вирішувала за допомогою різноманітних громадських фондів або кравців і шевців, бо ж виїжджали за кордон люди переважно у тому, у чому були, і з мінімальною кількістю речей.

Досить мало інформації й про те, як перебуваючи у ЧСР Сімовичі задовольняли свої духовні запити. Відомо, що дружина Василя Івановича пані Ізидора була православної віри, тоді як сам Василь Іванович все життя залишався греко-католиком. Візьмемо до уваги той факт, що українські емігранти в міжвоєнній ЧСР в 1918 – 1939 рр. були представлені трьома окремими групами віруючих. Перша з них належала до канонічної юрисдикції Сербської Православної Церкви на чолі із єпископом Чеським і Мораво-Сілезьким Гораздом (Павліком, 1879 – 1942). Друга, переважно «автокефалісти» (Вища Церковна Рада Української Православної Церкви для еміграції на території Чехословацької Республіки, очолювана відомим українським політиком Сергієм Шелухінім (1864 – 1938)), підпорядковувалася Константинопольському Патріарху. На чолі цієї «української празької еміграційної групи» стояв архієпископ Саватій (Врабець, 1880 – 1932). (Владу архієпископа Саватія, що цікаво, визнавала також частина закарпатських українців – греко-католиків. Як і цікаво те, що єпископ Горазд неодноразово пропонував єпископу Саватію об'єднатися, залишаючись при цьому рівноправними патріархами. Однак Саватій відкидав будь-які пропозиції Горазда). Тоді як третя група українських ортодоксів у ЧСР приєдналася до Російського православного приходу та визнала владу єпископа Сєргія (Корольова, 1881 – 1952)²⁰. Вочевидь, Василь Іванович «належав» до «автокефалістів», котрі підпорядковувалися архієпископу Саватію, бо інформація про його зацікавленість візитом до Подєбрад в 1926 р. греко-католицького єпископа Андрея Шептицького (1865 – 1944) відсутня.

Цікавий «церковно-фахово-повсякденний» факт з життя професора Сімовича. П'ятниця 13 березня 1925 р. Прага. Бібліотека УВПШ ім. М. Драгоманова. Кінець робочого дня. І дивним чином у бібліотеці замкнено колегу Василя Івановича, завідувача кафедри філософії, професора Дмитра Чижевського (1894 – 1977) – людину оригінальну (єпатажну) та забобонну. (Людину, котра доводила до сказу, дратувала колег та студентів своїм неприйняттям зеленого кольору та вірою у чортівню. Дмитро Іванович вважав, до усього, що чорти теж зеленого кольору. – О. З.). Аби визволитися з бібліотечного полону, професору Чижевському довелося скористатися телефоном. Слухавку телефону того вечора взяв проректор Сімович. Однак замість подяки, пан проректор почув лише претензію: мовляв, чому бібліотекою вештаються чортенята і переставляють потрібні Чижевському книжки?²¹

Дещо більше інформації відомо про неформальне коло спілкування видатного буковинця та коло його інтересів. Василь Іванович полюбляв екскурсії іншого свого колеги по Педагогічному інституту Григорія Омельченка (1884 – після 1945) – кубанського суспільно-політичного діяча,

доцента кафедри історії слов'янських народів УВП ім. М. Драгоманова в Празі, директора Української реформованої гімназії в Ржневниціях (1922 – 1945), котрий шукав скарби в Карлштейні – готичному замку імператора Карла IV на 72-метровій вапняковій скелі над річкою Бєроунка в 28 км від Праги. Омельченка, як і чеського професора історії всесвітнього мистецтва Антоні Матейчика в ті часи, Карлштейн приваблював двома історичними моментами: «газовою атакою» гусистів, під час якої, власне, замок ледь не був захоплений у 1427 р., і наявністю колодязя – старовинної пам'ятки XIII ст. завглибшки 80 м. Кубанець був чомусь впевнений у тому, що колодязь – це вхід у таку собі «печеру Алі Баби», оскільки із замку в 1436 р. імператор Сигізмунд, другий син Карла IV, не встиг вивезти величезну частину скарбів. Улюблений Омельченком незвичний старовинний механізм витягування води в колодязі, як вхід в «передбачувану печеру», не раз змушував здригатися і хреститися екскурсантів.

У позаробочий час професор Сімович також багато читав нефахової літератури, і тому більшість його неформальних (приватних) дружніх розмов та дискусій були з приводу прочитаного. Так, наприклад, жваво в еміграційному пражському середовищі обговорювався в 1927 р. роман Олексія Толстого («Червоного графа») (1883 – 1945) «Гіперболоїд інженера Гаріна». Сюжет роману не міг не привабити українських вигнанців, бо ж власне тяжке еміграційне життя потребувало «легких» художніх творів, побудованих за сюжетно-композиційними законами «чарівних казок»: науковець-іммігрант Петро Гарін винаходить новий різновид зброї і з його допомогою завойовує безлюдний острів у Тихому океані, де починає видобувати золото просто з надр землі. Через необмежений доступ до золотих запасів Гарін підриває світовий золотий паритет, скуповує промисловість США і стає диктатором США П'єром Гаррі. Та невдовзі його диктатура руйнується, бо гіперболоїд під час повстання на острові захоплює група робітників-революціонерів з працівником «УгРО» Шельгою на чолі.

І хоча сюжет роману Толстого був до вподоби пражському українству, українська еміграція в ЧСР, кажучи іншими словами, прагла літературного реваншу. І він – настав. Уже наступного 1928 р. примхливе й розбірливе українське еміграційне читацьке середовище проковтнуло як «Фатальні яйця» М. Булгакова, так і «Сонячну машину» В. Винниченка. Особливо гостро дебатовалося з приводу «Сонячної машини», оскільки першим, хто прочитав роман у міжвоєнній Празі, був саме Василь Сімович²². Сюжет роману Винниченка зовсім не поступався сюжету роману Толстого: Рудольф Штор відкриває «сонячний мінерал», який може практично напяму перетворювати енергію Сонця на їжу. Результатом цих досліджень і стає створена Рудольфом машина – нехитрий пристрій, така собі ручна м'ясорубка, до котрої кріпиться скло з мінералом. У машині можна перемолоти будь-яку траву або листя, головне, щоб на усе змелене через скельце потрапило сонячне світло, а з ручки машини – людський піт.

Отже, пражське повсякдення професора Василя Сімовича було водночас: саморефлексією з приводу невдач у національній справі та суспільно-соціальною пониженістю з елементарним задоволенням щоденних потреб (забезпеченість їжею, одягом і житлом). Воно вимагало від Сімовича часто-густо нетипових для нього винахідливості і спритності, відмови від звичного ритму, порядку і норм життєдіяльності, мобілізації фізичних і психологічних сил, що в сукупності вимальовувало оригінальний візерунок його життя з перевагою тих або інших кольорів і напівкольорів.

¹ П. Бубній, М. Ониськів, *Дійсний член НТШ Василь Сімович* [A full member of ShSS Vasyl Simovych], in «Тернопіль: Тернопільщина літературна», вид. 2, ч. 1, Тернопіль, 1991, с. 42.

² М. Білоус, З. Терлак, *Василь Сімович (1880 – 1944) Життєписно бібліографічний нарис* [Vasyl Simovych (1880 – 1944) Biographical bibliographic essay], Львів, 1995, 178 с.

³ Т. Марусик, *Міжнародна наукова конференція, присвячена науковій спадщині мовознавця Василя Сімовича* [International scientific conference dedicated to the scientific heritage of linguist Vasyl Simovych], URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/928524.html>

⁴ С. Русова, *Мемуари. Щоденники*. [Memoirs. Diaries], Київ, Поліграфкнига, 2004, 544 с.

⁵ Н. Наріжна, *Дітьми очима (Спомин)* [Children's eyes (Memory)], Praha, Vydalo Sdružení Ukrajinek v České Republice. Editor Mykola Mušinka, 2010, 100 s.

⁶ *Летіло 40 сорок: Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків та мистецькі й суспільно-політичні події 20-30-х рр. XX ст.* [40 forty flew: Literary anecdotes about famous Ukrainian writers, artists, politicians and artistic and socio-political events of the 20s and 30s of the 20th century], Упорядкування та літ. ред. Василя Габора, Львів, ЛА «Піраміда», 2015, 170 с.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві (ЦДАГО України), ф. 269, оп. 2, *спр. 205 Записні книжки, посвідчення особи, тексти виступів В. Сімовича; статуту громади «Самостійна Україна» в Раїтатському таборі військовополонених, Українського громадського видавничого фонду, проект кураторії УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі (є матеріали чеською мовою) (1915 – 1932)*, 317 арк.

⁸ *Летіло 40 сорок: Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків та мистецькі й суспільно-політичні події 20-30-х рр. XX ст.*, с. 120.

⁹ *Летіло 40 сорок: Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків та мистецькі й суспільно-політичні події 20-30-х рр. XX ст.*, с. 120.

¹⁰ О. Зубко, *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923 – 1933 рр.)* [Establishment and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Dragomanov in Prague (1923 – 1933)], Київ, 2010, с. 75 – 76. 224 с.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, *спр. 170. Короткі біографічні дані про підполковника Армії УНР, в.о. директора канцелярії УВУ в Празі Миколи Росіневича. Листи М. Росіневича і його дружини до Олександра Антоновича (прізвище не встановлене). 03.12.24 – 01.01.34*, арк. 12. (14 арк.).

¹² Є. Чикаленко, *Щоденник (1924 – 1929)* [Diary (1924 – 1929)], Київ, Темпора, 2016, с. 72. 448 с.

¹³ О. Зубко, *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923 – 1933 рр.)*, с. 85 – 86.

¹⁴ Зубко О. Є. *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923 – 1933 рр.)*, с. 45.

¹⁵ Н. Наріжна, *Дитячими очима (Спомин)*, с. 31.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, *спр. 92 Листування В. Кушніра, його родини з рідними і близькими, з урядовими установами Австрії. УНР і ЗУНР, українськими організаціями в еміграції часописами з особистих, видавничих та інших питань. Угода між Радою об'єднання українських видавництв та В. Кушніром про надання йому права розповсюдження української літератури серед української еміграції в США і в Канаді. 23.02.1919 – 16.05.1931*, арк. 126. 286 арк.

¹⁷ С. Русова, *Мемуари. Щоденники*, с. 240.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, *спр. 205*, арк. 82.

¹⁹ Н. Наріжна, *Дитячими очима (Спомин)*, с. 54.

²⁰ В. Бурега, *Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920 – 1930-е гг.* [Church life of the Ukrainian emigration in the Czech in the 1920s – 1930s], in «XIX Ежегодная Богословская конференция», Москва, Изд-во ПСТГУ, 2009, Т. 1, с. 296.

²¹ П. Ковалевский, *Зарубежная Россия: история и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920 – 1970)* [Russia Abroad: History and Cultural and Educational Work of the Russian Abroad for Half a Century (1920 – 1970)], Paris, Libr. des cinq continents, 1971, с. 342. (347 с.)

²² О. Білецький, «Сонячна машина» В. Винниченка. *Критика* [«Solar Machine» by V. Vynnychenko. Critics], 1928, № 2, с. 31 – 43. (64 с.).

References

1. О. Biletskyi, «Soniachna mashyna» V. Vynnychenka. Krytyka [«Solar Machine» by V. Vynnychenko. Critics], 1928, № 2, 64 s.
2. М. Bilous, Z. Terlak, Vasyl Simovych (1880 – 1944) Zhyttiepysno bibliohrafichnyi narys [Vasyl Simovych (1880 – 1944) Biographical bibliographic essay], Lviv, 1995, 178 s.
3. Р. Bubnii, М. Onyskiv, Diisnyi chlen NTSh Vasyl Simovych [A full member of ShSS Vasyl Simovych], in «Ternopil: Ternopilshchyna literaturna», vyd. 2, ch. 1, Ternopil, 1991, 42 s.
4. V. Burega. Tserkovnaya zhizn ukrainskoy emigratsii v Chekhii v 1920 – 1930-e gg. [Church life of the Ukrainian emigration in the Czech in the 1920s – 1930s]. in «XIX Ezhegodnaya Bogoslovskaya konferentsiya», Moskva, Izd-vo PSTGU, 2009, T. 1, s. 294-299.
5. Ye. Chykalenko, Shchodennyk (1924 – 1929) [Diary (1924 – 1929)], Kyiv, Tempora, 2016, 448 s.
6. P. Kovalevskiy, Zarubezhnaya Rossiya: istoriya i kul'turno-prosvetitel'naya rabota russkogo zarubezh'ya za polveka (1920 – 1970) [Russia Abroad: History and Cultural and Educational Work of the Russian Abroad for Half a Century (1920 – 1970)], Paris, Libr. des cinq continents, 1971, 347 s.

7. Letilo 40 sorok: Literaturni anekdoty pro vidomykh ukrainskykh pysmennykiv, myttsiv, politykiv ta mystetski y suspilno-politychni podii 20 30-kh rr. XX st. [40 forty flew: Literary anecdotes about famous Ukrainian writers, artists, politicians and artistic and socio-political events of the 20s and 30s of the 20th century], Uporiadkuvannia ta lit. red. Vasylia Habora, Lviv, LA «Piramida», 2015, 170 s.
8. T. Marusyk, Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena naukovii spadshchyni movoznavtsia Vasylia Simovycha [International scientific conference dedicated to the scientific heritage of linguist Vasyl Simovych], URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/928524.html>
9. N. Narizhna, Dytiachymy ochyma (Spomyn) [Childrens eyes (Memory)], Praha, Vydalo Sdruzeni Ukrajinek v České Republice. Editor Mykola Mušinka, 2010, 100 s.
10. S. Rusova, Memuary. Shchodennyky. [Memoirs. Diaries], Kyiv, Polihrafknyha, 2004, 544 s.
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy v m. Kyievi (TsDAHO Ukrainy), f. 269, op. 2, spr. 205 Zapysni knyzhky, posvidchennia osoby, teksty vystupiv V. Simovycha; statuty hromady «Samostiina Ukraina» v Rashtatskomu tabori viiskovopolonenykh, Ukrainskoho hromadskoho vydavnychoho fondu, proekt kuratorii UVPI im. M. Drahomanova v Prazi (ie materialy cheskoiu movoiu) (1915 – 1932), 317 ark.
12. TsDAHO Ukrainy, f. 269, op. 2, spr. 170. Korotki biohrfachni dani pro pidpolkovnyka Armii UNR, v.o. dyrektora kantseliarii UVU v Prazi Mykoly Rosinevycha. Lysty M. Rosinevycha i yoho druzhyny do Oleksandra Antonovycha (prizvyshche ne vstanovlene). 03.12.24 – 01.01.34, 14 ark.
13. TsDAHO Ukrainy, f. 269, op. 1, spr. 92 Lystuvannia V. Kushnira, yoho rodyny z ridnymi i blyzkymy, z uriadovymy ustanovamy Avstrii. UNR i ZUNR, ukrainskymy orhanizatsiiamy v emihratsii chasopysamy z osobystykh, vydavnychykh ta inshykh pytan. Uhoda mizh Radioi obiednannia ukrainskykh vydavnytstv ta V. Kushnirom pro nadannia yomu prava rozpovsiudzhennia ukrainskoi literatury sered ukrainskoi emihratsii v SShA i v Kanadi. 23.02.1919 – 16.05.1931, 286 ark.
14. O. Zubko, Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923 – 1933 rr.) [Establishment and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague (1923 – 1933)], Kyiv, 2010, 224 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 51–59
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 51–59
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.51-59>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.82-25):33

© Людмила Стрільчук* (Луцьк)

ЛУЦЬК У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ТА ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ

Наукова розвідка присвячена цікавій та багатоаспектній проблемі регіональної історії: дослідженню особливостей українського освітнього процесу та закладів національної освіти у місті Луцьку, який у період між двома світовими війнами був воєводським центром у складі Другої Речі Посполитої.

У статті наголошується, що досліджуваний період обумовлений рядом особливостей, що пов'язані із входженням Західної Волині загалом та Луцька зокрема до складу Польщі й активним втручанням держави в усі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного та релігійного життя краю. Наслідком такої політики стала зміна образу Луцька із провінційного міста на центр польського політичного, соціально-економічного та культурного життя Волині.

Автор зауважує, що поряд із цими позитивними зрушеннями Луцьк у досліджуваний період переживає низку складних процесів, що насамперед були пов'язані із складнощами щодо невирішеності національного питання, яке проявилось через утиски українського шкільництва, Православної Церкви, національної культури тощо.

Досвід вивчення міжвоєнного Луцька є доволі показовим прикладом міжнаціонального співжиття, багатонаціонального міського укладу та взаємовпливу різних національних культур. А тому запропоноване дослідження не просто збагачує та розширює історію міста, але й виокремлює невивчені раніше вузькі історичні аспекти.

Ключові слова: Луцьк, освіта, національне шкільництво, міжвоєнний період, Друга Річ Посполита, національна культура, українці.

Ludmyla Strilchuk (Lutsk)

LUTSK IN THE INTERWAR PERIOD: FEATURES OF THE UKRAINIAN EDUCATIONAL PROCESS AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. *Scientific research is devoted to an interesting and multifaceted problem of regional history: the study of the peculiarities of the Ukrainian educational process of educational institutions in Lutsk, which in the period between the two world wars was the voivodship center of the Second Commonwealth.*

The study period is due to a number of features related to the entry of Western Volhynia in general, and Lutsk, Zokerem, part of Poland and active state intervention in all spheres of socio-political, economic, cultural and religious life of the region. The consequence of such a policy was the change of the image of Lutsk from a provincial city to the center of Polish political, socio-economic and cultural life in Volhynia.

Along with these positive changes, Lutsk is experiencing a number of difficult processes during the period under study, primarily due to difficulties in resolving the national issue, which manifested itself through oppression of the Orthodox Church, Ukrainian schooling, national culture, etc.

The experience of studying interwar Lutsk is, to a large extent, an illustrative example of interethnic coexistence, multinational urban structure and the interaction of different national cultures. Therefore,

* доктор історичних наук, професор, завдувач кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк).

Doctor of History, Professor, Head of the Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk).

orcid.org/0000-0002-0700-6080

e-mail: strilchuk.lyudmila@vnu.edu.ua

the proposed study not only enriches and expands the history of the city, but also highlights previously unexplored narrow historical aspects.

The author emphasizes that the peculiarity of the educational processes in Lytsk in the interwar period was that the educational process was completely controlled and determined by the power of the Second Commonwealth and generally corresponded to them in general. Widespread methods of this policy were the oppression of Ukrainian-language schools, the creation of bilingual schools, and interference in the educational process of the Polish government.

Keywords: *Lutsk, education, national schooling, interwar period, the Second Commonwealth, national culture, Ukrainians.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Із закінченням Великої війни, восени 1918 року Волинь постає у епіцентрі боротьби двох народів за утвердження на цих територіях власної державності: новопосталі незалежні держави Україна та Друга Річ Посполита повели кровопролитну війну, переможцем із якої вийшла остання. Тож Західна Волинь, як і терени Західноукраїнської Народної Республіки, а також Західної Білорусі відійшли до складу Другої Речі Посполитої. Нова Польська держава ставила перед собою завдання встановлення та зміцнення контролю над українськими землями, що увійшли до її складу, сподіваючись перетворити Другу Річ Посполиту у мононаціональну державу через здійснювану колонізацію і політизацію. Тому логічно, що після включення до складу Польщі нових територій, 4 лютого 1921 року на території Західної Волині було утворено нову адміністративну одиницю – Волинське воєводство із центром у Луцьку. Фактично із цього моменту перед польською владою постало питання уніфікації політичного та культурного життя на новоприєднаних територіях із політичним та культурним життям Другої Речі Посполитої¹. Українська мова та національне шкільництво розглядалися польською владою як перешкода на цьому шляху.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Дослідженням історії Луцька загалом та окремих історичних проблем міської історії займалися, головним чином, волинські науковці. Серед найновіших наукових праць, що розкривають освітні процеси у Луцьку в міжвоєнний період та національне шкільництво зокрема, слід найперше виділити роботи Г. Маленончук², Ю. Крамара³, М. Кучерепа⁴, у яких автори різнобічно аналізують стан українського шкільництва, кількісний і якісний склад педагогів та учнів українських шкіл, труднощі, із якими стикнулося національне шкільництво у міжвоєнний період.

Формулювання мети та завдань статті. У статті здійснюється спроба аналізу та узагальнення стану національних освітніх процесів у Луцьку в період між двома світовими війнами.

Виклад основного матеріалу. З моменту появи тимчасових військово-адміністративних територіальних структур та їх реорганізації у Волинське воєводство Другої Речі Посполитої 1 березня 1921 року перед польською владою постало завдання комплексної адміністративно-територіальної, політико-економічної та соціокультурної інтеграції багатонаціонального населення Волині у Польську державу, яка активно здійснювала політику асиміляції так званих «східних кресів». Власне останній факт і визначив освітню політику Другої Речі Посполитої щодо непольської людності на новоприєднаних українських землях загалом і у Луцьку зокрема. Освітня політика випрацьовувалася та реалізовувалася місцевими шкільними органами влади із врахуванням національних груп та регіонів країни. Луцьк не був винятком у цій загальнодержавній освітній політиці.

З часу інкорпорації західноукраїнських земель до складу Польщі розпочалася розбудова польської системи освіти. Однак шкільництво національних меншин не отримувало підтримки з боку держави, навпаки, воно почало зазнавати утисків. Це було зумовлено тим, що теоретики Польської держави розглядали українців, білорусів та представників інших національностей як потенційний об'єкт асиміляції, а національні школи були перешкодою на цьому шляху⁵. Окрім того, відігравав свою роль фактор історичної конфронтації між поляками, з одного боку, та українцями – з іншого, який ґрунтувався на принципі домінації польської культури. Відповідно мова, культура слов'янських меншин сприймалися як другосортні. Тому зростання національної самосвідомості українців, у т. ч. через розбудову національного шкільництва, вважалось неприпустимим і розглядалось як образа національної гідності поляків⁶.

Існувала проблема і з національним самоусвідомленням: від тривалого періоду бездержавності і поляки, і українці отримали негативний спадок. Як писав один із громадських діячів Луцька: «Світова війна звільнила мене від ярма зросійщення. Я був такий перенасичений російською літературою, що вважав рідну українську мову на Волині, у Луцьку, й польську мову, яку чув рідко, позбавленою власної літератури. У Луцьку ще так, а на селі важко було знайти книжки українською мовою... І українці і поляки, що проживали на Волині змушені були навчатися у школі російською»⁷. Отже, у досліджуваний період, на початку 20-х років ХХ ст., процес національного творення української та польської людності набув потужного імпульсу⁸, щоправда, українці та поляки виявилися у різних реаліях. Позбавлена державності українська нація мала набагато гірші стартові умови щодо національного самоствердження і якраз національна освіта могла виправити цю ситуацію.

Фактичну ліквідацію українського шкільництва на польських землях започаткував шкільний закон 1924 року. Він запроваджувався через зовні демократичну процедуру плебісциту. Цей закон передбачав щорічне подання місцевими жителями декларацій про відкриття на території кожного шкільного округу того чи іншого типу школи (у 1930 році цей закон було доповнено вимогою про те, що змінити мову викладання можна не раніше ніж через сім років від дати останньої постанови, яка визначала мову викладання в цій школі)⁹. Плебісцит дозволялося проводити у місцевостях, де проживало не менше 25% українців, білорусів чи литовців. Закон також містив положення, за якими для відкриття національної школи потрібно було подати заяви з побажанням навчати своїх дітей рідною мовою. Однак якщо одночасно подавалися заяви з проханням про польську мову викладання (не менше 20 декларацій), то школа автоматично ставала двомовною. В усіх інших випадках мовою викладання в школах мала бути польська¹⁰.

Згаданий закон давав можливість (у більшості випадків) утворювати двомовні школи, до того ж наявність заяв не гарантувала відкриття національної школи, оскільки остаточне рішення залежало від волі шкільного інспектора. Найбільш поширеною стала модель утративістичної школи, яка давала змогу здобувати білінгвістичну освіту і стала знаряддям асиміляції національних меншин. З того часу українська школа зазнавала потужного колонізаційного тиску.

Поряд із початковою освітою розбудовувалася також система загальноосвітньої середньої школи. Середню освіту в Другій Речі Посполитій давали гімназії та ліцеї. Закінчення чотирикласної початкової школи відкривало можливості для продовження навчання в гімназії. Восьмирічна гімназія складалася із двох ступенів: трирічного підготовчого (нижча гімназія) і п'ятирічного систематичного (вища гімназія). Гімназії були трьох типів: математично-природничі, гуманітарні (з вивченням латини) та класичні (з вивченням латинської та грецької мов). Зауважимо, що приватні гімназії були чи не єдиною можливістю здобути середню освіту рідною мовою для представників національних меншин у Польщі. У Луцьку у міжвоєнний період не було жодної державної гімназії з українською мовою викладання. Однак навіть навчання в приватних гімназіях не завжди давало їхнім учням можливість продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Річ у тім, що випускники приватних гімназій, які не мали прав державних закладів, не могли вступати до університетів¹¹.

А між тим у Волинському воєводстві близько 80% мешканців становили українці, тобто більшість населення не мали можливості здобувати освіту рідною мовою. Відомо, що до Першої світової війни українці Луцька не мали жодної школи з рідною мовою викладання. Лише восени 1915 року, після встановлення над частиною Волинської губернії контролю з боку військ Німеччини та Австро-Угорщини, українці, які служили в австрійській армії, та громадські організації з Галичини розпочали створення тут мережі україномовних шкіл¹².

Досліджуючи соціально-культурний розвиток Луцька у міжвоєнний період, волинська дослідниця Г. Маленончук стверджує, що розвиток освіти в Луцьку впродовж міжвоєнного періоду повністю контролювався польською владою. Так, ще в жовтні 1919 року окружний шкільний інспектор у листі до педагогічної ради колишньої російської гімназії в Луцьку вказував, що для відкриття чоловічої гімназії слід дотриматися таких умов: російська мова викладання лишалася з 2-го до 8 класів; обов'язковими мали стати такі предмети, як польська мова, історія Польщі та географія Польщі; історія та географія Росії були не обов'язковими предметами і повинні були вивчатися в контексті світової історії та географії; до шкільного інспекторату треба було подати статистичні дані про учнів гімназії: національність, віросповідання та вік; окружний інспектор затверджував навчальні програми і персонал гімназії¹³.

Воднораз на початку 20-х років ХХ ст. порівняно з іншими воєводськими центрами Другої Речі Посполитої у Луцьку було найбільше неписьменного населення. Так, наприклад, станом на 1921 рік у Луцьку частка осіб, що не вміли читати і писати, сягала 36,55 %, натомість частка освічених мешканців складала 63,18 %. Зазначимо, що за десятиліття, до 1931 року загальне співвідношення істотно не змінилося. Якщо в Луцьку до того часу кількість неосвічених мешканців зменшилася вдвічі, то, наприклад, у Познані цей показник зменшився в тринадцять разів¹⁴.

Із приєднанням Волині, а разом з нею і Луцька до складу Польщі розпочалася докорінна реорганізація системи шкільної освіти. Для вирішення освітніх завдань у травні 1922 року в Луцьку згідно з розпорядженням міністра віросповідань та народної освіти було утворено кураторіум (управління) Волинського шкільного органу. Головними функціями кураторіуму було керівництво та контроль за початковою і середньою загальноосвітньою, фаховою та позашкільною освітою на теренах шкільного округу, асигнування грошей на освіту, підбір учительських кадрів¹⁵. Створений кураторіум також розробляв плани бюджету округу та фінансування освітніх закладів. Від 1 жовтня 1933 року почав діяти 151 шкільний інспектор, що контролювали державні та приватні школи, заклади дошкільного виховання¹⁶.

Одним із перших розпоряджень куратора Волинського шкільного округу став циркуляр, згідно з яким усі без винятку вчителі упродовж двох місяців мали прийняти польське громадянство, інакше їм загрожувало звільнення з посад. Чимало українських учителів втратили роботу саме через неможливість отримати польське громадянство. Траплялося, що роботи позбавляли всіх учителів-українців певної школи, після чого вони мали писати нове прохання про прийняття на службу. Але тепер шкільна адміністрація вимагала від них посвідчення про лояльність, моральну стійкість, про стан здоров'я, свідоцтво, яке підтверджувало польське громадянство, та інші документи. Однак навіть наявність згаданих документів не давала жодної гарантії на отримання роботи.

Фактом дискримінації учителів-українців у Луцьку є те, що на початку 20-х років ХХ ст. у системі освіти працювали переважно поляки. Цей факт засвідчував, що кадрова політика була засобом опосередкованої колонізації українського шкільництва. На захист українського шкільництва у Луцьку та й загалом на Волині ставали українські громадські діячі та волинські «Просвіти». Зокрема, на з'їзді повітових старост, що відбувався у Луцьку 18 – 20 січня 1923 року, окрім іншого, обговорювалася освітня ситуація у місті та у Волинському воєводстві загалом¹⁷. На з'їзді було розроблено рекомендації, яких мала дотримуватися польська влада, а також зверталася увага на те, що слід було посилити контроль над українськими школами з боку кураторіуму із метою забезпечення «належної освіти»¹⁸.

У 1924–1926 роках польська влада вдалася до заміни складу педагогічних колективів шкіл, збільшуючи кількість учителів, що приїжджали на Волинь з інших воєводств Польщі. Зауважимо, що в Луцьку склад педагогічного колективу державної гімназії імені Т. Костюшка був найбільш сталим, у ньому було замінено лише вісім із 24 вчителів¹⁹.

Ще жорсткіші зміни відбулися унаслідок впровадження закону про шкільництво, відомого як «закон Грабського», що був ухвалений 31 липня 1924 року польським сеймом. Згідно із ним встановлювалися організаційні підстави шкільництва для національних меншин у східних воєводствах Польщі. Власне саме ним і регулювалося українське шкільництво аж до початку Другої світової війни. Закон передбачав шкільний плебісцит, за результатами якого і вирішувалося питання про відкриття школи того чи іншого типу²⁰. Перший такий плебісцит відбувся у 1924–1925 навчальному році. У Луцьку більшість учасників плебісциту висловилися за українську школу.

Однак на практиці діяльність уряду і місцевої влади спрямовувалася не на реалізацію закону про мову навчання у школі, а радше навпаки, на ліквідацію мережі шкіл із українською мовою навчання та створення на їх місці двомовних і польськомовних шкіл. Польські чиновники часто не брали до уваги статті закону, пояснюючи своє рішення недотриманням чи порушенням юридичних формальностей під час подання заяв-прохань українців щодо відкриття шкіл з українською мовою навчання (до прикладу, відсутністю нотаріального підтвердження особи заявника і т. ін.). Поряд із цим жителів міста та учителів, застосовуючи адміністративний тиск, змушували складати декларації за впровадження у школах польської мови. Польський дослідник українського шкільництва у Другій Речі Посполитій М. Симик вказує на факти про те, що траплялися навіть випадки, коли польська

влада відмовляла у заявах з проханнями про відкриття шкіл з українською мовою викладання, мотивуючи це тим, що «офіційне законодавство української мови не визнає»²¹.

Складна процедура заповнення заяви та декларації до неї щодо відкриття школи доволі часто супроводжувалася відвертим владним свавіллям. У Луцьку шкільний інспектор відмовився приймати декларації від уповноважених міської громади, вимагаючи, аби кожен із батьків (батько чи мати) подавали їх особисто, що не було передбачено законом²².

Станом на 1 грудня 1922 року у Луцьку функціонувало чотири початкові загальноосвітні школи: школа імені королеви Ядвіги, школа імені Яховича, де викладання велося польською мовою, та дві українські школи. Ці навчальні заклади були семикласні. Кількість учителів у них становила від восьми до 14 осіб. Загалом у цих школах навчалося 920 дітей²³. З початку 20-х років ХХ ст. керівництво луцьких шкіл зіштовхнулося із численними проблемами: в школах не було пристосованих приміщень, бібліотек, систематичного медичного нагляду та забезпечення, бракувало зошитів і чорнила. Аналіз документів та попередніх досліджень дозволяє зробити висновок про те, що органи міського самоврядування в Луцьку в першій половині 20-х років ХХ ст. не надавали належної уваги справам шкільництва.

Фактично реалізація на практиці закону про організацію шкільництва від 31 липня 1924 року призвела до ліквідації шкіл із українською мовою навчання у східних воєводствах Польщі. Зокрема, наприкінці 20-х років ХХ ст. у Волинському воєводстві залишалося лише п'ять шкіл із українською мовою навчання, одна із них – у Луцьку²⁴. Українська гімназія в Луцьку була заснована на базі діючої ще із 1895 року російської державної чоловічої гімназії. У роки Першої світової війни Луцьку чоловічу гімназію евакуювали у Курську губернію, а після повернення в 1918 році Київська шкільна округа призначила директором цієї гімназії І. Власовського – інспектора Конотопської гімназії, досвідченого адміністратора і добре знаного на той час педагога. Саме він став ініціатором створення української гімназії в Луцьку²⁵.

Станом на 1924 рік керівнику української гімназії І. Власовському польська влада відмовила у видачі концесії на наступний навчальний рік, пояснюючи це відсутністю в нього польського громадянства (про що уже йшлося вище). Дозвіл на функціонування української гімназії в цьому ж році отримав Є. Петриківський – український громадський діяч, голова товариства «Просвіта». Вже в 1927 році Є. Петриківському поталанило добитися від повітового сеймика виділення 50 тис. злотих. Виділені кошти були витрачені на придбання будинку для української чоловічої гімназії. Тоді ж українська гімназія отримала неповні права державної, що дозволяло випускникам гімназії вступати до вищої школи.

Згодом, у 1929 році Є. Петриківський передав концесію на українську гімназію Товариству імені Лесі Українки, а із 1931 року гімназію було перейменовано на Луцьку приватну українську гімназію імені Лесі Українки. Оплата за навчання у навчальному закладі становила 25 злотих щомісячно²⁶. Якщо ж серед здібних учнів гімназії були діти із малозабезпечених сімей, то їхнє навчання оплачував батьківський комітет. Потрібні для цього кошти він збирав протягом року, влаштовуючи різні добродійні акції²⁷.

Якщо проаналізувати кількісний та соціальний стан учнів гімназії, то відповідно до владного обмеження, кількісний склад не міг перевищувати 250 учнів. Учні походили переважно з околиць Луцька. Наприклад, у 1922–1923 навчальному році із 204 дітей лише 79 були лучанами, решта – вихідцями з навколишніх сіл. Щодо соціального походження, то серед учнів української гімназії були діти священників, учителів та службовців, заможних селян²⁸.

Педагогічний колектив Луцької чоловічої гімназії складався, як правило, із 12–14 учителів. Серед них був М. Левицький – письменник, перекладач, В. Федоренко – фахівець із латинської мови та історії стародавнього світу, Р. Шкляр – директор гімназії в 1926–1929 роках, учитель української мови та історії, Б. Білецький – директор гімназії в 1929–1939 роках, І. Власовський – викладач української мови та філософії²⁹. Впродовж міжвоєнних десятиліть у чоловічій Луцькій гімназії діяв клуб «Юнак», до якого належали усі учні. При клубі видавали журнал «Промінь», який редагували самі учні. Окрім того, в гімназії діяли різноманітні секції, наприклад: спортивна, музична, наукова та драматичний гурток³⁰.

Велику підтримку українському шкільництву у 20-х роках ХХ ст. надавали громадські організації. Серед таких, що опікувалися освітою, найперш варто назвати Луцьку повітову

«Просвіту» та Товариство імені Лесі Українки. Луцька повітова «Просвіта» створила в місті книгарню «Нива», що дбала про забезпечення підручниками початкової школи. У хатах-читальнях «Просвіти» зосереджувалось близько тридцяти періодичних видань: «Українська правда», «Громадський голос», «Громадсько-кооперативний часопис», «Наше життя», «Новий час», «Наше слово», «Українська нива», «Сільський світ», «Аматорський театр», «Жіноча доля»³¹ та інші.

За визначенням польської влади, у бібліотеках та хатах-читальнях Луцької «Просвіти» була література «українського націоналістичного спрямування, а в публічних виступах простежувалися сепаратистські настрої»³². На засіданні Луцької повітової «Просвіти» 6 липня 1924 року в своєму виступі посол А. Пашук зауважив, що польський уряд усіма способами старається не допустити поширення освіти серед українського населення, йдучи проти Конституції. Невдоволення діяльністю Луцької повітової «Просвіти», польська влада в 1932 році ліквідувала її³³.

Важливою подією для освітніх процесів досліджуваного періоду стала поява у Луцьку на початку 1922 року відділення Товариства вчителів середніх і вищих шкіл. Його членами були працівники гімназії імені Т. Костюшка: Б. Янковський, О. Остронецький, Л. Цішевський³⁴. З ініціативи цього товариства у Луцьку в лютому 1924 року було утворено учительську семінарію імені Гуго Коллонтая. Цей приватний на початках заклад змішаного типу готував учителів для неповних середніх та початкових шкіл Волині. Архівні документи засвідчують, що у 20-х роках ХХ ст. семінарія мала незначні кошти на фінансування (4 тис. злотих щорічно виділяв міський магістрат), що постійно ставило її перед загрозою закриття. У 1929 році семінарія зазнала реорганізації й отримала права державного навчального закладу та фінансову підтримку з боку Міністерства віровизнань та народної освіти. Тоді ж при семінарії було відкрито інтернат на 45 місць для дітей із малозабезпечених сімей³⁵.

Висновки. Отже, можемо підсумувати, що у Луцьку в міжвоєнні десятиліття система освіти сформувалася та функціонувала у вигляді закладів дошкільної, початкової загальноосвітньої, середньої загальноосвітньої та професійної і позашкільної освіти як державної, так і приватної форми власності, і зовсім мала частка у цьому переліку припадає на заклади із українською мовою навчання. У місті Луцьку, як і загалом у Волинському воєводстві, у досліджуваний період не було створено жодного вищого навчального закладу.

Важливу роль у підтримці та розбудові українського шкільництва, як, власне, і у поширенні української освіти та книги відіграла Луцька повітова «Просвіта». Ще однією особливістю освітніх процесів у Луцьку в міжвоєнний період було те, що освітній процес цілком контролювався і визначався владою Другої Речі Посполитої й загалом відповідав загальнопольським державним тенденціям. Поширеними методами цієї політики були утиски україномовного шкільництва, створення двомовних шкіл, грубе втручання у навчально-освітній процес польської влади.

¹ L. Strilchuk, Ya. Yarosh, *The Societies «Prosvita» of Volhynia Voivodeship in Confrontation with the Polish Authorities (1921 – 1934)*, in « East European Historical Bulletin», 2021, Issue 20, p. 128.

² Г. Малєончук, А. Шваб, *Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919 – 1939)*. [Interwar Lutsk: socio-political, socio-economic, cultural development (1919 – 1939)], Луцьк, Терен, 2022, 216 с.

³ Ю. Крамар, *Західна Волинь 1921 – 1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя* [Western Volhynia 1921 – 1939: national-cultural and religious life], Луцьк, Вежа-Друк, 2015, 404 с.; Ю. Крамар, *Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.)*. [School education in Volyn in the interwar period (1919 – 1939)], in «Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки», 2011, № 10, с. 72–77.

⁴ М. Кучерепа, *Просвіта і Просвітянські Хати – українські національно-культурні осередки Волині у міжвоєнний період* [Prosvita and Prosvityanski Khaty – Ukrainian national and cultural centers of Volyn in the interwar period], in «Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис», Число 19, Луцьк, 2018, с. 96–104.

⁵ Ю. Крамар, *Західна Волинь 1921 – 1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя*, с. 170.

⁶ А. Венгер, *Реалізація національної політики в східних воєводствах Другої Речі Посполитої в галузі шкільництва на поч. 20-х рр. ХХ ст.* [Implementation of the national policy in the eastern voivodships of the Second Commonwealth in the field of schooling at the beginning of 20s of the 20th century], in «Гуманітарний журнал», 2011, № 3–4 (літо–осінь), с. 213.

- ⁷ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 38, оп. 1, *спр.* 389, арк. 18.
- ⁸ W. Mędrzecki, *Województwo Wołyńskie 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, szlętecznych i politycznych* [Wołydzтво Wołyńskie 1921 – 1939. Elements of civilization, political and political changes], Wrocław – Warszawa – Kraków, 1988, s. 78.
- ⁹ О. Цимбалюк, *Статус вчителів народних шкіл у Другій Речі Посполитій (1920 – 1939 рр.)*, [Status of public school teachers in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1920 – 1939)], in «Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка», 2009, № 3, с. 313–314.
- ¹⁰ Ю. Крамар, *Західна Волинь 1921 – 1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя*, с. 157–163.
- ¹¹ В. Панасюк, *Організація шкільництва у Волинському воєводстві 20-ті роки: до проблеми українсько-польського порозуміння*, [The organization of schooling in the Volyn region in the 1920s: the problem of Ukrainian-Polish understanding], in «Науковий збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету», Випуск 3, Луцьк, 1998, с. 83–84.
- ¹² ДАВО, ф. 36, оп. 1, *спр.* 171, арк. 19.
- ¹³ Г. Малеончук, *Культурне та громадсько-політичне життя міжвоєнного Луцька* [Cultural and socio-political life of interwar Lutsk], in «Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences», II(5), Budapest, 2014, Issue 31, p. 38–42.
- ¹⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludnos, stosunki zawodowe: województwo Wołyńskie* [The second general census of December 9, 1931: flats and households, population, professional relations: Wołyń voivodship.], in «Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej», Warszawa, nakł. Głównego urzędu statystycznego, 1938, 361 s.
- ¹⁵ О. Цимбалюк, *Статус вчителів народних шкіл у Другій Речі Посполитій (1920 – 1939 рр.)*, с. 315.
- ¹⁶ Мартинюк Я. *Освітня діяльність і соціальна опіка як форми роботи самоуправ на Волині у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)* [Educational activity and social care as forms of self-government in Volyn in the interwar period (1921 – 1939)], in «Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історичні науки», 2000, № 3, с. 83.
- ¹⁷ Л. Стрільчук, *Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період* [Persecution of «Enlightenment» by the Polish authorities in Volhynia in the interwar period], in «Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис», Число 19, Луцьк, 2018, с. 83–84.
- ¹⁸ ДАВО, ф. 1, оп. 6, *спр.* 10, арк. 12.
- ¹⁹ Г. Малеончук, *Нормативно-правові засади функціонування органів влади та місцевого самоврядування у Луцьку в 1919–1939 рр.* [Normative and legal bases of functioning of bodies of power and local self-government in Lutsk in 1919 – 1939], in «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки», 2013, № 21 (269), с. 53–60.
- ²⁰ Л. Стрільчук, *Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період*, с. 84.
- ²¹ М. Сумук, *Українці в Polsce 1918 – 1999. Oświata i szkolnictwo* [Ukrainians in Poland 1918 – 1999. Education and education], Wrocław, Krynica, 1996, s. 52–53.
- ²² Ю. Крамар, *Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.)*, с. 75.
- ²³ Г. Малеончук, А. Шваб, *Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919 – 1939)*, с. 157–160.
- ²⁴ М. Сумук, *Українці в Polsce 1918 – 1999. Oświata i szkolnictwo*, s. 54–55.
- ²⁵ Ю. Крамар, *Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.)*, с. 75.
- ²⁶ Ю. Крамар, *Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.)*, с. 75.
- ²⁷ Г. Малеончук, А. Шваб, *Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919 – 1939)*, с. 164.
- ²⁸ Ю. Крамар, *Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.)*, с. 75.
- ²⁹ М. Кучерепа, Р. Давидюк, *Волинське українське об'єднання (1931 – 1939 рр.)* [Volyn Ukrainian Association (1931 – 1939)], Луцьк, Надстир'я, 2001, с. 75.
- ³⁰ Н. Карабін, *Директор Луцької української гімназії – Борис Максимович Білецький* [Director of the Lutsk Ukrainian Gymnasium – Bogus Maksymovych Biletsky], in «Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали ХХVІ Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9–10 листопада 2007 р.» Луцьк, Волин. обл. т-во краєзнавців, 2007, Вип. 26, с. 207–208.
- ³¹ О. Каліщук, *Діяльність товариства «Просвіт» на Західній Волині (за матеріалами міжвоєнної преси)* [Activities of the Enlightenment Society in Western Volhynia (according to the interwar press)], in «Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис», Число 19, Луцьк, 2018, с. 42–43.
- ³² М. Кучерепа, *Просвіта і Просвітянські Хати – українські національно-культурні осередки Волині у міжвоєнний період*, с. 98–99.
- ³³ Л. Стрільчук, *Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період*, с. 84–85.

³⁴ W. Mędrzecki, *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym* [Polish intelligentsia in Wołyń in the middle of the world], Warszawa, Wydawnictwo: Instytut Historii PAN, 2005, s. 86.

³⁵ Ю. Крамар, *Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.)*, с. 77.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO), f. 38, op. 1, spr. 389, 18 ark.
2. DAVO, f. 1, op. 6, spr. 10, 12 ark.
3. DAVO, f. 36, op. 1, spr. 171, 19 ark.
4. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludnos, stosunki zawodowe: województwo Wołyńskie [The second general census of December 9, 1931: flats and households, population, professional relations: Wołyń voivodship.], in «Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej», Warszawa, nakł. Głównego urzędu statystycznego, 1938, 361 s.
5. O. Kalishchuk, Diialnist tovarystva «Prosvit» na Zakhidnii Volyni (za materialamy mizhvoiennoi presy) [Activities of the Enlightenment Society in Western Volhynia (according to the interwar press)], in «Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovi chasopys», Chyslo 19, Lutsk, 2018, s. 42–43.
6. N. Karabin, Dyrektor Lutskoï ukrainskoï himnazii – Borys Maksymovych Biletskyi [Director of the Lutsk Ukrainian Gymnasium – Borys Maksymovych Biletskyi], in «Mynule i suchasne Volyni i Polissia. Lutska miska hromada: istoriia, tradytsii, liudy: materialy XXVI Volyn. obl. nauk. ist.-kraiezn. konf., prysviachenoï 16-y richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy, 510-y richnytsi nadan nia m. Lutsku Mahdeburzkoï prava i 390-y richnytsi stvorennia Lutskoï pravoslavnoï bratstva, m. Lutsk, 9–10 lystopada 2007 r.» Lutsk, Volyn. obl. t-vo kraieznavtsiv, 2007, Vyp. 26, s. 207–208.
7. Yu. Kramar, Shkilna osvita na Volyni u mizhvoiennyi period (1919 – 1939 rr.). [School education in Volyn in the interwar period (1919 – 1939)], in «Naukovyi visnyk VNU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky», 2011, № 10, s. 72–77.
8. Yu. Kramar, Zakhidna Volyn 1921 – 1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia [Western Volhynia 1921 – 1939: national-cultural and religious life], Lutsk, Vezha-Druk, 2015, 404 s.
9. M. Kucherepa, R. Davydiuk, Volynske ukrainske obiednannia (1931 – 1939 rr.) [Volyn Ukrainian Association (1931 – 1939)], Lutsk, Nadstyr'ia, 2001, 75 s.
10. M. Kucherepa, Prosvita i Prosvitianski Khaty – ukrainski natsionalno-kulturni osередky Volyni u mizhvoiennyi period [Prosvita and Prosvityanski Khaty – Ukrainian national and cultural centers of Volyn in the interwar period], in «Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovi chasopys», Chyslo 19, Lutsk, 2018, s. 96–104.
11. H. Maleonchuk, Kulturne ta hromadsko-politychne zhyttia mizhvoiennoho Lutska [Cultural and socio-political life of interwar Lutsk], in «Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences», II(5), Budapest, 2014, Issue 31, s. 38–42.
12. H. Maleonchuk, Normatyvno-pravovi zasady funktsionuvannia orhaniv vlady ta mistsevoho samovriaduvannia u Lutsku v 1919–1939 rr. [Normative and legal bases of functioning of bodies of power and local self-government in Lutsk in 1919 – 1939], in «Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Serii: Istorychni nauky», 2013, № 21 (269), s. 53–60.
13. H. Maleonchuk, A. Shvab, Mizhvoiennyi Lutsk: suspilno-politychnyi, sotsialno-ekonomichnyi, kulturnyi rozvytok (1919 – 1939). [Interwar Lutsk: socio-political, socio-economic, cultural development (1919 – 1939)], Lutsk, Teren, 2022, 216 s.
14. Martyniuk Ya. Osvitnia diialnist i sotsialna opika yak formy roboty samouprav na Volyni u mizhvoiennyi period (1921 – 1939 rr.) [Educational activity and social care as forms of self-government in Volyn in the interwar period (1921 – 1939)], in «Naukovyi visnyk VDU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky», 2000, № 3, s. 83–86.
15. W. Mędrzecki, *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym* [Polish intelligentsia in Wołyń in the middle of the world], Warszawa, Wydawnictwo: Instytut Historii PAN, 2005, 86 s.
16. W. Mędrzecki, *Województwo Wołyńskie 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych* [Wołyńskie 1921 – 1939. Elements of civilization, political and political changes], Wrocław – Warszawa – Kraków, 1988, 78 s.
17. V. Panasiuk, Orhanizatsiia shkilnytstva u Volynskomu voievodstvie 20-ti roky: do problemy ukrainsko-polskoho porozuminnia, [The organization of schooling in the Volyn region in the 1920s: the problem of Ukrainian-Polish understanding], in «Naukovyi zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu», Vypusk 3, Lutsk, 1998, s. 83–84.
18. L. Strilchuk, Peresliduvannia «Prosvity» polskoiu vladoiu na Volyni u mizhvoiennyi period [Persecution of «Enlightenment» by the Polish authorities in Volhynia in the interwar period], in «Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovi chasopys», Chyslo 19, Lutsk, 2018, s. 83–84.
19. L. Strilchuk, Ya. Yarosh, L. Strilchuk, Ya. Yarosh, The Societies «Prosvita» of Volhynia Voivodeship in Confrontation with the Polish Authorities (1921 – 1934), in « East European Historical Bulletin», 2021, Issue 20, p. 127–135.

20. M. Symyk, *Ukraińcy w Polsce 1918 – 1999. Oświata i szkolnictwo* [Ukrainians in Poland 1918 – 1999. Education and education], Wrocław, Krynica, 1996, s. 52–53.
21. O. Tymbaliuk, *Status vchyteliv narodnykh shkil u Druhii Rechi Pospolytii (1920 – 1939 rr.)*, [Status of public school teachers in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1920 – 1939)], in «Nauk. zap. Ternop. ped. un-tu im. V. Hnatiuka. Serii: Pedagogika», 2009, № 3, s. 313–314.
22. A. Venher, *Realizatsiia natsionalnoi polityky v skhidnykh voievodstvakh Druhoi Rechi Pospolytoi v haluzi shkilnytstva na poch. 20-kh rr. XX st.* [Implementation of the national policy in the eastern voivodships of the Second Commonwealth in the field of schooling at the beginning of 20s of the 20th century], in «Humanitarnyi zhurnal», 2011, № 3–4 (lito–osin), s. 211–215.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 60–67
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 60–67
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.60-67>
hj.chnu.edu.ua

УДК: 94(477.85)«1918/1940»

© Oleksandr Rusnak* (Chernivtsi)

DEVELOPMENT OF FOOD INDUSTRY OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION IN THE INTERWAR PERIOD

Abstract. *An important role in the economy of Ukraine today is played by the food industry, which leads to considerable interest in studying its development in some regions in previous times. However, the functioning of food enterprises in Northern Bukovyna and Khotyn region in the interwar period has not yet been the subject of a separate scientific study.*

An in-depth analysis of archival materials, official statistical reports, and a number of publications revealed that the food industry in the studied region at the beginning of the Romanian rule was represented by the flour, sugar, alcohol, dairy, and meat processing branches. At the same time, the food industry was best developed in Chernivtsi County.

By the end of the 1930s, the number of enterprises in this industry in the region had increased significantly. The range of products produced by them has also diversified. In that time according to the main indicators of the industry's development, Chernivtsi County stood out among the three counties of Northern Bukovyna and Khotyn region, and a significant part of its enterprises was located in the city of Chernivtsi.

Keywords: *Northern Bukovyna, Khotyn region, interwar period, food industry.*

Олександр Руснак (Чернівці)

РОЗВИТОК ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Важливу роль в економіці України у наш час відіграє харчова промисловість, що зумовлює значний інтерес до вивчення її розвитку в окремих регіонах у попередні часи. Проте функціонування підприємств харчової галузі на теренах Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період досі не було предметом окремого наукового дослідження.

Поглиблений аналіз, насамперед, архівних матеріалів, офіційних статистичних звітів, а також низки публікацій дали можливість встановити, що у досліджуваному регіоні на початку румунського правління харчова промисловість була представлена підприємствами борошномельної, цукрової, спиртової, молоко- та м'ясопереробної галузей. Їх завантаженість сягала менше половини потужностей. При цьому найкраще в Північній Буковині та на Хотинщині харчова промисловість була розвинута у Чернівецькому повіті.

До кінця 1930-х рр. число підприємств цієї галузі у краї суттєво збільшилося. Урізноманітнися також і асортимент виробленої ними продукції. До більш поширених на початку румунського правління у регіоні товарів додалися: згущене молоко, рибні консерви, бісквіти, оцет, ванільний цукор, порошокове молоко, кавовий сурогат, ячна крупа, штучний лід, дріжджі, глюкоза і крохмаль. З трьох тогочасних повітів Північної Буковини і Хотинщини за основними показниками розвитку галузі далі вирізнявся Чернівецький, а значна частина його підприємств була розташована у самих Чернівцях.

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2921-3029

e-mail: o.rusnak@chnu.edu.ua

Найбільшими підприємствами харчової галузі були: «Перша буковинська броварня і спиртівня», гуральня у Репужинцях, «Громадська броварня», фабрика пива «Береса», акціонерне товариство «Паровий млин», борошномельна фабрика у Липканах, цукрозавод «Жучка», Лужанська цукроварня, цукрові заводи «Хрещатик» та «Зарожани», м'ясо-ковбасна фабрика С. Подсудека, олійня на Жучці.

Ключові слова: Північна Буковина, Хотинщина, міжвоєнний період, харчова промисловість.

Formulation of scientific problem and its significance. For many years, the food industry has been one of the strategically important sectors of Ukraine's national economy. First of all, this is due to its share in total Ukrainian production. However, with the beginning of the full-scale invasion of the troops of Russian Federation on February 24, 2022, the role of the food industry as a security factor has significantly increased. After all, in the conditions of temporary occupation by enemy the part of our state's territory or destruction of enterprises by hostilities, in order to avoid problems with food supply, we have to relocate factories and plants to relatively safe regions, adjust production processes, and expand their foreign relations and more. Chernivtsi region is one of the regions of Ukraine where various productions are transported from other parts of Ukraine. At the same time, taking into account the preconditions for the development of certain industries in the region, including food in the interwar period, may be useful today.

Analysis of recent research. On the other hand, the urgency of the problem is exacerbated by the insufficient level of its study by historians. For example, the collective works «Bukovyna: Its Past and Present»¹, «Bukovyna: Historical Essay»² and «Khotyn Region: Historical Essay»³ contain mostly only reference materials on food industry enterprises between the two world wars. Also in several previous publications the author pays some attention to the general trend of industrial development of Northern Bukovyna and Khotyn region in 1918-1940 or its some branches without providing expanded characteristics of milling, production of sugar, alcohol, starch, glucose, oil and more⁴.

Therefore, given to these circumstances, **the aim of our article** is to study the conditions of work, to establish the total number and characteristics of production capacity of food industry enterprises in Northern Bukovyna and Khotyn region during 1918-1940.

Presenting main material. The food industry was well developed in Northern Bukovyna and Khotyn region at the beginning of the Romanian rule, consisting mainly of flour, sugar, alcohol, milk and meat industries. The workload of enterprises in 1921 was less than half of the capacity.

In the studied region in 1921 the food industry was the best developed in Chernivtsi County, where there were 71 enterprises with engines of different types with a total capacity of 2858 hp. There were 1,410 administrative staff and workers, and the total value of their products was more than 221 million lei. The lion's share of food enterprises accounted for mills, mostly water⁵.

For comparison, in Zastavna County there were 59 enterprises with a motor power of 2359 hp and 108 employees. The profit of these enterprises amounted to more than 22 million lei. In this county, most food businesses were watermills⁶, which were concentrated in villages near the Dniester⁷. There were only 7 distilleries⁸.

Kitsman County, although it had 26 enterprises that were well equipped with mechanical equipment (1,027 hp) and had 97 workers, but made products for only 18 million lei (out of 75 million lei possible). The number of mills here prevailed over other enterprises in the food industry, there were 18 against 8⁹.

The food industry of Vashkivtsi County was represented by 28 enterprises with 385 hp, where 122 people made products with a total value of over 19 million lei. Storozhynets County in this industry had 17 enterprises with a capacity of 382 hp, which involved 186 people. Production was estimated at almost 27 million lei¹⁰.

The worst situation in the food industry in 1921 was observed in Vyzhnytsia County, where there were only 4 companies with equipment for only 48 hp and 22 workers. Accordingly, they produced a little more than 2 million lei¹¹.

The food industry of Khotyn County in 1922 was represented mainly by small water, wind, steam, manual, horse and gasoline mills. There were 1152 in total¹². Of these, gasoline – 12, steam – 80, wind – 385 and water 562¹³ (however, according to these data it is impossible to distinguish those that had a capacity of more than 5 hp). Khotyn County also had 6 slaughterhouses (specially equipped enterprises for slaughtering cattle for meat), 11 oil mills, 4 distilleries and 2 breweries, 1 malt factory and 1 sugar factory¹⁴.

By the end of the 1930s, in the region the number of food enterprises had increased significantly. These calculations must take into account changes in territorial and administrative division. After all, at that time there were only 3 counties (Chernivtsi, Storozhynets and Khotyn) left in the region, which included others that existed in the early 1920s.

In particular, in Chernivtsi County (excluding the city of Chernivtsi) were 8 permanent working mills (two in Sadhora and one in each in Boiany, Kitsman, Davydeny, Stara Zhuchka, Vashkivtsi and Zastavna), 17 distilleries (among them the largest in Vikno – of Victoria and Maxim Randa, in Luzhany – of Iacob and Iosif Peritz), 4 alcoholic beverage plants (3 in Stara Zhuchka and 1 in Rohizna), brewery in Luzhany, 3 sugar factories (in Luzhany, Stara Zhuchka and Khreshchatyk), condensed milk plant in Stara Zhuchka, a butter factory in Rohizna, 2 vegetable oil factories in Stara Zhuchka «Oil» and Nyzhni Lenkivtsi, as well as a fish factory in Kitsman¹⁵.

Directly in Chernivtsi, the food industry was represented by 5 permanent working mills (one of the largest – «Mill of Eduard Prohaska and Sons»), 8 bakeries, biscuit factory, 2 alcohol factories, distillery, 2 breweries («Beres», «Brewery of Wijnitzer & Goldstein»), 4 vinegar factories, vanilla sugar factory, 7 confectioneries, powdered milk factory, general milk processing plant, coffee surrogate, barley groats, 2 canned fish factories, 5 factories of meat products and sausage (the most famous of them – of Stanislas Podsudek) and a plant for the production of artificial ice¹⁶.

The food industry of Storozhynets County looked weaker at that time, with 68 mills, 19 distilleries (the largest in Storozhynets), a coffee substitute plant in Karapchiv, 2 distilleries in Storozhynets, 2 butter factories in Hlyboka and Banyliv, and a starch glucose factory in Banyliv, a yeast plant in Karapchiv and an alcohol distillery in Milievo¹⁷.

The food industry of Khotyn County had 241 mills (including 7 permanent working, 13 steam, 96 water, 37 wind, 88 peasant with an engine) and 12 mills were in Khotyn; 42 oil presses (5 in Khotyn), a sugar factory in Zarozhany, 3 confectioneries (2 in Khotyn), a butter factory, 4 distilleries (1 in Khotyn), a tobacco factory and a brewery (Khotyn)¹⁸.

Let's consider separately the main trends of development in the flour, sugar, alcohol, milk and meat processing industries. Until 1928, the situation was favourable for the rise of milling throughout the region, and since 1929 began a decline that led to a reduction in production in 1930 by 40% compared to the best indicators in 1928. The decline in flour production was due to reduced consumption because of declining solvency of the population both abroad and in Romania itself; saturation of foreign markets with domestic products and falling grain prices on the world and domestic markets¹⁹. In 1931, the cost of flour decreased by 30% compared to 1930, but despite such a fall in prices, consumption continued to decline. Due to the impoverishment of the population, the daily ration of flour was sharply reduced. The most severe crisis experienced the large mills, which used expensive kinds of energy. Small enterprises with lower production consumptions were in better conditions²⁰. Only in 1934 the situation began to stabilize²¹. It should be noted that the mills were common in most settlements of the region. Among them were large, which could grind several tons of grain per 24 hours, and very small – a few tens of kilograms²². Residents of villages on the banks of the Prut and Dniester rivers were in a very favourable position, as they were able to use free river energy, which significantly reduced costs for production. But in such conditions could operate only relatively small mills, so in coastal villages, as a rule, there were several²³.

The bakery business was closely connected with the milling. The highest level of its development in the region in the 1920s was recorded in Chernivtsi – 5 bread factories and 35 small bakeries that provided the city with bread. In rural areas, the population resolve the need for ready-made bread on their own. Stable growth of the main indicators of the industry was observed until the end of the 1920s. And already in 1931 the production of bakery products fell by a third²⁴. Due to financial problems, bakeries often did fraud with price and weight of finished products, so during the crisis, control over bread production was strengthened by introducing a maximum price (6 lei per 1 kg) and a fixed weight of finished products. But if large enterprises could be easily checked, small ones were harder to examine²⁵.

A similar situation was observed in brewing, which was on the rise until 1928. But even it did not escape the general economic crisis. By 1930, beer sales had fallen by 60% compared to 1928. The decline in the cost of beer, caused by serious competition in the market, which arose with the opening of a brewery in Luzhany in 1929, did not save the situation. The price of beer then fell by a third²⁶. As of 1931, beer consumption in the region has decreased more than in other parts of Romania. It was the worst year

since World War I due to falling of wine prices. After all, the impoverished population preferred cheaper products²⁷. In the mid-1930s, the decline in sales in Northern Bukovyna and Khotyn region continued. Along with the inability of the population to buy beer in the way of the region's brewing industry coming out of the crisis, there was also the competition with Bucharest breweries, which took 25% of sales in the studied region²⁸. In 1936, local breweries suffered greatly from this competition. Imported beer was sold 44% below cost in order to fully conquer the Bukovyna markets. Therefore, local companies have almost stopped selling their products in Chernivtsi²⁹.

According to the order of the Minister-Delegate of Bukovyna, issued in April 1919, in the first years of Romanian rule, due to lack of grain, it was allowed to produce alcohol only from corn or spoiled potatoes. All raw materials were subject to inspection and only in the case of getting permission small producers or factories could begin to produce alcohol³⁰. On the one hand, such measures slowed down the development of the industry, but it must be understood that they were caused by the food crisis of 1918-1920.

Since 1921, the production of alcohol out of cereals has revived and increased capacity from year to year, and in 1930 it virtually stopped. This was due to a decline in the purchasing power of the population during the Great Depression. Residents of the region switched to the consumption of cheaper wine alcohol and increasingly resorted to home brewing. Of course, distilleries could not withstand such competition, as further reductions in prices for their products called into question the profitability of production. High taxes were also an additional burden on them³¹. Catastrophic for alcohol producers (including wine) was 1931, when sales of their products completely stopped. Even wine alcohol could not be sold above its cost, so the distilleries stopped completely³². The way out of the crisis in alcohol production was marked by the introduction in 1932 of a monopoly on production, which led to an improvement in the situation in the industry, and since 1933 the plants have reopened³³. However, if in 1934 there was an increase in alcohol sales, in 1935 it fell significantly³⁴.

Sugar production, which although was important not only for the region but for the whole of Romania (more than a third of its production was in Northern Bukovyna and Khotyn region), after a long period of growth during the 1920s also slowed down in 1930. Economic unrest led to falling of sales of granulated sugar, so 4 sugar factories in the region were forced to stop periodically its production³⁵. And in 1931 they did not work at all, because sales of sugar were zero and there were still large stocks from the previous year. The fall in sugar production was the reason for the unprofitability of sugar beet production, which hit the farmers of the region who cultivated this crop. Despite the crisis, the Romanian sugar cartel did not want to reduce the price of sugar, so it began to be imported from abroad³⁶.

In 1936, due to the growth of sugar consumption by the population, the sale of old stocks improved, but new problems arose: rising of raw materials due to low quality and yield of sugar beets, increasing of rail tariffs for transportation. As the products produced in previous years were still being sold, the sugar factories continued to operate alternately. This year, «Khreshchatyk» was completely idle³⁷. A very good condition of the sugar industry was observed in 1937-1938. At that time, the sugar factories of the Suceava district (territories of Northern Bukovyna and Khotyn region) produced a third of Romania's sugar³⁸. The peculiarity of the sugar industry was that it worked «during the season (autumn)»³⁹.

Starch and glucose production was also present in the region in the interwar period. Until 1929, the industry developed steadily, and during the global economic crisis, due to falling of prices for glucose and starch and high taxes was forced to reduce production⁴⁰. However, already in 1931 the situation improved. Textile and paper mills, tanning and confectionery factories began to buy these products more actively⁴¹. In the mid-1930s, the development of the industry slowed down because companies operated only for the local market and it was impossible to establish exports⁴².

In the interwar period, the region was actively developing confectionery, the centre of which was Chernivtsi. Local confectioners provided only a quarter of the population's needs for sweets and chocolate, so the rest were delivered mainly from other parts of Romania⁴³.

In 1930, despite the unfavourable time for the economy of the region, a new branch of the food industry was launched – the production of chicory (coffee surrogate). Although it initially experienced some difficulties at the first stage of production, it had good prospects⁴⁴.

The largest food industry enterprises that remained after World War I included the «First Bukovynian Brewery and Distillery», which was founded as a joint-stock company in 1859 by Heinrich Wagner, Marcus Zucker and Isac Rubinstein⁴⁵. Although the fighting of 1914-1918 paralyzed the output of production for

a long time, the company managed to resume the work of the enterprise. And since the brewery had its own water supply and equipment, in 1920, in order to use the enterprises rationally, it was joined by an alcohol refining factory, which had the latest equipment for distillation⁴⁶. Among the oldest in the region was the distillery in Repuzhyntsi, which began operating in 1832. During the fighting of World War I, it was severely damaged, but in 1920 it was restored and worked well in the interwar period⁴⁷.

During the period under study, thanks to the firm of Jacob and Josef Wiznitzers the «Public Brewery» (former «Göbel», which was founded in 1860) resumed its activities. In 1912, it was modernized, but during the war it was severely damaged. The Wiznitzers, together with the Goldstein Brothers' firm, leased the old plant and technically re-equipped it with the latest equipment⁴⁸, which produced 35,000 hectolitres of beer a year. The brewery's products were well valued, as they were bought in all regions of Romania⁴⁹. The factory «Beres», which had been operating since 1871, was also famous in the region during the interwar period⁵⁰.

In 1918-1940, the «Steam Mill Joint Stock Society» (formerly the «A. Schlossmann Steam Mill») continued to work. It was one of the oldest in the region, founded in 1866. After the fire of 1888 it was rebuilt and transformed into a joint stock company⁵¹. In 1908 Hersch Trichter, having bought the majority of shares, became the owner of the company, and in 1910 the mill burned down again. Reconstruction lasted about a year, and then it got the newest equipment, the power of which was 500 hp. In this state, it continued to work in Romanian times⁵². A large enterprise was located in Lipcani, Khotyn County⁵³.

The largest in the period under study, not only in the region but throughout Romania, was the sugar factory «Zhuchka», which was established in 1901⁵⁴. After the retreat of Russian army, the Austrians turned the factory into a military depot, which exploded in 1919. But in 1920, owing to the bank «Marmorosch, Blank & Co», it was reconstructed and in 1921 it started working⁵⁵. Luzhany sugar factory, which was severely damaged by Russian shelling during World War I, also held a leading position in the industry. «Khreshchatyk» and «Zarozhany» factories had good positions, concentrated in Chernivtsi and Khotyn counties, respectively. Up to 500 people worked at «Khreshchatyk» after the forced reconstruction of the early 1920s caused by the destruction of the war⁵⁶. In addition to the modernization of boilers, the restoration of factory buildings and water supply⁵⁷, a medical centre and a bath for workers were created⁵⁸. The sugar factories of Northern Bukovyna quickly joined the association of sugar producers, and Zarozhany plant only in 1931⁵⁹.

Stanislas Podsudek's meat products and sausage factory, founded in 1914, was successful. In the 1920s, it employed 50 workers. Its products were out of competition and sold in their own specialty stores in many cities. The quality of the meat products of Stanislas Podsudek's factory was appreciated even by the monarchs of Romania, because for a long time Bukovynian sausages were ordered by the royal court in Bucharest⁶⁰.

In the 1930s, a large oil mill (one of the largest in the region) worked in Zhuchka, producing oil and oil cake⁶¹.

Conclusions. Thus, the food industry plays an important role in the economy of Ukraine nowadays, which leads to considerable interest in studying its development in some regions in previous times. However, the functioning of food enterprises in Northern Bukovyna and Khotyn region in the interwar period has not yet been the subject of a separate scientific study.

In the study region, at the beginning of the Romanian rule, the food industry was represented by the enterprises of flour, sugar, alcohol, milk and meat processing branches. Their workload was less than a half of the production capacity. At the same time, the food industry was best developed in Chernivtsi County on the territories of Northern Bukovyna and Khotyn region.

By the end of the 1930s, the number of enterprises in this industry in the region had increased significantly. The range of products produced by them has also diversified. Condensed milk, canned fish, biscuits, vinegar, vanilla sugar, powdered milk, coffee surrogate, barley groats, artificial ice, yeast, glucose and starch were added to the most common goods in the region at the beginning of Romanian rule. In that time according to the main indicators of the industry's development, Chernivtsi County stood out among the three counties of Northern Bukovyna and Khotyn region, and a significant part of its enterprises was located in the city of Chernivtsi.

The largest enterprises in the food industry were: «First Bukovynian Brewery and Distillery», distillery in Repuzhyntsi, «Public Brewery», brewery «Beres», «Steam Mill Joint Stock Society», flour factory in Lipcani, sugar factory «Zhuchka», Luzhany sugar factory, «Khreshchatyk» and «Zarozhany» sugar factories, Stanislas Podsudek's meat products and sausage factory, oil mill in Zhuchka.

- ¹ Д. Квітковський, Т. Бриндзан, А. Жуковський, *Буковина: її минуле і сучасне* [Bukovina: Its Past and Present], Париж-Філадельфія-Дітройт, Зелена Буковина, 1956, 965 с.
- ² *Буковина: історичний нарис* [Bukovina: Historical Essay], Чернівці, Зелена Буковина, 1998, 416 с.
- ³ О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан, *Хотинщина: Історичний нарис* [Khotyn Region: Historical Essay], Чернівці, Молодий буковинець, 2002, 464 с.
- ⁴ О. Руснак, *Промисловість Чернівців у 1918-1940 рр.* [Industry of Chernivtsi in 1918-1940], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», Чернівці, Чернівецький нац. ун-т, 2010, Вип. 514-515, с. 44; О. Руснак, *Економічний розвиток Хотинщини у міжвоєнний період* [Economic Development of Khotyn Region in the Interwar Period], in «Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.) / Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.)», Хотин, ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013, с. 175; О. Rusnak, V. Tomash, *Development of Forest Industry of Northern Bukovina and Khotyn Region in the Interwar Period*, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», № 2, 2021, p. 89.
- ⁵ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), ф. 15 Префектура Чернівецького повіту, оп. 1, *спр. 2367 Список власників промислових підприємств, зруйнованих під час Першої світової війни*, арк. 1-2.
- ⁶ ДАЧО, ф. 18 Префектура Заставнівського повіту, оп. 1, *спр. 173 Листування з примаріями про надання списків власників млинів по комунах повіту*, арк. 18.
- ⁷ ДАЧО, ф. 18 Префектура Заставнівського повіту, оп. 1, *спр. 505 Список водяних млинів по комунах повіту*, арк. 2.
- ⁸ ДАЧО, ф. 18 Префектура Заставнівського повіту, оп. 1, *спр. 499 Список спиртних заводів та млинів, розташованих на території повіту*, арк. 1.
- ⁹ ДАЧО, ф. 16 Префектура Кіцманського повіту, оп. 1, *спр. 213 Списки власників промислових підприємств по комунах повіту*, арк. 3-4.
- ¹⁰ А. Râșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial* [Bukovina from an Industrial Point of View], Cernăuți, Institutul de arte grafice și editura «Glasul Bucovinei», 1922, p. 70.
- ¹¹ А. Râșcanu, *Bucovina din punct de vedere industrial*, p. 70.
- ¹² *Dicționarul statistic al Basarabiei* [Statistical Dictionary of Bessarabia], 1923, p. 364.
- ¹³ *Dicționarul statistic al Basarabiei*, p. 364.
- ¹⁴ *Dicționarul statistic al Basarabiei*, p. 307-364.
- ¹⁵ *Enciclopedia României: Țara românească* [Encyclopedia of Romania: The Romanian Country], Vol. 2, p. 129.
- ¹⁶ *Enciclopedia României: Țara românească*, p. 595.
- ¹⁷ *Enciclopedia României: Țara românească*, p. 425.
- ¹⁸ *Enciclopedia României: Țara românească*, p. 219.
- ¹⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1930], Cernăuți, Tipografia «Mercur», 1931, p. 20.
- ²⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1931], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1932, p. 19.
- ²¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1935], Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936, p. 27.
- ²² ДАЧО, ф. 15 Префектура Чернівецького повіту, оп. 1, *спр. 4223*, арк. 3-92.
- ²³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 19.
- ²⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 19.
- ²⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 20.
- ²⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 20.
- ²⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 20.

²⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 26.

²⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1936], Cernăuți, Tipografia Universității Cernăuți, 1937, p. 23.

³⁰ ДАЧО, ф. 16 Префектура Кіцманського повіту, оп. 2, *спр. 8* *Справа про розслідування факту виробництва спирту з сільськогосподарських продуктів, придатних для харчування*, арк. 9.

³¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 21.

³² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 20.

³³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1933], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1934, p. 22.

³⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935*, p. 25.

³⁵ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 21.

³⁶ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 21.

³⁷ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 22.

³⁸ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938* [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1938], Cernăuți, Tipografia Jeremia Oprișeanu, 1939, p. 21.

³⁹ Д. Квітковський, Т. Бриндзан, А. Жуковський, *Буковина: її минуле і сучасне*, с. 460.

⁴⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 22.

⁴¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 21.

⁴² *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 23.

⁴³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933*, p. 24.

⁴⁴ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930*, p. 21.

⁴⁵ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului* [An Album of Chernivtsi], Cernăuți, Luceafărul, 1928, p. 2.

⁴⁶ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 4.

⁴⁷ ДАЧО, ф. 312 Чернівецький окружний інспекторат торгівлі, оп. 1, *спр. 27* *Паспорти промислових фірм Буковини*, арк. 1.

⁴⁸ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 11-12.

⁴⁹ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 12-13.

⁵⁰ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 24.

⁵¹ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 35-36.

⁵² I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 35-37.

⁵³ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 19.

⁵⁴ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 38.

⁵⁵ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 41.

⁵⁶ ДАЧО, ф. 18 Префектура Заставнівського повіту, оп. 1, *спр. 1369* *Статистичні таблиці фабрик і підприємств по комунах повіту*, арк. 40.

⁵⁷ ДАЧО, ф. 18 Префектура Заставнівського повіту, оп. 3, *спр. 3* *Справа про будівництво цукрового заводу в комуні «Хрещатик»*, арк. 14.

⁵⁸ ДАЧО, ф. 18 Префектура Заставнівського повіту, оп. 3, *спр. 3* *Справа про будівництво цукрового заводу в комуні «Хрещатик»*, арк. 15.

⁵⁹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931*, p. 20.

⁶⁰ I. Gronich, *Un album al Cernăuțului*, p. 42.

⁶¹ *Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936*, p. 25.

References

1. Bukovyna: istorychnyi narys [Bukovyna: Historical Essay], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 1998, 416 s.
2. DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti), f. 15 Prefektura Chernivetskoho povitu, op. 1, spr. 2367 Spysok vlasnykiv promyslovykh pidpryiemstv, zruinovanykh pid chas Pershoi svitovoi viiny, 4 ark.
3. DACHO, f. 15 Prefektura Chernivetskoho povitu, op. 1, spr. 4223, 92 ark.
4. DACHO, f. 16 Prefektura Kitsmanskoho povitu, op. 1, spr. 213 Spysky vlasnykiv promyslovykh pidpryiemstv po komunakh povitu, 4 ark.
5. DACHO, f. 16 Prefektura Kitsmanskoho povitu, op. 2, spr. 8 Sprava pro rozsliduvannia faktu vyrobnytstva spyrtu z silskohospodarskykh produktiv, prydatnykh dlia kharchuvannia, 26 ark.
6. DACHO, f. 18 Prefektura Zastavnivskoho povitu, op. 1, spr. 173 Lystuvannia z prymariiamy pro nadannia spyskiv vlasnykiv mlyniv po komunakh povitu, 53 ark.
7. DACHO, f. 18 Prefektura Zastavnivskoho povitu, op. 1, spr. 499 Spysok spyrtnykh zavodiv ta mlyniv, roztaшовanykh na terytorii povitu, 1 ark.
8. DACHO, f. 18 Prefektura Zastavnivskoho povitu, op. 1, spr. 505 Spysok vodianykh mlyniv po komunakh povitu, 6 ark.
9. DACHO, f. 18 Prefektura Zastavnivskoho povitu, op. 1, spr. 1369 Statystychni tablytsi fabryk i pidpryiemstv po komunakh povitu, 42 ark.
10. DACHO, f. 18 Prefektura Zastavnivskoho povitu, op. 3, spr. 3 Sprava pro budivnytstvo tsukrovoho zavodu v komuni «Khreshchatyk», 166 ark.
11. DACHO, f. 312 Chernivetskyi okruzhnyi inspektorat torhivli, op. 1, spr. 27 Pasporty promyslovykh firm Bukovyny, 49 ark.
12. Dicționarul statistic al Basarabiei [Statistical Dictionary of Bessarabia], 1923, 670 p.
13. O. Dobrzhanskyi, Yu. Makar, O. Masan, Khotynshchyna: Istorychnyi narys [Khotyn Region: Historical Essay], Chernivtsi, Molodyi bukovynets, 2002, 464 s.
14. Enciclopedia României: Țara românească [Encyclopedia of Romania: The Romanian Country], Vol. 2, 756 p.
15. I. Gronich, Un album al Cernăuțului [An Album of Chernivtsi], Cernăuți, Luceafărul, 1928, 224 p.
16. D. Kvitkovskiy, T. Bryndzan, A. Zhukovskiy, Bukovyna: yii mynule i suchasne [Bukovyna: Its Past and Present], Paryzh-Filadelfia-Ditroit, Zelena Bukovyna, 1956, 965 s.
17. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1930], Cernăuți, Tipografia «Mercur», 1931, 28 p.
18. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1931], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1932, 31 p.
19. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1933], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1934, 36 p.
20. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1935], Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936, 45 p.
21. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1936], Cernăuți, Tipografia Universității Cernăuți, 1937, 45 p.
22. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938 [Report on the Progress of Commerce and Industry in the Constituency of the Chernivtsi Chamber of Commerce and Industry for 1938], Cernăuți, Tipografia Jeremia Oprișeanu, 1939, 35 p.
23. A. Râșcanu, Bucovina din punct de vedere industrial [Bukovina from an Industrial Point of View], Cernăuți, Institutul de arte grafice și editura «Glasul Bucovinei», 1922, 139 p.
24. O. Rusnak, Ekonomichnyi rozvytok Khotynshchyny u mizhvoiennyi period [Economic Development of Khotyn Region in the Interwar Period], in «Khotynshchyna u skhidnoevropeiskii istorii (do 340 richnytsi Khotynskoi bytvy 1673 r.) / Mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Khotyn, 8 lystopada 2013 r.)», Khotyn, DIAZ «Khotynska fortetsia», 2013, s. 166-180.
25. O. Rusnak, Promyslovist Chernivtsiv u 1918-1940 rr. [Industry of Chernivtsi in 1918-1940], in «Naukovi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh statei. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny», Chernivtsi, Chernivetskyi nats. un-t, 2010, Vyp. 514-515, s. 43-47.
26. O. Rusnak, V. Tomash, Development of Forest Industry of Northern Bukovyna and Khotyn Region in the Interwar Period, in «History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University», № 2, 2021, p. 87-95.

ХОТИН 1621: ВІЙНА, МІФ І ПАМ'ЯТЬ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 68–88
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 68–88
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.68-88>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(478) «1621»

© Михайло Чучко* (Чернівці)

УЧАСТЬ МОЛДАВІЇ І ВАЛАХІЇ У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 РОКУ

Стаття присвячена малодослідженій проблемі участі у Хотинській війні 1621 року, що точилася між річчю Посполитою та Османською імперією, залежних від Оттоманської Порту князівств Молдавії і Валахії. Автор відзначає, що під час цього польсько-османського воєнного конфлікту, вирішальна битва якого відбулася під Хотином, війська правителів придунайських князівств брали участь у воєнних діях, а самі господарі, спершу Александру Ілляш, а відтак Раду Міхня, через критянина Костянтина Батісту Вевеллі відіграли важливу посередницьку роль у проведенні мирних переговорів між османською та польською сторонами.

Упродовж Хотинської війни султан змінив правителя Молдавії Александру Ілляша, який не зміг запобігти спустошливим рейдам країною польських і козацьких загонів, що грабували населення. Лише пиркелаб Мирон Барновський зміг організувати опір полякам у околицях Хотина, діючи разом із загонами буджакських татар Кантеміра-мурзи. За умовами мирної польсько-османської угоди Хотинський замок було повернуто Молдавському князівству.

Ключові слова: Хотинська війна, Османська імперія, Річ Посполита, Молдавія, Валахія, Хотин.

Mykhailo Chuchko (Chernivtsi)

PARTICIPATION OF MOLDOVA AND WALLACHIA IN THE KHOTYN WAR OF 1621

Abstract. *The article is devoted to the little-studied problem of participation in the Khotyn War of 1621, which took place between the Commonwealth and the Ottoman Empire, the principalities of Moldavia and Wallachia, dependent on the Ottoman Porte. The author notes that during this Polish-Ottoman military conflict, the decisive battle of which took place near Khotyn, the troops of the rulers of the Danube principalities participated in hostilities. and they themselves played an important mediating role in the peace negotiations between the Ottoman and Polish sides.*

On the march to the theater of operations, the army of Sultan Osman II was joined by 6-7 thousand soldiers of the Wallachian governor Radu Mihnea and 5 thousand soldiers of the Moldavian governor Alexandru Iliash, who had previously fled from Iași to Roman. And at first, only Myron Barnovsky managed to organize resistance to the advanced Polish detachments that arrived in the vicinity of Khotyn, who later, together with detachments of the Khan Temir Budzhak Tatars, also continued to attack Polish foragers.

At the end of August, on the way to Khotyn, Osman II removed from power the Moldavian governor Alexandru Iliash, who failed to prevent the devastating raids by the country of Polish and Cossack detachments that robbed the population. Temporarily, the duties of the prince of Moldavia were entrusted to the voivode of Wallachia, Radu Mihnea.

* д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

On the field of the Battle of Khotyn, the troops of Radu Mihnea - the Vlachs and the Moldavians were located between the Aleppo and Damasc units. By order of the Sultan, the Moldavians built a bridge across the Dniester for the Ottomans, and the protection of this bridge was entrusted to the Vlachs.

Detachments of the Danubian principalities, together with other units, including the Tatars, also participated in the battles near Khotyn, in particular, they took part in the assaults of the Polish positions by the troops of the Sultan on September 6 and 28.

In parallel with the military clashes, negotiations were underway to resolve the conflict, which began with the mediation efforts of the Moldavian prince Alexander Ilias and the Wallachian governor Radu Mihnea almost immediately after the start of the war. Later, the voivode of Wallachia Radu Mihnea acted as an intermediary in the negotiations between the Ottomans and the Polish side, who, through the Cretan Constantine Batista Vevelli, played an important mediating role in their conduct.

These negotiations culminated in the signing of the Polish-Ottoman peace agreement on October 9, 1621, under which the Khotyn castle was returned to the Moldavian principality.

Key words: *Khotyn War, Ottoman Empire, Rzeczpospolita, Moldavia, Wallachia, Khotyn.*

Хотинська війна 1621 року посідає важливе місце в минулому країн Центрально-Східної Європи, ставши поворотним моментом в міжнародному становищі Речі Посполитої, Османської імперії, а також васальних від Османської Порти придунайських країн – Молдавії та Валахії, які надавали османам в цій війні як дипломатичну, так і військову допомогу, а територія Молдавської землі стала театром бойових дій між військами противників¹.

Варто відзначити, що польсько-османський воєнний конфлікт 1621 р., відомий в історіографії як Хотинська війна, загалом досить докладно вивчений як зарубіжними, так і вітчизняними істориками. Особливо це стосується висвітлення бойових дій під Хотином та дипломатичної сторони конфлікту². Водночас проблема участі у воєнних діях та мирних перемовинах під час Хотинської війни 1621 року залежних від Порти Молдавії і Валахії й донині залишається дослідженою недостатньо, обмежуючись кількома дотичними до теми публікаціями та оказіональними згадками в узагальнюючих працях з історії придунайських князівств³.

Зважаючи на це, зупинимося на окресленій проблемі у пропонованій статті більш докладно, використовуючи широке коло наявних джерел – документів, літописів, щоденників, спогадів, описів, повідомлень тощо⁴, які дозволяють досить повно висвітлити як воєнний, так і дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті 1621 р.

Корені конфлікту між Річчю Посполитою та Османською імперією, розв'язкою якого стала кровопролитна битва під Хотином 1621 року, крилися у суперечностях між країнами – регіональними лідерами, що змагалися за домінування в Центральній та Південно-Східній Європі, а також у прагненні Польсько-Литовської держави встановити свій контроль над залежною від Порти Молдавською землею, а в разі створення сприятливої ситуації, також над Валахією і, у перспективі, Трансильванським князівством⁵. Характерно, що загострення відносин між імперією османів та Річчю Посполитою через домінування в Молдавії припало на час початку в Центральній Європі Тридцятилітньої війни (1618 – 1648 рр.), останнього великого релігійного конфлікту між протестантами та католиками і стало її відголоском у Східноєвропейському регіоні. Не останню роль тут відіграв князь Трансильванії Бетлен Габор – османський васал, який виступив на боці протестантів у війні проти Священної Римської імперії⁶.

Зазнавши серії поразок від Габсбургів, ще навесні 1620 р., противники Католицької ліги, за посередництва Бетлена Габора, спрямували свої дипломатичні зусилля на загострення конфлікту між Річчю Посполитою і Османською імперією. На їхнє переконання, зростання активності османів на європейському театрі (а Османська Порта саме тоді була цілковито захоплена війною на Сході – з шийтським Іраном) мало настрахати Габсбургів та зробити їх поступливішими у справі укладення миру з імперськими станами. Зрештою, після переконливих закликів Бетлена Габора, Осяйна Порта таки пішла на загострення відносин з Польською Коронаю, яка намагалась використати будь-яку слушну нагоду для втручання в справи Молдавії, маючи на меті як мінімум утвердити на престолі князівства пропольськи налаштованого господаря, а у перспективі – прагнула підпорядкувати Молдавську землю Речі Посполитій⁷.

Після низки молдавських авантур польських магнатів, які носили приватний характер, на початку осені 1620 р. у справі Молдавії, побачивши сприятливу нагоду для встановлення там свого домінування, втрутилася офіційна Варшава, направивши до Молдавії коронну армію на чолі з великим коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, який почав воєнні дії проти османів. Офіційним приводом для початку кампанії стала підтримка молдавського воєводи Гаспара Граціані, противника Бетлена Габора, якого султан хотів усунути з престолу через його контакти з Річчю Посполитою. При появі польського війська господар негайно перейшов на бік поляків, які увійшли до прикордонної молдавської фортеці Хотин над Дністром, що надалі стала для коронної армії важливим форпостом для розгортання воєнних дій в Молдавській землі. У Речі Посполитій плекали надію, що в разі успішного походу проти османів будуть встановлені союзницькі відносини не лише з Молдавією, але й з Валаською землею, а у перспективі до цього союзу планували залучити також Трансильванське князівство. Однак ці сподівання так і не справдилися. 19 вересня 1620 р. османські війська сердара Іскандера-паші, бейлербея Сілістри, разом з кримськими татарами калги Шагін-Герая та підрозділами трансильванців, буджакських татар і валахів у битві біля с. Цуцора завдали коронній армії поразки. Під час відступу до Могилева великий коронний гетьман С. Жолкевський загинув у бою, а його союзника – молдавського воєводу Гаспара Граціані – вбили бояри⁸.

Тим часом молодий султан Осман II уклав мир з Іраном. Але результатами війни з іранськими кизилбашами він залишився незадоволений. Падишаху була потрібна блискавична переможна воєнна кампанія, здатна піднести престиж імперії османів, який дещо похитнувся. Втручатися в масштабний міжнародний конфлікт проти Габсбургів, до якого захоплював султана князь Трансильванії Бетлен Габор, Осман II не наважився, а натомість зосередився на підготовці походу проти ослабленої поразкою під Цуцорою Речі Посполитої, яка нерозважливими діями в Молдавії 1620 року дала привід для війни з Портою⁹.

Султан Осман II вважав, що нову армію Річ Посполита зібрати не зможе, а тому вже наступного 1621 року йому вдасться перемогти поляків без особливих зусиль. І хоча в оточенні молодого запального падишаха були противники війни з Польсько-Литовською державою, султан остаточно визначився з планом майбутньої воєнної кампанії: розбити польсько-литовське військо в генеральній битві і відтак піти в глиб Речі Посполитої, а в тили противника спрямувати татарські загони¹⁰. Хитка ситуація, в якій опинилася Річ Посполита після поразки під Цуцорою, змусила керівництво держави мобілізувати всі сили перед османською небезпекою. Цього разу Польська Корона навіть змушена була заручитися підтримкою козаків Війська Запорозького, яких в 1620 р. проігнорували¹¹. Командувачем польсько-литовської армії, яка мала виступити проти османів, призначили досвідченого воєначальника, великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича¹².

Польське командування планувало вести війну з султаном Османом II на чужій території, але повільний збір посполитого рушення, яке мав очолити король Сигізмунд III Ваза, змусив великого гетьмана литовського Я. К. Ходкевича, у якого було на перших порах лише 14 000 вояків, відмовитися від плану зайняти придунайські князівства Молдавію й Валахію та здійснити похід на Нижній Дунай і вдатися до оборонної тактики, очікуючи зустрічі з армією султана Османа II, укріпившись під прикордонною молдавською фортецею Хотин, де з 1619 р. розташовувався польський гарнізон¹³.

1 серпня передові з'єднання коронного війська, що стояли табором біля Оринина, під проводом коронного регіментаря, польного гетьмана Станіслава Любомирського, переправилися до Хотина¹⁴. Коли передові польські загони стали табором під Хотиним, хотинський пиркелаб Мирон Барновський*, уродженець с. Топорівці Чернівецької волості, який, відповідно до своїх функціональних обов'язків мав пильнувати безпеку молдавського прикордоння, не маючи достатніх сил, щоб затримати чисельно переважаючого противника, спираючись, очевидно, на місцевих служиторів, вдався до партизанської тактики боротьби з ним¹⁵. Зокрема, учасник Хотинської кампанії люблінський воєвода Якуб Собеський занотував у своєму щоденнику, що 14 серпня «якийсь волох, Бернацький, ватажок зграї розбійників, ховаючись в сусідніх лісах, нападав із засідки на тих, які

* Мирон Барновський був родичем по материнській лінії воєводського роду Могил. У 1626 р., після смерті в 1622 р. першої дружини Антемії, він одружився вдруге на доньці воєводи Раду Міхні (див: Ș. S. Gorovei, *Neamul lui Miron vodă Barnovschi*, p. 299-312).

там рубали дрова або пасли худобу, при чому захопив багато коней, возів і людей, з яких 50 чоловік втекло.

Проти розбійників здійснили похід: Коначовський, людина заповзятлива, сотник, який відзначився під начальством Лісовського в московських війнах, і молдавський дворянин Бичек, ще раніше відомий як прихильник поляків»¹⁶.

Утім, людям М. Барновського, що чинили опір полякам в околицях Хотина, вдалося уникнути розгрому від противника¹⁷. Пізніше, разом з татарами мурзи Кантеміра, пиркелаб розгорнув під Хотиним широкомасштабну партизансько-диверсійну діяльність на комунікаціях польського війська¹⁸. Літописець Мирон Костін пише, що за це М. Барновський був відзначений «султаном за служби його при Хотині, а тим паче татарськими беями, особливо Кантеміром»¹⁹.

Тим часом польний гетьман С. Любомирський направив у глиб країни чати для спустошення її території²⁰. Вони дісталися аж до молдавської столиці Ясс, захопивши і спаливши це місто, а з того, що зібрали в країні грабунком, як свідчить літописець М. Костін, поляки годувалися увесь час, що стояли під Хотином²¹. Один із загонів був направлений до Сучави. Цим підрозділом командував ротмістр козаків Копіцінський. При ньому був молодий молдавський боярин Лупу Бучок (син страченого турками великого ворніка Долішньої землі Кості Бучока – соратника воєводи Г. Граціані). Їхній загін подолав за Прутом шість миль для здійснення рекогносцировки. Як слідує з реляції, відомостей про присутність турків у Молдавії вони не здобули і нікого не бачили, а повертаючись назад до табору привели лише одного молдавського боярина, якого зловили на пасіці. Пізніше великий гетьман заборонив посилати чати в глиб Молдавії²². Одні вбачали в цьому його піклування про безпеку посланця Т. Шемберка, висланого для перемовин і водночас для збору інформації, якого могли вбити з помсти за вчинене польськими чатами розорення турки або молдавани, інші вважали це поступкою великого гетьмана на клопотання Петра Могили, який претендував на престол Молдавії у ролі васала Речі Посполитої²³.

Зокрема, Я. Собеський стверджував, що «Ходкевич з невдоволенням дивився на ці напади, бажаючи швидше лагідністю, ніж насильством схилити на бік Речі Посполитої цю християнську країну; найкращим же доказом її довіри і дружнього ставлення до Польщі міг служити Петро Могила, син Симеона, колись воєводич молдавський, нині вигнанець, осиротілий за смертю Жолкевського, який особливо протегував йому. Тепер він всі свої надії покладав на допомогу Ходкевича, і між ними встановилися найближчі стосунки»²⁴.

А тим часом до театру бойових дій, де вже почали концентруватися польсько-литовські війська, повільно рухалася османська армія. Покинувши в першій половині травня Константинополь, 70-тисячне військо Османа II лише 11 липня досягло Дунаю, а 18 липня завершило переправу на його лівий берег. До османської армії приєднався валаський господар Раду Міхня з 6-7 тисячами вояків. При самому воєводі було 1800 кіннотників. Частина мобілізованих валахів несла сторожу над Дунаєм в кількох місцях, де турки мали переправлятися. На маршруті слідування в османській армії ширилося дезертирство, зокрема в рядах яничар, але султан очікував підходу нових турецьких підрозділів та військових сил інших васалів Порти – кримських і буджакських татар, а також війська молдавського господаря²⁵. Господар Молдавії у цей час, як впливає з реляції одного польського шпигуна за 30 червня – 14 липня 1621 р., перебував під Яссами і мав «при собі волохів, турків і татар, загалом 2000»²⁶.

19 серпня 1621 р. польсько-литовська армія, що налічувала 35-60 тисяч, була зібрана під Хотинською фортецею в укріпленому таборі²⁷. Ще перед початком збройних сутичок поляки спалили у місті всі дерев'яні будинки, щоб їх не міг використати противник. Вціліла лише мурована православна церква, яку польські гайдуки згодом використали як оборонний об'єкт²⁸. На польський табір та комунікації його оборонців чинили напади татари та люди М. Барновського²⁹. У самому таборі з нетерпінням чекали на прибуття козацького війська, з розпачем очікуючи появи османської армії до появи козаків, які затримувалися десь на сході Молдавії³⁰.

Козацький гетьман Яків Бородавка Неродич, переправившись 8 серпня 1621 р. під Могилевом через Дністер у Молдавію з 45 тис. козаків Запорозького Війська, неспішно рухався під Хотин, розпустивши козацькі загони для спустошення молдавської території й захоплення здобичі³¹.

Зокрема, за свідченням сучасників, окремі чати козаків повернули на південь до м. Сороки і дощенту його спалили³². Вони також розорили Оргеївську волость. Молдавський господар

Александрю Ілляш, побоюючись козаків, які перед тим захопили кілька його придворних, утік зі своїм найближчим оточенням зі столиці Молдавії м. Ясси до Романа. Піддані господаря теж масово втікали від війни. Не маючи розпоряджень, настрахані козаками, втекло багато вірмен і молдавських бояр, які зібрались на ярмарок. Багато втекли з міста до татар або подалися до букових лісів, з яких їх намагався згодом повернути назад молдавський воєвода з прибічними татарами. Велика кількість втікачів у страху перед козаками перебралися за р. Сучава, де сподівалися знайти порятунок у горах³³.

Коли передові частини війська Османа II 16 серпня прибули до Цуцори, молдавський господар Александрю Ілляш зустрів їх з 5-тисячним загоном молдаван і татарами, які були при ньому. Туди ж прибув валаський воєвода Раду Міхня. Саме під Цуцорою відбулася концентрація збройних сил султана, про що 20 серпня польські шпигуни повідомили своє командування³⁴.

У цей час козацькі чати, що спустошували східну та центральну частини Молдавії, захопили значну здобич. Так, вони здобули кілька сотень голів великої рогатої худоби³⁵.

Окремі козацькі чати задля розвідки та спустошення території ходили до міст Котнар та Сучава³⁶. У Сучаві лише повинь врятувала жителів від нападу і грабунку козаків. Це чудо сучасники приписували заступництву св. вмч. Іоанна Нового Сучавського, регулярні молебні біля мощів якого організував тоді в місті Сучавський і Молдавський митрополит Анастасій (Крімка). Зокрема, Київський митрополит Петро (Могила) стверджував, що свідчення про це чудо св. вмч. Іоанна Нового в Сучаві докладно переповів йому 3 серпня 1629 року в Печерському монастирі ієромонах Варлаам, «отъ Молдовлаийския земля, отъ Мирона Бернавского воеводы посланный», за словами якого: «Въ лето ах “ ” [16 “ ”. – М.Ч.], егда нечестивый царь агарянский султан Осман прииде под Хотин братись с царством полским (иже с студом, Божию помощию, ничтожеуспев против ристианом, на свою погибель възвратись, възрацбося от свои воин, абие убиен бысть), – козаки запорозгии, ижеидяху противымъ, не просто идоша ко Хотиню, идеже польское войско бяше, ь устремишась на Сочавский градъ, еже разграбити его (вси бо нарочитыи и богатыи тамо собралися бяху), и уже приближившися имъ реки, нарицаемья Сочава, уведено бысть во граде, якъ множество козаковъ об-онъ поле реки суть. Граждане и вси, тамо тогда сущии, все, еже имяху, внесоша въ горный градъ: и жены и дети. Митрополит же тогда сущий, Анастасий Кримковичъ, съ иереи възхоти по обычаю внести отъ митрополии въ вышний градъ и мощи святого великомученика Іоанна новаго; и егда приидоша взятии, не возмогоша поднести е отъ места его (сице бо всегда чудотворить благодатию Божию, егда въ нужди градъ избавлень бытии имать отъ враговъ належашихъ ему). Познавше по семь избавление свое, не к оружиамъ, ниъ на брань, нъ на молитву и постъ устремишась съ всемъ множествомъ, иже бяху ь граде, молящее Бога и святого Іоанна, угодника его, о избавление. Егда же приидоша козаки к реце, уже к граду преити хотящее, – оле чудо! – река, юже и пеше люди тогда переходжаху, въ мгновение ока сице наводнися, якъже никогда же прежде сицевому наводнению бытии. Они жъ, видивше се, устрашишась и начаша отступати; вода же вельми множашесь и страшно разливашесь. Зрящимъ же имъ чудо сие и немогущимъ более ждати, поидоша: и тако градъ избавися молитвами святого Іоанна, новаго мученика. Отъ тогдашнего убо време митрополить съ всемъ клиросомъ и съ епископы уставища по свей земли Молдовлахийской праздновати день той, въ онъ же избави ихъ Богъ отъ толикаа беды, сиестъ месяца “ ”. Творять же въ митрополии въ той день литию, обходящее церковь съ мощми святого Іоанна, благодарящее Бога, преславно отъ толикаа беды избавившаго ихъ молитвами святого великомученика Іоанна новаго»³⁷.

27 серпня козацький загін чисельністю 260 осіб, що повертався до основної частини війська від Котнарі та Сучави, зіткнувся біля гирла річки Редуць, що є притокою Пруту, з татарами³⁸. Не в змозі розбити козаків самотужки, які завзято оборонялися, татари звернулися по допомогу до турків. Осман II наказав розбити козаків, частина з яких пробилася і засіла у печері між скал, а частина укріпилася в таборі. Османи обстрілювали оборонців з гармат і безперервно атакували. Зрештою, близько трьох десятків уцілілих козаків зробили спробу прорватися з оточення, але були схоплені турками. За наказом султана полонених стратили, залишивши в живих лише двох козаків, одного з яких Осман II відпустив до своїх, щоб той переконав козаків відступитися від поляків. Причому з такими пропозиціями султан уже неодноразово звертався до козацтва й раніше³⁹.

В кінці серпня на шляху до Хотина султан усунув від влади молдавського господаря Александрю Ілляша, оскільки з'ясувалося, що він виявив недбалість при переході османського війська, у

полагодженні мостів і облаштуванні складів продовольства та зволікав із приєднанням до армії Османа II, а ще посилав допомогу полякам⁴⁰. За донесенням польських шпигунів, очікуючи свого зміщення, Александру Ілляш нібито намагався розчлунити османів, приготувавши чи то султану, чи візиру окуту сріблом карету, а також виганяв з букових лісів підданих, що повтікали з Ясс, повертаючи їх назад⁴¹.

Та це не врятувало господарю посаду, хоча, можливо, вберегло від страти. 15 вересня 1621 р. один італійський агент доносить зі Стамбула звістку про усунення султаном 20 серпня Александра-воєводи від влади та його, нібито, страту разом з деякими іншими сановниками країни за звинуваченням у невиконанні своїх обов'язків⁴².

Насправді Осман II зберіг колишньому молдавському господарю життя, звелівши його лише заарештувати та закувати в ланцюги. Під час Хотинської битви Александру Ілляш перебував у таборі султана, прикутий до гармати. Згодом його відправили до в'язниці в Константинополь⁴³. Тимчасово обов'язки господаря Молдавії було доручено виконувати валаському воєводи Раду Міхні⁴⁴, оскільки новий господар Штефан IX Томша був затверджений султаном на престолі Молдавії лише 27 жовтня⁴⁵.

1 вересня, пославши перед тим авангард на чолі з полковником М. Дорошенком⁴⁶, до польського табору під Хотином прибули основні сили козацького війська, які затрималися через рейди окремих загонів у глиб молдавської території та бої з татарами, які своїми нападами (зокрема, 28 та 30 серпня) мали затримати козаків до підходу турків. Для Я. Бородавки затримка Війська Запорозького в дорозі не минула безкарно. Йому поставили у вину загибель 5 тис. козаків, посланих ним на чати в Молдавію за здобиччю, усунули від командування і згодом, 8 вересня, стратили, а командування перебрав на себе нещодавно прибулий з перемовин у Варшаві Петро Конашевич Сагайдачний. Упродовж 1-8 вересня до Хотина переправилося 16-тисячне військо королевича Владислава, який прибув із табору у Жванці та очікував спорудження нового мосту⁴⁷.

Власне бойові дії під Хотином розпочалися 2 вересня, коли передові частини султанського війська прибули в його околиці і одразу напали на загін козаків, змусивши тих відступити у табір, що розташовувався вгорі над Дністром⁴⁸.

Потім підійшла решта армії падишаха, до якої приєдналося 130-тисячне військо кримського хана Джанібєка-Герая, що стало табором позаду турецької армії, а Кантемір-мурза з 80 тисячами татар одразу після прибуття під Хотин переправився через Дністер на польський бік, став табором на березі ріки і захопив дорогу на Кам'янець⁴⁹.

Обравши оборонну тактику, великий гетьман литовський Я. К. Ходкевич очікував прибуття посполитого рушення. Через це землі Польсько-Литовської держави стали практично беззахисні від набігів татар, які із-за Дністра робили глибокі рейди в глиб польської території та перетинали комунікації, що вели з Кам'янця до Дністра, створюючи у польсько-литовському війську проблему з постачанням продовольства і фуражу. Міст, який польські інженери побудували під час переправи війська на молдавський бік Дністра, був зруйнований течією. Щоб побудувати новий міст через Дністер, поляки зруйнували красиву православну церкву у Волощині, збудовану за грецьким зразком (очевидно, це був монастирський храм хотинської чернечої обителі – метохії монастиря Путна, що розташовувався на схід від фортеці. – М.Ч.). Міст був побудований, але не минуло й трьох днів, як він розвалився⁵⁰. Найбільш вірогідно, його зруйнувала сильна течія, а також колоди, які спрямовували на міст молдавани⁵¹.

Брак продовольства, його дорожнеча викликали невдоволення у польських вояків, які свою злість стали виміщати на місцевих купцях, вбачаючи в них, як і загалом в жителях Молдавії, шпигунів і ворогів, нападаючи на них⁵². Найбільшого розголосу набув напад жовнірів на молдавських купців у Хотині, що стався 5 вересня⁵³. За свідченням Й. Єрлича, «у замку Хотин в яру перебували близько ста торговців з Молдавії, у яких наші слуги й інший люд брали їжу і випивку – за гроші або за заставу.

Серед цих людей є не тільки чоловіки, але і жінки з дітьми – вони запевнені польським командуванням, що їхньому життю нічого не загрожує, однак днем вони піддаються нападу розлюченого натовпу з табору, заводили якого кричать, що діють за наказом гетьмана Ходкевича. Молдаван звинувачують в задумі таємно підпалити польський табір і перебігти до турків, справжня ж причина – банальне бажання солдатні пограбувати торговців. Ходкевич, природно, нічого

подібного не наказував. Щоб не залишати живих свідків, всі пограбовані перебиті: десятки були скинуті з моста, жінки і діти не були в безпеці – навіть їм зв'язали руки і ноги, коли їх кинули в річку, вони не потонули швидко. Вони ще могли плавати, тому, щоб убити їх, покидькам довелося стріляти по них зі своїх мушкетів. Інших скинули з високого замкового мосту. Звістка про погроми досягає великого гетьмана. Відряджений загін розігнав натовп і зловив призвідників, які були повішені за свої злодіяння»⁵⁴. Натомість німецький найманець, відображаючи бачення цієї події в рядах жовнірів, стверджував, що «у цей час понад 40 волохів-чоловіків, жінок і дітей кинулись в Дністер і потонули. Це сталося, коли вони запалили табір і хотіли зрадити»⁵⁵.

6 вересня падишах наказав молдаванам побудувати для османів міст через Дністер. Цей турецький міст виявився настільки міцний, що по ньому османи могли перевозити на свою сторону гармати, які тягли по 18 і по 24 пари волів. Через османський міст чимало було перегнано татарами людей, худоби та провіанту, награваних на Поділлі⁵⁶. З лівого боку охорону турецького мосту через Дністер було доручено волохам Раду Міхні⁵⁷.

7 вересня Осман II основні свої сили зосередив на штурмі укріпленого табору противника, у якому сконцентрувалися польсько-литовські війська та козаки Війська Запорозького. Упродовж всього місяця вересня війська падишаха, зазнаючи значних втрат, без успіху, раз за разом, пробували оволодіти укріпленнями противника, надаючи особливої ваги здобуттю табору козаків, які своїми вилазками особливо дошкуляли османському володарю. Загони придунайських князівств разом з іншими підрозділами, зокрема татарами, також брали участь у боях під Хотинном. На полі Хотинської битви війська валаського господаря – валахи і молдавани розташовувалися між алепськими і дамаськими підрозділами (які стояли перед північно-західною та північною оборонною лінією польського табору) та військом татарського хана, розміщеним під лісом⁵⁸. За свідченням «Кам'янецької хроніки», коли польські війська вийшли в поле, турки проти них не виступили, але з тилу із-за Хотина напали молдавани і валахи з татарами, проте успіху не досягли через польську засідку в лісі. У цьому бою, що відбувся 7 вересня, поляки використали як фортифікаційне укріплення хотинську кам'яну церкву, де засіло 100 гайдуків з гаківницями, і вони схопили двох татар та молдаванина. А ще принесли гетьману відрубані голови»⁵⁹.

Паралельно з військовими зіткненнями йшли переговори про врегулювання конфлікту, які почалися за посередницьких зусиль молдавського господаря Александру Ілляша та валаського воєводи Раду Міхні майже одразу після початку війни. Завдяки активності при польському дворі Александру Ілляша у великого візира в Константинополі з'явився посол Речі Посполитої, але його місія виявилася невдалою через початок бойових дій⁶⁰. У подальшому посередником у перемовинах між османами і польською стороною виступив воєвода Валахії Раду Міхня, посланець якого уродженець Криту Костянтин Батіста Вевеллі неодноразово відвідував табір коронного війська під Хотинном і відіграв у перемовинах важливу роль⁶¹. Ованес Кам'янецький, автор «Історії Хотинської війни» так описував початок перемовин про мир за посередництва Раду Міхні 12 вересня: «У понеділок серпня з'явився якийсь Костянтин, син Батісти, – посланець турецької сторони, – і постав перед добрим воєначальником Ходкевичем. Вклонившись, він почав говорити про перемир'я та любовну угоду і сказав: «Надішліть посла до господаря Богданії Раду, щоб і Раду, постійно перебуваючи разом з візиром та радниками, прагнув встановити мир між обома сторонами»⁶². Про перемовини, що велися між противниками через Батісту – посла валаського воєводи Раду Міхні – згадував також у своїй хроніці Й. Єрлич⁶³.

Миколай Мархоцький записав у своєму «Діаріуші», що 14 вересня «через Бевелі, котрий до нашого обозу приїжджав від імені Радула, воєводи мультянського, схилиючи до переговорів, вислали пани гетьмани п. Якуба Желінського до турецького обозу»⁶⁴. Про це посольство згадує також Я. Остророг⁶⁵.

Між тим воєнні дії під Хотинном затягувалися. 24 вересня у Хотинському замку внаслідок хвороби помер командувач польсько-литовсько-козацького війська Я. К. Ходкевич⁶⁶. Поки визначалися з наступником, польська сторона тримала цей факт у секреті від османів і навіть затримала їхнього посла одразу по поверненні польського посланця. За свідченням автора «Історії Хотинської війни» Ованеса Кам'янецького, коли посла Якуб Зелінський і Костянтин Батіста Вевеллі «ознайомили молодшого воєначальника – старосту Сентомірського – з відповіддю турків, як і було наказано останніми. [Поляки ж] схопили Батісту – сина і два дні тримали під вартою, щоб він не дізнався

і не доніс невірним про смерть великого полководця, поки сам [Сендомірський] буде радитися з королевичем – яким чином відправити прибулого турецького посла»⁶⁷.

Звістка про смерть Я. К. Ходкевича, якого замінив як командувач королевич Владислав, захопила османів до нових штурмів⁶⁸. Проте похолодання 27 вересня гнітюче вплинуло на турків, не готових до подібної погоди.

Після усунення з посад великого візира та аги яничар, Осман II 28 вересня 1621 року здійснив останню спробу генерального штурму польського табору, у якому мали взяти участь усі його війська, і не лише турки, але й молдаване та валахи. Розповідаючи про подробиці цього завершального великого бою, Ованес Кам'янецький констатував, що «у вівторок Осман наказав голосно сповістити в таборі всьому своєму війську, щоб з цього дня всі від малого до великого були готові до бою, якщо ж хто не послухається наказу – розпрощається з життям.

Тоді воєначальники та командири з великою обережністю почали готувати вершників і піхотинців – турків, богданійців, мінтійців, румелійців, боснійців, анатолійців, татар і всі племена, які прибули здалеку, поки ніхто не залишився в таборі, крім 2000 солаків – наближених султана, 4000 яничар і стільки ж секіроносців, тобто балтаджі. Все ж інше військо Осман разом з слонами направив на християн, кажучи: «те, що повинно статися – станеться сьогодні! Або ви розіб'єте нашого ворога, або всі одночасно загинете»⁶⁹.

Невдале завершення штурму і великі втрати особового складу дуже вплинули на моральний дух султана. За словами Ованеса Кам'янецького, «Осман був сильно вражений цим, в глибокій печалі він віддався сумнівам, зневірився у всьому і в великому горі оплакував свою невдачу, внаслідок якої позбувся багатьох мужніх воїнів. Після цього [турки] не наважувалися вступити в бій, але мимоволі, змирившись, твердо бажали встановити мир.

У цій останній, великій битві з війська правовірних упав, по-перше, тисячник мадярів на ім'я Фекеті – чоловік випробований у всіляких військових звитягах. З ним загинули 28 чоловік, що закінчили в цей день життя від меча. Сторона ж невірних [втратила] незліченно більше, але приблизно нарахували стільки: піших – 4000, кінних воїнів – 3000, богданійців і мінтійців – 6000, поранених же шаблями і ядрами – більше 10000. Їх клали на вози і везли в свій табір, але із загиблих брали лише знайомих і воєначальників, а інших – одних кидали в річку, інших ховали тут же, других залишали на місці в якості їжі собакам і диким звірам»⁷⁰. Звичайно, ці дані вірменського хроніста значно перебільшені, але втрати у війську султана були великими – турецькі підрозділи втратили близько 14 тис. вбитими, кримські татари кількасот воїнів, а молдаване і валахи – відповідно 1700 та 1300 вояків⁷¹.

Отже, блискавичної перемоги у воєнному конфлікті з Річчю Посполитою в Османа II не вийшло, а довготривалої війни Порти намагалася уникати, до того ж у османському таборі відчувалося невдоволення через брак пороху, продовольства, неготовність до настання холодів та значні людські втрати під час боїв, а також з огляду на звістку про наближення короля з посполитим рушенням до Львова. Водночас Річ Посполита відчувала певні труднощі, з огляду на брак продовольства і пороху в армії під Хотином, повільний рух до театру бойових дій посполитого рушення на чолі з королем та шведську інтервенцію в Ліфляндії. Тому обидві сторони стали схилитися до примирення на умовах, прийнятних для противника⁷².

Автор «Думи Хотинської» у віршованій формі змальовує ці кроки до примирення між султаном Османом II і поляками за посередництва Ряду Міхні так: «Зневірилися турки, поганські юнаки.

Не хочуть більше у полі битися з поляками,

Через молдавана миру шукає переможений

Цар турецький»⁷³.

Після призначення 17 вересня великим візиром Делавер-паші замість усунутого Хусейн-паші, досі неофіційні османсько-польські переговори, що провадилися за посередництва господаря Ряду Міхні та за безпосередньої участі його посланця Костянтина Батісти Вевеллі, який представляв перед польською стороною інтереси Османської Порти, набули офіційного характеру⁷⁴.

29 вересня 1621 року польські представники Станіслав Журавінський і Якуб Собеський повинні були виїхати для подальших переговорів⁷⁵. Отримані послами інструкції повторювали положення раніше укладених договорів. По прибутті послів з ними зустрівся воєвода Ряду Міхня, який подав полякам список пропозицій зі свого боку⁷⁶. За спогадами Я. Собеського, при їхній зустрічі господар

також пригадав польським посланцям «недавній напад козаків на землі: Оргіївську та Сорокську і наполягав на видачі всієї їхньої старшини в руки Османа», а послі «відповіли лише, що після оголошення турками війни всі ворожі заходи були дозволені. Окрім того негідно з огляду на відомі здавна чесноту та правдивість поляків видавати на втіху ворогу тих, які були нашими товаришами в битвах. Нарешті, якщо вже необхідно покарати запорожців як порушників миру, то слід точно так само вчинити з Бернаським, Кантеміром та всією татарською старшиною»⁷⁷. Він також зауважував, що «Радул без жодного приводу вигадував різні причіпки і труднощі, скаржився на Цецорський похід Жолкевського, як на головну причину турецької війни, але отримавши у відповідь, що гетьман був викликаний Скіндер-пашою і вважав за краще перенести військові дії із землі Вітчизни у ворожу, замовк перед справедливістю аргументів». Серед обговорюваних питань важливим стало питання про данину, яку османи вимагали від поляків. Польські послі відразу стали заперечувати можливість її виплати. До всього, Раду Міхня запропонував посланцям «відразу після повернення Османа до Константинополя послати йому, як володарю майже всієї землі, замість гарачу якісь незвичайної ціни подарунки»⁷⁸.

Зрештою, після жвавих дискусій, 9 жовтня 1621 року було підписано Хотинську мирну угоду⁷⁹. Сторони зобов'язувалися утримувати віднападів на свої території татар і козаків. Молдавії поверталася Хотинська фортеця⁸⁰. При призначенні молдавського господаря слід було враховувати його дружнє ставлення до Речі Посполитої. Польська сторона мала давати щорічну данину Кримському хану. Після укладення договору обидві армії повинні були повернутися в місця дислокації. Коли армія османів і татар покинула околиці Хотина, польський комендант З. Сільницький передав Хотинську фортецю воєводі Валахії Раду Міхні, представником якого при передачі виступив валаський боярин Катарджі, котрий у свою чергу передав її молдавському представнику Костянтину⁸¹. Цікаво, що у венеціанській реляції щодо подій у Молдавії, датованій 4 грудня 1621 р., в якій наведено положення польсько-османської мирної угоди, пункт про повернення молдаванам Хотина зазначений першим: «І по-перше, що поляки повинні повернути Хотин, який вже подарував їм волоський господар». Що стосується обсадження престолу Молдавії, то османи обіцяли полякам посадити господарем людину, «яка є другом»⁸².

Очевидно, автор реляції мав якийсь примірник попереднього проекту угоди, бо в ньому є розбіжності з статочною редакцією, в якій цей пункт, що стосувався лише польської сторони, був поставлений передостаннім – сьомим і зобов'язував поляків, що «після укладення договору повинні будемо Хотин віддати в повному порядку, таким, як застали його по теперішньому приході війська короля, з усім, [що там було], тому, хто буде у той час молдавським господарем». А у пункті, де йшлося про господаря, і він був у переліку шостим, вказувалося, що «оскільки причиною розриву старовинної та священної дружби між Найсвітлішим домом Оттоманським і королем, нашим государем, не малою мірою були злість і жадібність деяких молдавських господарів, то в тих володіннях повинні бути люди обережні і спокійні, які пильно дотримувалися б союзу, встановленого обома сторонами, і виявляли необхідну покірність»⁸³.

Ованес Кам'янецький, автор «Історії Хотинської війни», так описував процес передачі Хотина молдаванам: «У суботу з'явився служитель і з ним важливий богданієць – пиркалаба. Поляки покинули Хотинську фортецю і передали їм. Колись ця фортеця була богданійською, і володіли нею турки. Але за п'ять років до цього якийсь польський князь Корецький захопив фортецю, так що до теперішнього часу нею володіли [поляки].

Отже, тепер ясно, що мир між обома сторонами був укладений на цих умовах – саме [поляки] повертають туркам Хотинську фортецю»⁸⁴.

Характерно, що навіть після укладення перемир'я між турками та поляками, за подіями під Хотиною зі стурбованістю продовжували спостерігати в сусідній Трансильванії. Там під час Хотинської війни небезпідставно побоювалися щодо безпеки своїх кордонів перед нападом татар, які перебували в Молдавії. Про це свідчать листи князя Іштвана Бетлена – племінника князя Трансильванії Габора Бетлена, до жителів Бистриці від 24 жовтня 1621 р. з Алба-Юлії⁸⁵ та від 11 листопада 1621 р з Клужа. Зокрема, у останньому листі князь повідомляв бистричан про направлення ним вивідувачів до Хотина і Ясс з метою з'ясування тамтешньої обстановки, а також здобуття інформації щодо поляків⁸⁶. Варто зауважити, що можновладці з Бистриці й раніше активно збирали дані відносно перебігу війни між поляками та османами в сусідній Молдавії. Приміром,

ще у вересні 1621 р., через листування з урядником Молдавського Кимпулунга колишнім сульгером Іонашку Ротомпаном, бистрицький биреу Андреш Шалар отримав інформацію про прибуття польського війська під Хотин, дії воєводи Молдавії Александру Ілляша та марш армії султана від Дунаю⁸⁷.

Побоювання сусідів щодо стабілізації ситуації у Молдавській землі після укладення мирної угоди під Хотином не були безпідставними, адже форми остаточного мирного договору цей акт набув лише на початку 1623 р., після тривалих переговорів між польською і османською сторонами та ратифікації⁸⁸.

Отже, Хотинська війна 1621 р. стала кульмінацією напружених відносин між Річчю Посполитою і Оттоманською імперією. Під час цього воєнного конфлікту, вирішальна битва якого відбулася під Хотином, війська правителів придунайських князівств брали участь у воєнних діях, а самі господарі, спершу Александру Ілляш, а відтак Раду Міхня, через критянина Костянтина Батісту Вевеллі відіграли важливу посередницьку роль у проведенні мирних переговорів між османською та польською сторонами. Впродовж Хотинської війни султан змінив правителя Молдавії Александру Ілляша, який не зумів запобігти спустошливим рейдам країною польських і козацьких загонів, що грабували населення. Лише пиркелаб Мирон Барновський зумів організувати опір полякам у околицях Хотина, діючи разом із загонами буджакських татар Кантеміра-мурзи. Деякі прихильні до Речі Посполитої молоді молдавські аристократи, як, приміром, П. Могила та Л. Бучек, брали участь в цій війні на боці поляків.

У результаті війни, за умовами мирної польсько-османської угоди, Молдавському князівству було нарешті повернуто Хотинський замок, який перед тим, за згодою Г. Граціані, був зайнятий польським гарнізоном.

¹ М. Чучко, *Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті* [Khotyn War of 1621 and the Danubian Principality: Military and Diplomatic Aspects of the Participation of Moldova and Wallachia in the Polish-Ottoman Conflict], in «XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22 – 23 жовтня 2021 р.» / Наук. ред. О.В. Добржанський, Чернівці, Чернівецький національний університет, 2021, с.9-11.

² S. Kobierzycki, *Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis*, Dantisci, 1655, 952 s.; С. Пуфендорф, *Введение, въ историю европейскую. Через Самуила Пуфендорфія, на нѣмецкомъ языкѣ сложенное, Таже черезъ Іоанна Фрідеріка Крамера, на латинскіи предложено. Нынѣ же повельниемъ великаго государя царя, и великаго князя, Петра Перваго, всероссійскаго императора, на россіискіи съ латинскаго преведенное*, Печатано въ Санктъпѣтербурхѣ, 1718, Декабря въ 5 день. [4], 12, 558, 16 с.; М.А. Алекберли, *Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII вв.* [The struggle of the Ukrainian people against the Turkish-Tatar aggression in the second half of the 16th – the first half of the 17th centuries.], Саратов, Издательство Саратовской университета, 1961, 272 с.; М. А. Алекберли, *Хотинская война (1621 г)* [Khotyn war (1621)], Черновцы, 1957, 123 с.; В.М. Ботушанський, *Хотинська війна 1621 року – визначна подія історії середньовічної Європи* [The Khotyn War of 1621 is a significant event in the history of medieval Europe], in «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження», Хотин, 2011, с.4-12; М. С. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus]: в 11 т., 12 кн., Том VII, *Козацькі часи – до року 1625* (репр. вид. 1995), Київ, Наукова думка, 1995, 624 с.; А.В. Федорук, *Хотинська битва 1621 року* [The Battle of Khotyn in 1621], Чернівці, Золоті литаври, 2010, 74 с.; Т. Ковалець, *Османська імперія у кампанії проти Речі Посполитої 1621 р. (на підставі маловідомих звітів розвідки Республіки)* [The Ottoman Empire in the campaign against the Commonwealth in 1621 (based on little-known intelligence reports of the Republic)], in «XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22 – 23 жовтня 2021 р.» / Наук. ред. О.В. Добржанський, Чернівці, Чернівецький національний університет, 2021, с.39-40; Н.С. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the 16th – first quarter of the 17th centuries], in «Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов» / Упоряд. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба, Москва, Наука, 1984, с. 14-52; И. Е. Петросян, *Янычары в Османской империи. Государство и войны (XV-начало XVII*

) [Janissaries in the Ottoman Empire. State and wars (XV – beginning of XVII)], Санкт-Петербург, Наука, 2019, 604 с.; П.М. Сас, *Хотинська війна 1621 року: Монографія* [Khotyn War of 1621: Monograph], Київ, Інститут історії України НАН України, 2011, 520 с.; М. Ільків, *Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі* [Khotyn War Theater of 1621 in the Prut-Dniester interfluvium], in «XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22 – 23 жовтня 2021 р.» / Наук. ред. О.В. Добржанський, Чернівці, Чернівецький національний університет, 2021, с.14-16; M. Nagielski, *Kampania chocimska 1621 roku*, in «Wschodni rocznik humanistyczny», Tom XVIII (2021), No 3, s. 7-25; L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, Warszawa, Bellona Spółka Akcyjna, 2008, 177s.; P. Przędziecki, *Education The Polish-Turkish War of 1620–1621: the battles of Cecora and Chocim*, in «Polish battles and campaigns in 13th–19th centuries», Warszawa, Wojskowe centrum edukacji obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2016, p.87-102; J. Tretiak, *Historia wojny Chocimskiej 1621*, Kraków, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921, 211 s.; K. Kazalak., T. Gündüz, *II. Osman in Hotin Seferi (1621)*, in «Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi», Ankara, 2003, Issue 14, p.129-144.

³ *Буковина: історичний нарис* [Bukovina: a historical essay] / Ред. кол. СС. Костишин, В.М. Ботушанський, О.В. Добржанський, Ю.І. Макар, О.М. Масан, Л.П. Михайлина, Чернівці, Зелена Буковина, 1998, 416 с.; Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М. *Хотинщина: історичний нарис* [Khotyn region: historical essay], Чернівці, Молодий буковинець, 2002, 416 с.; О. Балух, *Воєнно-політичне становище Буковини у складі Молдавської держави у 1600-1621 рр.* [Military and political situation of Bukovina as part of the Moldavian state in 1600-1621], in «Релігія та Соціум. Міжнародний часопис», Чернівці, Чернівецький нац. ун-т, 2016, № 1-2 (21- 22), с.171-183; А. Жуковський, *Історія Буковини* [History of Bukovina], Чернівці, Час, 1991, Ч.1: до 1774 р., 120 с.; *Історія Румунії* [History of Romania] / И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. / Пер. с рум., Москва, Весь мир, 2005, 680 с.; О.М. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.* [Bukovina as an object of international relations from ancient times to 1774], in «Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)» / В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського, Чернівці, Рута, 2005, с.9-168; О. Масан, *Чернівці в другій половині ХІV – ХVІІІ ст. (до 1775 р.)* [Chernivtsi in the second half of XIV – XVIII centuries. (until 1775)], in «Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто)», [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського, Чернівці, Зелена Буковина, 2009, с.23-74; Н.А. Мохов, *Молдавія епохи феодалізму (От древнейших времен до начала ХІХ века* [Moldavia of the era of feudalism (From ancient times to the beginning of the XIX century)], Кишинев, Картя молдовеняскэ, 1964, 440 с.; *Нариси з історії Північної Буковини* [Essays on the history of Northern Bukovina] / Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін., Київ, Наукова думка, 1980, 335 с.; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть ХІV – начало ХІХ в.)* [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (the last third of the 14th – the beginning of the 19th century)] / Драгнев Д.М. (отв. ред.), Кишинев, Штиинца, 1987, 464 с.; Л.Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец ХІV – начало ХІХ в. (Очерки внешнеполитической истории)* [Principality of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], Москва, «Индрик», 2006, 400 с.; Л.Е. Семенова, *Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618 – 1634 гг.)* [Moldavia and Wallachia in the relations of the countries of the region with the Ottomans (1618 – 1634)], in «Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточная Европы в XVII в.», Ч. 1, Москва, 1998, с. 115 – 127; М. Чучко, *Молдавське урядування на території Цецинської/ Чернівецької, Сучавської та Хотинської волостей* [Moldovan government in Tsetsina / Chernivtsi, Suceava and Khotyn counties], in «Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області», Монографія / С.М.Гакман, О.В. Добржанський, Т.В. Долинянська, Круглашов А.М., Мельничук Я.С., Піддубний І.А., Федорук А.В., Холодницький В.Ф., Чучко М.К., Ярмистий М.В. / За заг. ред. Добржанського О.В., Круглашова А. М., Ярмистого М.В., Чернівці, Букрек, 2014, с.106-187; М. Чучко, *Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті* [Khotyn War of 1621 and the Danubian Principality: Military and Diplomatic Aspects of the Participation of Moldova and Wallachia in the Polish-Ottoman Conflict], in «XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22 – 23 жовтня 2021 р.» / Наук. ред. О.В. Добржанський, Чернівці, Чернівецький національний університет, 2021, с.9-11; D. Milewski, *Moldawia między Polską a Turcją. Hospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626-1629)*, Oświęcim, Napoleon V, 2014, 369 s.; I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, București, Humanitas, 1991, 351 p.; I. Nistor, *Istoria românilor*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2002, Vol. I, 661p.; F. Pintescu, *Bătălia de la Hotin (1621): încadrarea tipologică, analiza, prezentarea în istoriografia română*, in «Glasul Bucovinei», Cernăuți-București, 2011, Anul XVIII, № 4 (72), p. 7-31.

⁴ *Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* (Перевод Ю.А. Мыцыка) [News from Wallachia. Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer on the Khotyn war of 1621 as a historical source], in «Русин. Международный исторический журнал», Кишинев, 2011, № 2 (24), с.139-151; *Жерела до історії України-Руси* [Sources for the history of Ukraine-Russia]: В 22 т. / Упор. І. Крип'якевич, Львів, 1908, Т. 8, 412 с.; «*История Хотинской войны*» *Иоаннеса Каменецкого* [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky] (пер. К. Н. Юзбашяна), in «Историко-филологический журнал АН АрмССР», Ереван, 1958, № 2, с. 258-286; *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], in «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», Вып. II (перв. половина XVII ст.), Ф. Евлашевский, Я. Собеский, С. Окольский, Г. Боплан. Освобождение невольников. Б. Машкевич; Перевод К. Мельник (под редакциею В. Антоновича) / Под ред. В. Антоновича, Киев, 1896, с. 40-126; «*Каменецкая хроника*» [Chronicle of Kamenets], in «Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов» / Упоряд. Х.М. Ибрагимбейли, Н.С. Рашба, Москва, Наука, 1984, с.53-71; Т. Ковалець, *Джерело без купюр: маловідома версія діаріюша Хотинської війни 1621 р. Прокора Збігневського* [Source without banknotes: little-known version of the diary of Khotyn War of 1621 by Prokop Zbigniewski], in «Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395 річчя Хотинської війни 1621 р.)». Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.)», Кам'янець-Подільський, ПП Буйницький, 2016, с. 4-19; Т. Ковалець, *Діаріюш Миколая Мархоцького – маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р.* [Diary of Nicholas Markhotskoho – a little-known source on the history of the Battle of Khotyn in 1621], in «Питання історії України: зб. наук. ст.», Чернівці, 2016, Т. 18, с. 177-182; Т. Ковалець, «*Дума Хотинська*» – малознане джерело до історії великої битви 1621 р. [«Duma Khotynska» – a little-known source to the history of the Great Battle of 1621], in «Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річчя Хотинської битви 1621 р.)» / Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.)», Хотин, ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013, с. 82–91; М. Костин, *Летопись земли Молдавской* [Chronicle of the Moldavian land] / Перевод летописи с молдавского Михаила Лупашко, Кишинев, 2014, 192 с.; Симеон Лехаца, *Путевые заметки* [Travel notes], Москва, Восточная литература, 1965, 321 с.; *Льтопись Іоахима Ерлича (1620–1673 гг.)* [Chronicle Ioakhym Erlych (1620-1673)] у виданні: [Южнорусские летописи...], in [South Russian chronicles] / [Под ред.] О. Левицкого, Киев, [1916], 456 с.; Є. Луняк, *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія* [Cossack Ukraine of the 16th-18th centuries through the eyes of French contemporaries: a textbook], Ніжин, НДУ ім. М. Гоголя, 2013, 508 с.; Ю. Мицик, *О двух немецких «летучих листках» XVII в.* [About two German «flying sheets» of the 17th century.], in «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць», Вип. 2, 2011, с. 203–212; М. Наїма, *Гюсейнові городи у витязі історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)] / пер. з османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського, Київ, Видавництво Жупанського, 2016, 288 с.; *Собственноручныя записки Петра Могилы: 1) Сказанія Петра Могилы о чудесныхъ и замчательныхъ явленіяхъ въ церкви православной (южно-русской, молдо-влахійской и греческой)* [Petro Mohyla's handwritten notes: 1) Petro Mohyla's tales of miraculous and magical phenomena in the Orthodox Church (South Russian, Moldavian Vlach and Greek)], in «Архивъ Юго-западной Россіи, издаваемый Временной комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторъ» [Archive of Southwestern Russia, published by the Interim Commission for the Analysis of Ancient Acts, which was under Kiev, Podolsky and Volynsky General-Governor], Ч. I, Т. VII, Київ, Типографія Т.Г. Корчакъ-Позицкаго, 1887, с. 49-132; *Записки Тимофея Титловскаго о двухъ походахъ Султана Османа 1620 – 1621* [Notes of Timofey Titlovsky about the two campaigns of Sultan Osman 1620 – 1621], in «Лѣтописъ событій в югозападной Россіи в XVII-мъ вѣкѣ»: в 4-х т. / сост. Самоил Величко, Томъ четвертый: Приложения, Киев, Типографія Федорова, 1864. XI, с.147-182; *Хотинский мирный договор 9 октября 1621 года* [Khotyn peace treaty October 9, 1621], in «Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов» / Упоряд. Х.М. Ибрагимбейли, Н.С. Рашба. Москва, Наука, 1984, с.189-191; *Călători străini despre Țările Române / Îngrijit de Maria Holban, București, Editura Științifică, 1972, Volumul IV, 634 p.*; *Cronici Turcești privind Țările Române. Extrase, Vol. I, Sec. XV – mijlocul sec. XVII / Întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1966, 562 p.*; *Cronici Turcești privind Țările Române, Extrase Vol. II, Sec. XVII – începutul sec. XVIII / Întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1974, 539 p.*; *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești, Volumul IX, Acte și scrisori (1614 – 1636) / publicate de Andrei Veress, București, M. O., Imprimeria Națională, 1937, XXIV-407 p.*; *Documente privitoare la istoria Românilor, Volumul XV, Partea II, 1601 – 1825: Acte și scrisori din Archivele orașelor Ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu) / Publ. de N. Iorga, București, 1913, 1943 p.*; *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. Wyd. Wl. Wojcicki, Warszawa 1853, T. 1, 187 s.*; S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, in «Pamiętniki o wyprawie

chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli, Krakow, 1853, s. 65-105; J. Ostrorog, *Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech*, in «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621» / Komp. Z. Pauli, Krakow, 1853, s. 15-39; J. Ostrorog, *Wojna wołoska odmcieszara tureckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania najjaśniejszego Pana Zygmunta Trzeciego*, Poznan, 1622, 11 s.; Axinte Uricariul, *Cronica paralela a țării Românești și a Moldovei* / Editie de Gabriel Stempel, București, Minerva, 1993, Vol. 1, 380 p.; P. Zbigniewski, *Diariusz wyprawy chocimskiej r. 1621*, in «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli, Krakow, 1853, s. 42-64.

⁵ М. Чучко, *Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті* [Khotyn War of 1621 and the Danubian Principality: Military and Diplomatic Aspects of the Participation of Moldova and Wallachia in the Polish-Ottoman Conflict], с.9.

⁶ Л. Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)* [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], с.177.

⁷ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.)* [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (the last third of the 14th – the beginning of the 19th century)], с.186-191.

⁸ М. Костин, *Летопись земли Молдавской* [Chronicle of the Moldavian land], с.43-45; «Каменецкая хроника», с. 54-56; Axinte Uricariul, *Cronica paralela a țării Românești și a Moldovei*, p.350; М. Наїма, *Гюсейнови города у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.59-61; *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.46-47, 48-49; *Летопись Иоахима Ерлича (1620–1673 гг.)* [Chronicle Ioakhym Erlych (1620-1673)], с.37-38; Л. Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)* [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], с.177; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.)* [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (the last third of the 14th – the beginning of the 19th century)], с.190-191; Л. Е. Семенова, *Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618 – 1634 гг.)* [Moldavia and Wallachia in the relations of the countries of the region with the Ottomans (1618 – 1634)], с.115-116; *Буковина: історичний нарис* [Bukovyna: a historical essay], с.47.

⁹ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.)* [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (the last third of the 14th – the beginning of the 19th century)], с.191; Л.Е. Семенова, *Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618 – 1634 гг.)* [Moldavia and Wallachia in the relations of the countries of the region with the Ottomans (1618 – 1634)], с.116.

¹⁰ Симеон Лехаці, *Путевые заметки* [Travel notes], с. 256; *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.50-53.

¹¹ S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.67-68.

¹² *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.51; L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, s.59-60.

¹³ М. Костин, *Летопись земли Молдавской* [Chronicle of the Moldavian land], с.48; М. Наїма, *Гюсейнови города у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.80; «Каменецкая хроника» [Chronicle of Kamenets], с. 58; *Буковина: історичний нарис* [Bukovyna: a historical essay], с.47.

¹⁴ S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.70; *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.57; L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, с.61.

¹⁵ I. Czamańska, *Between Poland and Ottoman Empire. The political and juridical status of Moldavia in the 15th–18th century*, p. 191; М. Чучко, *Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті* [Khotyn War of 1621 and the Danubian Principality: Military and Diplomatic Aspects of the Participation of Moldova and Wallachia in the Polish-Ottoman Conflict], с.9; М. Чучко, *Молдавське урядування на території Цецинської/ Чернівецької, Сучавської та Хотинської волостей* [Moldovan government in Tsetsina / Chernivtsi, Suceava and Khotyn counties], с.38; A. H. Golimaş, *Un domnitor; o erocă: Vremea lui Miron Barnovschi Moghilă, Voievod al Moldovei*, p. 23, 35; D. Milewski, *Moldavia między Polską a Turcją. Gospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626-1629)*, s.42.

¹⁶ *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.57-58.

¹⁷ *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.58, 60.

¹⁸ W. Potocki, *Wojna chocimska. Poemat w 10 częściach*, s. 135-139, 383-398, 647-662; D. Milewski, *Moldawia między Polską a Turcją. Gospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626-1629)*, s.49-53; I. Czamańska, *Miron Barnovschi i jego rodzina w relacjach z Polakami*, s.80; S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s. 78; М. Чучко, *Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті* [Khotyn War of 1621 and the Danubian Principality: Military and Diplomatic Aspects of the Participation of Moldova and Wallachia in the Polish-Ottoman Conflict], с.9.

¹⁹ М. Костин, *Летопись земли Молдавской* [Chronicle of the Moldavian land], с.63.

²⁰ J. Tretiak, *Historia wojny Chocimskiej 1621*, s.115.

²¹ М. Костин, *Летопись земли Молдавской* [Chronicle of the Moldavian land], с.48.

²² *Călători străini despre Țările Române*, p.493.

²³ *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.58.

²⁴ *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.57.

²⁵ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.62-64; *Cronici Turcești privind Țările Române*. Extrase. Vol. II, p. 78; M. Nagielski, *Kampania chocimska 1621 roku*, s.12; L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, s. 141; П.М. Сас, *Хотинська війна 1621 року: Монографія* [Khotyn War of 1621: Monograph], с.229.

²⁶ *Жерела до історії України-Руси* [Sources for the history of Ukraine-Russia], с.227.

²⁷ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.267; С. Луняк, *Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія* [Cossack Ukraine of the 16th-18th centuries through the eyes of French contemporaries: a textbook], с.49; Добржанський О.В., Макар Ю.І., Масан О.М. *Хотинщина: історичний нарис* [Khotyn region: historical essay], с.91; *Буковина: історичний нарис* [Буковина: a historical essay], с.47.

²⁸ J. Ostrorog, *Wojna włoska odmcieszara tureckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania najjaśniejszego Pana Zygmunta Trzeciego*, s.2; J. Ostrorog, *Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech*, s.18-19.

²⁹ S. Kobierzycki, *Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis*, s.737, 740.

³⁰ *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.60, 65; М. Костин, *Летопись земли Молдавской* [Chronicle of the Moldavian land], с.48-49.

³¹ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.268; *Записки Тимофея Титловскаго о двух походах Султана Османа 1620 – 1621* [Notes of Timofey Titlovsky about the two campaigns of Sultan Osman 1620 – 1621], с.160-161; S. Kobierzycki, *Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis*, s.743.

³² S. Kobierzycki, *Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis*, s.738-739; Т. Ковалець, *Джерело без купюр: маловідома версія діаріюша Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збігнєвського* [Source without banknotes: little-known version of the diary of Khotyn War of 1621 by Prokop Zbigniewski], с.13.

³³ S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.71-72; Axinte Uricariul, *Cronica paralela a țării Românești și a Moldovei*, p.359.

³⁴ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.68.

³⁵ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.69; S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.71.

³⁶ L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, s.78; S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.74.

³⁷ *Собственноручныя записки Петра Могилы: 1) Сказания Петра Могилы о чудесныхъ и замьчательныхъ явленіяхъ въ церкви православной (южно-русской, молдо-влахійской и греческой)* [Petro Mohyla's handwritten notes: 1) Petro Mohyla's tales of miraculous and magical phenomena in the Orthodox Church (South Russian, Moldavian Vlach and Greek)], с.77-78.

³⁸ М. А. Алекберли, *Хотинская война (1621 г)* [Khotyn war (1621)], с.81; Сас П.М. Хотинська війна 1621 року, с. 280; М. Ільків, *Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі* [Khotyn War Theater of 1621 in the Prut-Dniester interfluve], с.15.

³⁹ S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.68, 74; М. Наїма, *Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.69-70; М. С. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], с.468-469.

⁴⁰ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.68; *Cronici Turcești privind Țările Române*. Extrase. Vol. II, p.79.

⁴¹ Т. Ковалець, *Османська імперія у кампанії проти Речі Посполитої 1621 р. (на підставі маловідомих звітів розвідки Республіки)* [The Ottoman Empire in the campaign against the Commonwealth in 1621 (based on little-known intelligence reports of the Republic)], с.40.

⁴² *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*, p.238-239.

⁴³ М. Костин, *Летопись земли Молдавской* [Chronicle of the Moldavian land], с.55; «*Каменецкая хроника*» [Chronicle of Kamenets], с. 60; С. С. Giurescu, *Istoria românilor*, p.35.

⁴⁴ *Cronici Turcești privind Țările Române*. Extrase. Vol. I, p.524.

⁴⁵ N. C. Bejenaru, *Ștefan Tomșa II (1611–1616; 1621–1623) și rivalitatea turco-polonă pentru Moldova*, p.82; С. С. Giurescu, *Istoria românilor*, p.36.

⁴⁶ V. Constantinov, *Țara Moldovei în cadrul relațiilor internaționale (1611–1634)*, p.184.

⁴⁷ S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.78-79; «*История Хотинской войны*» *Иоаннеса Каменецкого* [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.268; «*Каменецкая хроника*» [Chronicle of Kamenets], с. 59; J. Ostrorog, *Dziennik wojny tureckiej w Włoszech*, s.23; *Cronici Turcești privind Țările Române*. Extrase. Vol. II, p.77; Н.С. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the 16th – first quarter of the 17th centuries], с.35-36; *Нариси з історії Північної Буковини* [Essays on the history of Northern Bukovina], с.73; *Буковина: історичний нарис* [Bukovina: a historical essay], с.47-48.

⁴⁸ «*Каменецкая хроника*» [Chronicle of Kamenets], с. 59; М. Ільків, *Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі* [Khotyn War Theater of 1621 in the Prut-Dniester interfluve], с.15; А. Жуковський, *Історія Буковини* [History of Bukovina], с.69; *Буковина: історичний нарис* [Bukovina: a historical essay], с.48; К. Kazalak, T. Gündüz, II. *Osman in Hotin Seferi (1621)*, p. 141; И. Е. Петросян, *Янычары в Османской империи. Государство и войны (XV – начало XVII)* [Janissaries in the Ottoman Empire. State and wars (XV – beginning of XVII)], с.494.

⁴⁹ «*История Хотинской войны*» *Иоаннеса Каменецкого* [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.269; «*Каменецкая хроника*» [Chronicle of Kamenets], с.59.

⁵⁰ *Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* (Перевод Ю.А. Мыцыка) [News from Wallachia. Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer on the Khotyn war of 1621 as a historical source], с.145.

⁵¹ П.М. Сас, *Хотинська війна 1621 року: Монографія* [Khotyn War of 1621: Monograph], с.269.

⁵² Ю. Мицик, *О двух немецких «летучих листках» XVII в.* [About two German «flying sheets» of the 17th century], с.206.

⁵³ М. Костин, *Летопись земли Молдавской* [Chronicle of the Moldavian land], с.49; *Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* (Перевод Ю.А. Мыцыка) [News from Wallachia. Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer on the Khotyn war of 1621 as a historical source], с.148; P. Zbigniewski, *Diariusz wyprawy chocimskiej r. 1621*, s.48.

⁵⁴ *Летопись Иоахима Ерлича (1620–1673 гг.)* [Chronicle Ioakhym Erlych (1620–1673)], с.47.

⁵⁵ *Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* (Перевод Ю.А. Мыцыка) [News from Wallachia. Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer on the Khotyn war of 1621 as a historical source], с.148.

⁵⁶ П.М. Сас, *Хотинська війна 1621 року: Монографія* [Khotyn War of 1621: Monograph], с. 270.

⁵⁷ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.77; К. Kazalak, T. Gündüz, II. *Osman in Hotin Seferi (1621)*, p.141.

⁵⁸ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.71; М. Nagielski,

Kampania chocimska 1621 roku, s.14; П.М. Сас, *Хотинська війна 1621 року: Монографія* [Khotyn War of 1621: Monograph], с.259.

⁵⁹ «Каменецька хроніка» [Chronicle of Kamenets], с.62.

⁶⁰ S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.68; «Каменецкая хроника», с.58.

⁶¹ S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, s.69-71, 72, 75; «Каменецька хроніка» [Chronicle of Kamenets], с.62; A. H. Golimaş, *Diplomatul Constantin Batişte Vevelli Rettimiotul și revoluția Moldovei din primăvara anului 1633*, p.408-409.

⁶² «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецького [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.272.

⁶³ *Лѣтопись Іоакима Ерлича (1620–1673 гг.)* [Chronicle Ioakhym Erlych (1620-1673)], с.50-51.

⁶⁴ Т. Ковалець, *Діаріус Міколая Мархоцького – маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р.* [Diary of Nicholas Markhotskoho – a little-known source on the history of the Battle of Khotyn in 1621], с. 179.

⁶⁵ J. Ostrogog, *Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech*, s.25.

⁶⁶ *Лѣтопись Іоакима Ерлича (1620–1673 гг.)* [Chronicle Ioakhym Erlych (1620–1673)], с.54-55; «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецького [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.273.

⁶⁷ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецького [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.274.

⁶⁸ *Лѣтопись Іоакима Ерлича (1620–1673 гг.)* [Chronicle Ioakhym Erlych (1620–1673)], с.54-58.

⁶⁹ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецького [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.274.

⁷⁰ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецького [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.275.

⁷¹ П.М. Сас, *Хотинська війна 1621 року: Монографія* [Khotyn War of 1621: Monograph], с.477.

⁷² С. Пуфендорф, *Введение, въ историю европейскую*. Через Самуила Пуфендорфія, на ньмецкомъ языцъ сложенное, Таже через Іоанна Фрідеріка Крамера, на латінскіи преложенное. Нынъ же повельниемъ великаго государя царя, и великаго князя, Петра Перваго, всероссійскаго імператора, на россійскіи съ латінскаго преведенное [An introduction to European history. Through Samuel Pufendorffy, folded in German, and also through John Frederik Kramer, translated into Latin. Now, by the command of the great sovereign, the tsar, and the great prince, Peter the Great, the all-Russian emperor, translated into Russian from Latin], с. 389; «Каменецька хроніка» [Chronicle of Kamenets], с. 67-68, 70-71; Симеон Лехаці, *Путевые заметки* [Travel notes], с.260; С. Луняк, *Козацька Україна XVI – XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія* [Cossack Ukraine of the 16th-18th centuries through the eyes of French contemporaries: a textbook], с.50; Л. Е. Семенова, *Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618 – 1634 гг.)* [Moldavia and Wallachia in the relations of the countries of the region with the Ottomans (1618 – 1634)], с.116; Л.Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)* [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], с.178; П.М. Сас, *Хотинська війна 1621 року: Монографія* [Khotyn War of 1621: Monograph], с.435.

⁷³ Т. Ковалець, «Дума Хотинська» – малознане джерело до історії великої битви 1621 р. [«Duma Khotynska» – a little-known source to the history of the Great Battle of 1621], с.90.

⁷⁴ Л. Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)* [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], с.178.

⁷⁵ *Лѣтопись Іоакима Ерлича (1620–1673 гг.)* [Chronicle Ioakhym Erlych (1620 – 1673)], с.58.

⁷⁶ М. Наїма, *Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.79; Т. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional (1621 – 1672)*, p.46.

⁷⁷ *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.114.

⁷⁸ *История Хотинского похода Якуба Собеского 1621* [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621], с.114-115.

⁷⁹ Т. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional (1621 – 1672)*, p.46.

⁸⁰ Ю. Мицик, *О двух немецких «летучих листках» XVII в.* [About two German «flying sheets» of the 17th century.], с.209; *Cronici Turcești privind Țările Române*. Extrase. Vol. I, p.524; I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, p.114; *Istoria românilor*. Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit european: (1601 – 1711/1716), p.79.

⁸¹ М. Наїма, *Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)* [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)], с.80; О.М. Масан,

Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. [Bukovina as an object of international relations from ancient times to 1774], с.99; О. Балух, *Воєнно-політичне становище Буковини у складі Молдавської держави у 1600 – 1621 рр.* [Military and political situation of Bukovina as part of the Moldavian state in 1600 – 1621], с.179.

⁸² *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*, p.241.

⁸³ *Хотинский мирный договор 9 октября 1621 года* [Khotyn peace treaty October 9, 1621], с.190.

⁸⁴ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky], с.277.

⁸⁵ *Documente privitoare la istoria Românilor*, p.917-918.

⁸⁶ *Documente privitoare la istoria Românilor*, p. 922-923.

⁸⁷ *Documente privitoare la istoria Românilor*, p.915; V. Constantinov, *Țara Moldovei în cadrul relațiilor internaționale (1611–1634)*, p.184.

⁸⁸ Л.Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)* [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], с.179-180; О.М. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.* [Bukovina as an object of international relations from ancient times to 1774], с.99.

References

1. М.А. Alekberly, *Borba ukrajnskoho naroda protyv turetsko-tatarskoi ahressy vo vtoroi polovyni XVI – pervoi polovyni XVII vv.* [The struggle of the Ukrainian people against the Turkish-Tatar aggression in the second half of the 16th – the first half of the 17th centuries.], Saratov, Yzdatelstvo Saratovskoiu unyversyteta, 1961, 272 s.
2. М. А. Alekberly, *Khotynskaia voina (1621 g.)* [Khotyn war (1621)], Chernovtsy, 1957, 123 s.
3. Axinte Uricariul, *Cronica paralela a țării Românești și a Moldovei* / Editie de Gabriel Strempele, București, Minerva, 1993, Vol. 1, 380 p.
4. O. Balukh, *Voienno-politychne stanovyshe Bukovyny u skladi Moldavskoi derzhavy u 1600-1621 rr.* [Military and political situation of Bukovina as part of the Moldavian state in 1600–1621], in «Relihiia ta Sotsium. Mizhnarodnyi chasopys» [Religion and Society. International Magazine], Chernivtsi, Chernivetskyi nats. un-t, 2016, № 1-2 (21- 22), s.171-183.
5. N. C. Bejenaru, Ștefan Tomșa II (1611–1616; 1621–1623) și rivalitatea turco-polonă pentru Moldova, Iași Institut modern de arte Grafice Ștefaniu & Staierman, 1926, 92 p.
6. V.M. Botushanskyi, *Khotynska viina 1621 roku – vyznachna podiia istorii serednovichnoi Yevropy* [The Khotyn War of 1621 is a significant event in the history of medieval Europe], in «Khotynska viina 1621 roku. Dokumenty, materialy, doslidzhennia» [The Khotyn War of 1621. Documents, materials, research], Khotyn, 2011, s.4-12.
7. *Bukovyna: istorychni narys* [Bukovyna: a historical essay] / Red. kol. SS. Kostyshyn, V.M. Botushanskyi, O.V. Dobrzhanskyi, Yu.I. Makar, O.M. Masan, L.P. Mykhailyna, Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 1998, 416 s.
8. *Călători străini despre Țările Române* / Îngrijit de Maria Holban, București, Editura Științifică, 1972, Volumul IV, 634 p.
9. M. Chuchko, *Khotynska viina 1621 roku i pryduaiski kniazivstva: voiennyi ta dyplomatychni aspekty uchasti Moldavii i Valakhii u polsko-osmanskomu konflikti* [Khotyn War of 1621 and the Danubian Principality: Military and Diplomatic Aspects of the Participation of Moldova and Wallachia in the Polish-Ottoman Conflict], in «XIII Bukovynska mizhnarodna istoryko-kraieznava konferentsiia, prysviachena 400-richchiu Khotynskoi viiny. Tezy dopovidei, Chernivtsi, 22 – 23 zhovtnia 2021 r.» [XIII Bukovynian International Historical and Local History Conference dedicated to the 400th anniversary of the Khotyn War. Abstracts, Chernivtsi, October 22-23, 2021] / Nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi, Chernivtsi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 2021, s.9-11.
10. M. Chuchko, *Moldavske uriaduvannia na terytorii Tsetsynskoi/ Chernivetskoi, Suchavskoi ta Khotynskoi volostei* [Moldovan government in Tsetsina / Chernivtsi, Suceava and Khotyn counties], in «Istoriia rozvytku orhaniv vlady na terytorii Chernivetskoi oblasti», Monohrafiia [History of development of authorities in the Chernivtsi region, Monograph] / S.M.Hakman, O.V. Dobrzhanskyi, T.V. Dolynianska, Kruhlahov A.M., Melnychuk Ya.S., Pidubnyi I.A., Fedoruk A.V., Kholodnytskyi V.F., Chuchko M.K., Yarmystyi M.V. / Za zah. red. Dobrzhanskoho O.V., Kruhlahova A. M., Yarmystoho M.V., Chernivtsi, Bukrek, 2014, s.106-187.
11. V. Constantinov, *Țara Moldovei în cadrul relațiilor internaționale (1611–1634)*, 611.02 *Istoria românilor*, Teză de doctor habilitat în istorie, Chișinău, 2019, 274 p.
12. *Cronici Turcești privind Țările Române. Extrase, Vol. I, Sec. XV – mijlocul sec. XVII / Întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1966, 562 p.

13. Cronici Turcești privind Țările Române, Extrase Vol. II, Sec. XVII – începutul sec. XVIII / Întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1974, 539 p.
14. I. Czamańska, *Between Poland and Ottoman Empire. The political and juridical status of Moldavi in the 15th – 18th century*, in «Turkey and Romania. A history of partnership and collaboration in the Balcans», Istanbul, 2016, s. 181-192.
15. I. Czamańska, *Miron Barnovschi i jego rodzina w relacjach z Polakami*, in «Wielowiekowe bogactwo polskorumuńskich związków historycznych i kulturowych = Bogăția multiseclară a legăturilor istorice și culturale polono-române, Suceava: Związek Polaków w Rumunii, 2014, s. 79-89.
16. Dobrzhanskyi O.V., Makar Yu.I., Masan O.M. *Khotynshchyna: istorychnyi narys [Khotyn region: historical essay]*, Chernivtsi, Molodyi bukovynets, 2002, 416 s.
17. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești, Volumul IX, Acte și scrisori (1614 – 1636) / publicate de Andrei Veress, București, M. O., Imprimeria Natională, 1937, XXIV-407 p.*
18. *Documente privitoare la istoria Românilor, Volumul XV, Partea II, 1601 – 1825: Acte și scrisori din Arhivele orașelor Ardelene (Bistrița, Brașov, Șibiiu) / Publ. de N. Iorga, București, 1913, 1943 p.*
19. A.V. Fedoruk, *Khotynska bytva 1621 roku [The Battle of Khotyn in 1621]*, Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2010, 74 s.
20. T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional (1621 – 1672)*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979, 231 p.
21. C. C. Giurescu, *Istoria românilor, București, All Educational, 2003, Vol. III, 792 p.*
22. A. H. Golimaș, *Diplomatul Constantin Batiște Vevelli Rettimiotul și revoluția Moldovei din primăvara anului 1633*, in «Studii și cercetări istorice», Iași, 1943, Vol. XVIII, p. 403-419.
23. A. H. Golimaș, *Un domnitor, o epocă: Vremea lui Miron Barnovschi Moghilă, Voievod al Moldovei*, București, Sport-Turism, 1980, 271 p.
24. Ș. S. Gorovei, *Neamul lui Miron vodă Barnovschi*, in «Dragomirna: istorie, tezaur, ctitori», Dragomirna, Sfânta Mănăstire Dragomirna, 2014, p. 299-312.
25. I. Gumenâi, *Istoria Cetății Hotin (continuare din numărul anterior)*, in «Epifania. Revistă de dialog ortodox, Iași, 2014, Nr. 28, Martie – Mai, p.126-135.
26. M. S. Hrushevskiy, *Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]: v 11 t., 12 kn., Tom VII, Kozatski chasy – do roku 1625 (repr. vyd. 1995), Kyiv, Naukova dumka, 1995, 624 s.*
27. M. Ilkiv, *Teatr boiovykh dii Khotynskoi viiny 1621 r. v Pruto-Dnistrovskomu mezhyrichchi [Khotyn War Theater of 1621 in the Prut-Dniester interfluve]*, in «XIII Bukovynska mizhnarodna istoryko-kraieznavcha konferentsiia, prysviachena 400-richchiu Khotynskoi viiny. Tezy dopovidei, Chernivtsi, 22 – 23 zhovtnia 2021 r.» [XIII Bukovynian International Historical and Local History Conference dedicated to the 400th anniversary of the Khotyn War. Abstracts, Chernivtsi, October 22-23, 2021.] / *Nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi, Chernivtsi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 2021, s.14-16.*
28. *Istoriya Khotynskoho pokhoda Yakuba Sobeskoho 1621 [History of the Khotyn campaign Yakub Sobieski 1621]*, in «*Memuary, otnosiashchiesia k ystorry Yuzhnoi Rusy*» [Memoirs related to the history of Southern Russia], Vyp. II (perv. polovyna XVII st.), F. Evlashevskiy, Ya. Sobeskiy, S. Okolskiy, H. Boplan. *Osvobozhdenye nevolnykov. B. Mashkevych; Perevod K. Melnyk (pod redaktsyeiu V. Antonovycha) / Pod red. V. Antonovycha, Kyev, 1896, s. 40-126.*
29. «*Istoriya Khotynskoi voiny*» Yoannesa Kamenetskoho [«History of the Khotyn War» by Ioannes Kamenetsky] (per. K. N. Yuzbashiana), in «*Ystoriyo-fylolohycheskiy zhurnal AN ArmSSR*» [Historical and Philological Journal of the Academy of Sciences of the ArmSSR], Erevan, 1958, № 2, s. 258-286.
30. *Istoria românilor, Vol. V, O epocă de înnoiri în spirit european: (1601 – 1711/1716)*, București, Editura Enciclopedica, 2003, 1045 p.
31. *Istoriya Rumyniy [History of Romania]/ I. Bolovan, I.-A. Pop (koordinatory) y dr. / Per. s rum., Moskva, Ves myr, 2005, 680 s.*
32. «*Kamenetskaia khronyka*» » [Chronicle of Kamenets], in «*Osmanskaia ymperyia v pervoi chverty XVII veka: sbornyk dokumentov y materyalov*» [The Ottoman Empire in the First Quarter of the 17th Century: A Collection of Documents and Materials] / *Uporiad. Kh. M. Ybrahymbeily, N. S. Rashba, Moskva, Nauka, 1984, s.53-71.*
33. K. Kazalak., T. Gündüz, II. Osman in Hotin Seferi (1621), in «*Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*», Ankara, 2003, Issue 14, p.129-144.
34. *Khotynskiy myrnyi dohovor 9 oktiabria 1621 hoda [Khotyn peace treaty October 9, 1621]*, in «*Osmanskaia ymperyia v pervoi chverty XVII veka: sbornyk dokumentov y materyalov*» [The Ottoman Empire in the First Quarter of the 17th Century: A Collection of Documents and Materials] / *Uporiad. Kh. M. Ybrahymbeily, N. S. Rashba. Moskva, Nauka, 1984, s.189-191.*

35. S. Kobierzycki, *Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis*, Dantisci, 1655, 952 s.
36. M. Kostyn, *Letopys zemly Moldavskoi [Chronicle of the Moldavian land]/ Perevod letopysy s moldavskoho Mykhayla Lupashko*, Kyshynev, 2014, 192 s.
37. T. Kovalets, *Diariush Mikolaia Markhotskoho – malovidome dzherelo z istorii Khotynskoi bytvy 1621 r. [Diary of Nicholas Markhotskoho – a little-known source on the history of the Battle of Khotyn in 1621]*, in «Pytannia istorii Ukrainy: zb. nauk. st.» [Questions of the history of Ukraine: Coll. Science. Art.], Chernivtsi, 2016, T. 18, s. 177-182.
38. T. Kovalets, «Duma Khotynska» – maloznane dzherelo do istorii velykoi bytvy 1621 r. [«Duma Khotynska» – a little-known source to the history of the Great Battle of 1621], in «Khotynshchyna u skhidnoevropeiskii istorii (do 340 richnytsi Khotynskoi bytvy 1673 r.) / Mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Khotyn, 8 lystopada 2013 r.)» [Khotyn region in Eastern European history (to the 340th anniversary of the Battle of Khotyn in 1673) / Mater. International. scientific-practical conf. (Khotyn, November 8, 2013)], Khotyn, DIAZ «Khotynska fortetsia», 2013, s. 82-91.
39. T. Kovalets, *Dzherelo bez kupiur: malovidoma versiia diariusha Khotynskoi viiny 1621 r. Prokopa Zbignievskoho [Source without banknotes: little-known version of the diary of Khotyn War of 1621 by Prokop Zbigniewski]*, in «Khotynshchyna v period polsko-turetskykh viin XVII stolittia (do 395 richchia Khotynskoi viiny 1621 r.). Mater. nauk.-prakt. konf. (m. Khotyn, 12 zhovtnia 2016 r.)» [Khotyn Region during the Polish-Turkish Wars of the XVII century (to the 395th anniversary of the Khotyn War of 1621). Mater. scientific-practical conf. (Khotyn, October 12, 2016)], Kamianets-Podilskyi, PP Buinytskyi, 2016, s. 4-19.
40. T. Kovalets, *Osmanska imperiia u kampanii proty Rechi Pospolytoi 1621 r. (na pidstavi malovidomykh zvitiv rozvidky Respubliki) [The Ottoman Empire in the campaign against the Commonwealth in 1621 (based on little-known intelligence reports of the Republic)]*, in «XIII Bukovynska mizhnarodna istoriko-kraieznavcha konferentsiia, prysviachena 400-richchii Khotynskoi viiny. Tezy dopovidei, Chernivtsi, 22 – 23 zhovtnia 2021 r.» [XIII Bukovina International Historical and Local History Conference, dedicated to the 400th anniversary of the Khotyn War. Abstracts, Chernivtsi, October 22–23, 2021]/ *Nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi, Chernivtsi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 2021, s.39-40.*
41. *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*. Wyd. Wl. Wojcicki, Warszawa, 1853, T. 1, 187 s.
42. *Letopys Ioakhyma Erlycha (1620–1673 gg.) [Chronicle Ioakhym Erlych (1620–1673)] u vydanni: [Yuzhnorusskye letopysy...]* / [South Russian chronicles] / [Pod red.] O. Levytskoho, K., [1916], 456 s.
43. S. Lubomirski, *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*, in «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli, Krakow, 1853, s. 65-105.
44. Ye. Luniak, *Kozatska Ukraina XVI – XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykiv: khrestomatiiia [Cossack Ukraine of the 16th – 18th centuries through the eyes of French contemporaries: a textbook]*, Nizhyn, NDU im. M. Hoholia, 2013, 508 s.
45. O.M. Masan, *Bukovyna yak ob'iekt mizhnarodnykh vidnosyn z davnykh chasiv do 1774 r. [Bukovyna as an object of international relations from ancient times to 1774]*, in «Bukovyna v konteksti yevropeyskykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredyiny XX st.)» [Bukovyna in the context of European international relations (from ancient times to the middle of the twentieth century.)], [Kol.monohr.] / V.M. Botushanskyi, S.M. Hakman, Yu.I. Makar ta in. Za zah. red. V.M. Botushanskoho, Chernivtsi, Ruta, 2005, s.9-168.
46. O. Masan, *Chernivtsi v druii polovyni XIV – XVIII st. (do 1775 r.) [Chernivtsi in the second half of XIV – XVIII centuries. (until 1775)]*, in «Chernivtsi: Istoriia i suchasnist (Yuvileine vydannia do 600-richchia pershoi pysemnoi zghadky pro misto)» [Chernivtsi: History and modernity (Anniversary edition to the 600th anniversary of the first written mention of the city)], [Kol. monohrafiia] V.M.Botushanskyi, S.V.Bilenkova, O.V.Dobrzhanskyi ta in. Za zah. red. V.M.Botushanskoho, Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2009, s.23-74.
47. D. Milewski, *Moldawia między Polską a Turcją. Gospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626–1629)*, Oświęcim, Napoleon V, 2014, 369 s.
48. N.A. Mokhov, *Moldavyia epokhy feodalizma (Ot drevneishykh vremen do nachala XIX veka [Moldavia of the era of feudalism (From ancient times to the beginning of the XIX century)]*, Kyshynev, Kartia moldoveniaske, 1964, 440 s.
49. Yu. Mytsyk, *O dvukh nemetskykh «letuchykh lystkakh» XVII v. [About two German «flying sheets» of the 17th century.]*, in «Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zbirnyk naukovykh prats» [Problems of the history of Central and Eastern Europe: a collection of scientific papers], Vyp. 2, 2011, s. 203-212.
50. M. Nagielski, *Kampania chocimska 1621 roku*, in «Wschodni rocznik humanistyczny», Tom XVIII (2021), No3, s. 7-25.

51. M. Naima, *Hiuseinovi horody u vytyahu istorii iz zakhodu ta skhodu. (Povidomlennia pro Ukrainu) [Hussein Gardens in the Extract of Stories from the West and the East. (Information about Ukraine)]*/ per. z osmansko-turetskoi O. Halenka ta O. Kulchynskoho, Kyiv, Vydavnytstvo Zhupanskoho, 2016, 288 s.
52. *Narysy z istorii Pivnichnoi Bukovyny [Essays on the history of Northern Bukovina]* / Redkol.: F. P. Shevchenko (vidp. red.) ta in., Kyiv, Naukova dumka, 1980, 335 s.
53. I. Nistor, *Istoria Basarabiei, București, Humanitas, 1991, 351 p.*
54. I. Nistor, *Istoria românilor, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2002, Vol. I, 661p.*
55. *Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoriy Moldavskoho kniazhestva (posledniaia tret XIV – nachalo XIX v.) [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (the last third of the 14th – the beginning of the 19th century)]* / Drahnev D.M. (otv. red.), Kyshynev, Shtyntsya, 1987, 464 s.
56. J. Ostrorog, *Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech*, in «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621» / Komp. Z. Pauli, Krakow, 1853, s. 15-39.
57. J. Ostrorog, *Wojna wołoska odmcesarza tureckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania najjaśniejszego Pana Zygmunta Trzeciego*, Poznan, 1622, 11 s.
58. Y. E. Petrosian, *Yanychary v Osmanskoj ymperyj. Hosudarstvo y voiny (XV-nachalo XVII) [Janissaries in the Ottoman Empire. State and wars (XV – beginning of XVII)]*, Sankt-Peterburg, Nauka, 2019, 604 s.
59. F. Pintescu, *Bătălia de la Hotin (1621): încadrarea tipologică, analiza, prezentarea în istoriografia română*, in «Glasul Bucovinei», Cernăuți-București, 2011, Anul XVIII, № 4 (72), p. 7-31.
60. L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, Warszawa, Bellona Spółka Akcyjna, 2008, 177s.
61. W. Potocki, *Wojna chocimska. Poemat w 10 częściach*, Warszawa, Nakł. S. Lewentala, 1880, 486 + 60 + 368 s.
62. P. Przeździecki, *Education The Polish-Turkish War of 1620–1621: the battles of Cecora and Chocim*, in «Polish battles and campaigns in 13th – 19th centuries», Warszawa, Wojskowe centrum edukacji obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2016, p.87-102.
63. S. Pufendorf, *Vvedenie, v istoriiu evropeyskuiu. Chrez Samuyla Pufendorfia, na nemetskom yazytse slozhennoe, Tazhe chrez Ioanna Friderika Kramera, na latinskiy prelozhennoe. Nyne zhe povelenyem velikaho hosudaria tsaria, y velikaho kniazia, Petra Pervaho, vs Rossiyskaho imperatora, na rossiyskiy s latinskaho prevedennoe [An introduction to European history. Through Samuel Pufendorffy, folded in German, and also through John Frederik Kramer, translated into Latin. Now, by the command of the great sovereign, the tsar, and the great prince, Peter the Great, the all-Russian emperor, translated into Russian from Latin]*, Pechatano v Sanktpiterburkhe, 1718, Dekabria v 5 den. [4], 12, 558, 16 s.
64. N.S. Rashba, *Ocherk ystoriy polsko-turetskykh otnoshenyi v XVI – pervoi chetverty XVII v. [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the 16th – first quarter of the 17th centuries]*, in «Osmanskaia ymperya v pervoi cherty XVII veka: sbornik dokumentov y materyalov» [The Ottoman Empire in the First Quarter of the 17th Century: A Collection of Documents and Materials] / Uporiad. Kh. M. Ybrahimbeily, N. S. Rashba, Moskva, Nauka, 1984, s. 14-52.
65. P.M. Sas, *Khotynska viina 1621 roku: Monohrafiia [Khotyn War of 1621: Monograph]*, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011, 520 s.
66. L.E. Semenova, *Kniazhestva Valakhyia y Moldavyia. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoriy) [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – the beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)]*, Moskva, «Yndryk», 2006, 400 s.
67. L.E. Semenova, *Moldavyia y Valakhyia v otnoshenyakh stran rehyona s osmanamy (1618 – 1634 gg.) [Moldavia and Wallachia in the relations of the countries of the region with the Ottomans (1618 – 1634)]*, in «Osmanskaia ymperya y strany Tsentralnoi, Vostochnoi y Yuho-Vostochnaia Evropy v XVII v.» [The Ottoman Empire and the countries of Central, Eastern and South-Eastern Europe in the 17th century], Ch. 1, Moskva, Yzd-vo, 1998, s. 115-127.
68. *Sobstvennoruchnyia zapysky Petra Mohyly: 1) Skazaniia Petra Mohyly o chudesnykh y zamchatelnykh yavleniiakh v tserkvy pravoslavnoi (yuzhno-russkoi, moldo-vlakhiiiskoi y hrecheskoi) [Petro Mohyla's handwritten notes: 1) Petro Mohyla's tales of miraculous and magical phenomena in the Orthodox Church (South Russian, Moldavian Vlach and Greek)]*, in «Arkhyv Yuho-zapadnoi Rossii, yzdavaemyi Vremennoi komysseyi dlia razbora drevnykh aktov, sostoiashechi pry Kievskom, Podolskom y Volynskom Heneral-Hubernatore» [Archive of Southwestern Russia, published by the Interim Commission for the Analysis of Ancient Acts, which was under Kiev, Podolsky and Volynsky General-Governor], Ch. I, T. VII, Kiev, Typohrafiia T.H. Korchak-Pozyskaha, 1887, s. 49-132.
69. Symeon Lekhatsy, *Putevye zametky [Travel notes]*, Moskva, Vostochnaia lyteratura, 1965, 321 s.
70. J. Tretiak, *Historia wojny Chocimskiej 1621*, Kraków, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921, 211 s.

71. Vesty yz Valakhyy. Zeitung aus Walachei. Zapysky nemetskoho ofytsera o Khotynskoi voine 1621 g. kak ystorycheskyi ystochnyk [News from Wallachia. Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer on the Khotyn war of 1621 as a historical source] (Perevod Yu.A. Mytsyka), in «Rusyn. Mezhdunarodnyi ystorycheskyi zhurnal» [Rusin. International historical journal], Kyshynev, 2011, № 2 (24), s.139-151.
72. Zapysky Tymofeia Tytlovskaho o dvukh pokhodakh Sultana Osmana 1620 – 1621 [Notes of Timofey Titlovsky about the two campaigns of Sultan Osman 1620 – 1621], in «Letopys sobytii v yuhozapadnoi Rossii v XVII-m veke» [Chronicle of events in southwestern Russia in the 17th century]: v 4-x t. / sost. Samoyl Velychko, Tom chetvyyi: Prylozheniia, Kyiv, Typohrafiia Fedorova, 1864. XI, s.147-182.
73. P. Zbignewski, Diariusz wyprawy chocimskiej r. 1621, in «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli, Krakow, 1853, s. 42-64.
74. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy [Sources for the history of Ukraine-Russia]: V 22 t. / Upor. I. Krypiakevych, Lviv, 1908, T. 8, 412 s.
75. A. Zhukovskyi, Istoriia Bukovyny [History of Bukovina], Chernivtsi, Chas, 1991, Ch.1: do 1774 r., 120 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 89–107
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 89–107
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.89-107>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(438+560)«1620/1621»:355.4

© Валерій Степанков* (Кам'янець-Подільський)
© Віталій Степанков** (Кам'янець-Подільський)

ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1620–1621 РОКІВ: МІФИ Й ІСТОРИЧНА ДІЙСНІСТЬ

В українській та польській історіографії XIX–початку XXI ст. зроблено чимало у реконструкції панорами подій, відомих як польсько-турецька (Хотинська) війна 1620–1621 рр. чи 1621 року. Макромасштабність їхнього перебігу і впливу на подальшу історичну долю країн Центрально-Східної Європи (особливо Речі Посполитої та Османської імперії) породили у колі дослідників не тільки розмаїття міркувань і дискусій, але й формування міфів як непорушних істин для пересічних читачів. Внаслідок цього у свідомості останніх часто утверджуються недостовірні/спотворені уявлення про ті чи інші сторони цієї події. І доводиться констатувати той невтішний факт, що проблема виявлення, розкриття змісту та спростування міфологем польсько-турецької війни не ставала предметом спеціального дослідження. Опосередковано висвітлення деяких її аспектів торкалися у своїх працях А. Беджицька, Б. Боднарюк, Т. Григор'єва, Я. Качмарчик, В. Лах, Ю. Макар, Я. Паєвській, П. Сас, В. Степанков, С. Хойнецький та ін.

Враховуючи це, автори статті зробили спробу, проаналізувавши історіографічний спадок науковців і найгрунтовніші з джерел, виявити найважливіші з-поміж них і, з'ясувавши сутність, спростувати претензії на наукову достовірність. Відразу ж відзначимо, що вони аж ніяк не претендують на доконечну істину і свою мету вбачають у приверненні уваги істориків до необхідності поглибленого вивчення названих міфологем для уникнення породжених ними неточностей, сумнівних і недостовірних суджень, оцінок і висновків. Назвемо їх. Так, чи не визначальною з-поміж них є міфологізація «тріумфу польської зброї» під Хотином у польській історіографії й «Хотинської перемоги» як «порятунку» Польщі, України й країн Західної Європи від «турецького поневолення», її епохальну значимість для європейської історії та «бойове побратинство» народів Речі Посполитої – у радянській і сучасній українській. У зв'язку з чим вимальовано образ Порти як затятого агресора, а Речі Посполитої, – позбавленої експансіонізму щодо Придунайських князівств «миролюбивої» жертви, захисниці європейських цінностей. В силу такої позиції витворився міф про початок війни не з початку Цецорської кампанії польської армії 1620 р., а з часу походу Османа II. Наступним міфом в українській історіографії є витворення негативного образу гетьмана Я. Бородавки на тлі ідеалізації П. Сагайдачного. У свою чергу в польській історіографії спостерігається затушування ключової ролі козацтва у Хотинській битві.

* д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Doctor of History, Professor, the Head of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University.

orcid.org/0000-0003-2963-6726

e-mail: stepankovk@gmail.com

** к.і.н., старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

PhD in History, Senior Lecturer, Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University.

orcid.org/0000-0002-5497-9344

e-mail: stepankov.vitalii@kpnu.edu.ua

Отже, критичний аналіз перелічених міфів сприятиме об'єктивнішому відображенню згаданої події у науковій літературі.

Ключові слова: міф, польсько-турецька війна 1620–1621 рр., історіографія, Хотинська перемога, агресія, Річ Посполита, Османська імперія.

Valerii Stepankov (Kamianets-Podilskyi)

Vitalii Stepankov (Kamianets-Podilskyi)

THE POLISH-TURKISH WAR OF 1620–1621: MYTHS AND HISTORICAL REALITY

Abstract. *The subject of the investigation is created by historiography, prospects of the Polish-Turkish war in its diversity of existing concepts; the major event in it turns out to be the Battle of Khotyn.*

The topic of the article is the study of existing myths, generated by worldviews of the authors, traditional heredity of theoretic-methodological principles of knowledge of the historical process, which used their own sympathies and antipathies, the dominant ideology in society, which distorted the reality of the causes of the war and its course. The aim of the research is, on the basis of the analysis of the sources and scientific achievements of scientists, to determine the main myths of the Polish-Turkish War, the content of each and to argue their unreliability. The methodological principles of the research are first principles of historicism, objectivity, and systematicity; theoretical findings of neo-positivism, the school of «The Annals» and the «new political history». Problematic-chronological, historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic methods, as well as methods of rational reconstruction of the text and historical-cultural attribution are used.

Results. *It is established the mythologization of the «triumph of Polish weapons» near Khotyn that began with the sacralization of this event in the breve of Pope Gregory XV in 1621 and 1623. The 10th of October (the next after the conclusion of the Treaty of Khotyn, when the Turkish army left its positions) was announced by them as a holiday in honor of Mary the Mother of God and the patron saints of Poland as a sign of victory. Thus, the spiritual matrix of its perception by Polish society and researchers was laid for centuries. In Ukrainian historiography, the cult of majesty of Khotyn began to form in the mid-50s of the 20th century. In Polish and Ukrainian historiographies, in spite of historical reality, the leading myths were about Porto as a brutal aggressor, who sought to «enslave» Poland and Ukraine, reach the Baltics, unite with Protestants, and defeat Austria. Simultaneously, the myth about the Polish-Lithuanian Commonwealth as a peaceful state, devoid of imperial plans to defeat Turkey and establish protection over the Danube principalities was also formed. In its turn it formed the basis for the emergence of the myth about the beginning of war not by the Polish army's intervention in Porto in the autumn of 1620 (Tsetsor campaign) and its defeat, but by the Turkish army's counterattack in the summer of 1621. The mythology of reticence or negative assessment of Borodavka's activity, which played a decisive role in the formation of a powerful Cossack (Ukrainian) army, providing it with proper weapons, provant and food, and timely arrival in Khotyn, is wrong. Most Polish historians, contrary to the truth, continue to hide the key role of the Cossacks in the Battle of Khotyn, putting the Polish-Lithuanian army in the forefront. Last, perhaps most common, myth about the brilliant victory of the Commonwealth army over the Turkish invaders is as unsubstantiated as the previous ones.*

Conclusions. *The abovementioned myths, created during the 19–20th centuries, in Ukrainian and Polish historiographies, significantly distort the historical reality of the causes of the Polish-Turkish war, its initiator, the date of the beginning, the consequences of the Battle of Khotyn and its historical significance. Their disproof will contribute to the reconstruction of a more truthful (adequate reality) of this significant event in Central and Eastern Europe.*

Keywords: *Polish-Turkish war; Poland, Turkey, troops, Tsetsor campaign, Battle of Khotyn, historiography, myth.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Не викликає сумнівів той факт, що історіографічна спадщина вивчення польсько-турецької війни 1620–1621 рр. є чималою і цілком задовільно відтворює її образ. Сказане не означає, що не існує важливих проблем, які вимагають свого спеціального дослідження. До них належить і вивчення сформованої науковцями низки міфів, які

істотно спотворюють сутність значної кількості її подій, не дозволяють їх об'єктивно оцінити. Тому спростування існуючих міфологем має важливе наукове значення, бо дозволяє реконструювати адекватнішу панораму причин виникнення війни, її перебіг, наслідки та значення для країн Центрально-Східної Європи.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Відзначимо, що науковці безпосередньо не займалися її вивченням, а тому відсутні праці, в яких би вона висвітлювалася. Вони торкалися тільки з'ясування (переважно опосередковано) окремих аспектів досліджуваної нами проблеми. Так, А. Беджицька й Я. Качмарчик об'єктивно оцінили діяльність Я. Бородавки та роль козацтва у Хотинській битві, хоча вважали, що вона завершилася перемогою Речі Посполитої.¹ Б. Боднарюк та І. Сандуляк звернули увагу на суттєвий вплив «християнських світоглядних орієнтирів і відповідних морально-етичних канонів» та «ціннісних характеристик Схід-Захід» на трактування істориками польсько-турецького конфлікту.² Аналіз Т. Григор'євою процедури укладення польсько-турецького миру після Хотинської битви дав їй підставу зробити висновок про «сумнів у перевазі Речі Посполитої станом на початок переговорів».³ В. Лах і С. Хойнецький висловили ряд слушних міркувань щодо перебігу війни, включаючи похід Війська Запорозького під Хотин та високу боєздатність його піхоти, котра «найбільший тягар битви ... винесла на своїх плечах».⁴ Ю. Макар, з'ясовуючи історіографію «Хотинської війни 1621 року», відзначив негативний вплив ідеологічного чинника на висвітлення радянськими дослідниками означеної проблеми; при цьому позитивно оцінив доробок М. Алекберлі.⁵ На переконання Я. Паєвського, погрожували війною «турки, але розпочали її поляки, вторгнувшись до Молдавії», а під Хотиним спостерігалось «польсько-козацьке побратимство по зброї в оборонній війні проти Туреччини».⁶ П. Сас у фундаментальній монографії «Хотинська війна 1621 року» аргументовано спростував ряд аспектів названих і не згаданих нами міфів.⁷ В.[С.] Степанков одним із перших зосередив увагу на необхідності спростування міфів про польсько-турецьку війну, які викривляють її реальні події.⁸

Формулювання мети та завдань статті. Мета дослідження – на основі аналізу джерел і наукових здобутків учених виявити основні міфи польсько-турецької війни, зміст кожного з них та аргументувати їх недостовірність. Для її досягнення потрібно розв'язати наступні завдання: охарактеризувати особливості міфологізації у польській та українській історіографії, визначити причини загострення польсько-турецьких відносин у кінці XVI – перші десятиріччя XVII ст., що зумовили військове зіткнення між державами; довести, що саме Цецорська кампанія поляків восени 1620 р. започаткувала масштабну війну між ними; повернути борг справедливості в оцінці діяльності Я. Бородавки і показати безпідставність трактування Хотинської битви як блискучої перемоги Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу. Історіографічна спадщина вивчення цієї епохальної події в історії Центрально-Східної Європи відзначається багатством змісту й різноманітністю концептуальних підходів. Її аналіз дозволяє стверджувати про сформування польськими й українськими науковцями ряду міфологем про причини, хід, наслідки й історичне значення результатів Хотинської битви. Майже всі вони виникли у польському інтелектуальному середовищі XVII–XIX ст. на основі утвердженого у свідомості суспільства культу Хотинської перемоги й становили собою вельми цілісний та емоційно-яскравий образ вчиненого жовнірами подвигу. Польська дослідниця Е. Торуй, вивчаючи видатний епічний твір Вацлава Потоцького – поему «Війна Хотинська» (написана 1670 р. і вперше опублікована 1850 р.), виокремила кілька джерел міфологізації Хотина. По-перше, це акт сакралізації «тріумфу польської зброї над потугою турецького цезаря Османа II...», здійснений на прохання польських короля Сигізмунда III, примаса та єпископату, Папою Григорієм XV у бреве «Victoriarum gloriam» (кінець 1621 р.) та бреве «Decet Romanum Pontificum» (23.06.2023 р.). Останнє проголошувало на прийдешні часи день 10 жовтня 1621 р. всепольським святом на честь Марії Богородиці й усіх святих покровителів Польщі у знак відзначення Хотинської перемоги. По-друге, показ її епохальної міжнародної значущості, бо «...звитяга, здобута самопожертвою польського жовніра, рятувала християнський світ від пожежі страхітливої війни й усувала привид турецької неволи». По-третє, у важких умовах «...нових нещастя, які обрушувалися на Вітчизну, Хотин ставав неначе символом воєнних можливостей, об'єднаних, як тоді, сил народу...».⁹

Вони й творили матрицю духовно-інтелектуального сприйняття битви в історичній пам'яті поляків, що визначала зміст ціннісних орієнтирів авторів щоденників, спогадів, хронік, праць

істориків, художньої літератури упродовж століть. Основними їх міфами стали витворення образу Порти як традиційного агресора; зображення Речі Посполитої, позбавленої експансіоністських планів і політики стосовно Порти, що стала об'єктом нападу з боку останньої; трактування Цецорської кампанії польського війська подією локального характеру, а не початком польсько-турецької війни 1620–1621 рр.; воєнні дії 1621 р. ініціювала Туреччина, а не Річ Посполита; затушовування ключової ролі козацтва у перебігу Хотинської битви та здобуття поляками у ній тріумфальної перемоги, що зупинила експансію Османів. Сказане аж ніяк не означає, що всі польські історики незмінно дотримуються їх у своїх працях. Йдеться про інше – наявність факту існування згаданих міфологем у польській історіографії загалом.

На відміну від Польщі, Україна упродовж XVII – 80-х рр. XX ст. (за винятком 1917–1920 рр.) не мала своєї державності, а тому її громадськість й інтелектуальна еліта розглядали Хотинську епопею виключно через призму участі у ній козацтва й діяльності П. Сагайдачного. Сама ж козацька старшина, котра взяла у ній участь, трактувала її під кутом зору боротьби «з ворогами святого Хреста» та захисту «Вітчизни – Речі Посполитої».¹⁰ Сучасник подій, автор Львівського літопису, констатував, що «за допомогою божиєю а за старанням козацьким» королевич Владислав і Сагайдачний «отримали звитязтво великое».¹¹ У козацьких літописах С. Величка й Г. Граб'янки також не спостерігається її міфологізації, а цілком слушно відзначається провідна роль козацтва у здобутті перемоги над ворогами «християн».¹² Але вже помічаємо її окремі складники в працях істориків другої половини XIX – першої половини XX ст.: виокремлення постійної агресивності Порти проти християнської Речі Посполитої, ігнорування значимості Цецорської кампанії у вибуху війни, ідеалізація П. Сагайдачного і замовчування ролі Я. Бородавки у Хотинській кампанії, звеличення Хотинської перемоги («блискауча перемога» тощо).¹³ Воднораз І. Крип'якевич чи не першим з українських дослідників висловив міркування, що ця війна «не довела до нічийої перемоги».¹⁴

З другої половини 50-х рр. формується кілька міфологем польсько-турецької війни (дослідження М. Алекберлі, В. Голобуцького, Н. Рашби та ін. авторів): проголошення завоювання і поневолення України нарівні з Польщею з метою загарбницького походу «турецьких агресорів» Османа II, аби у такий спосіб «відкрити собі дорогу до Руської держави й до Західної Європи»; справедливий і визвольний характер боротьби народів України й Польщі; глорифікація Хотинської перемоги як «нечуваної поразки Туреччини та її васалів», що «потрясла імперію до її основ»; приниження боездатності польського війська та її ролі у зупиненні наступу османів і татар; класовий підхід у висвітленні взаємин П. Сагайдачного та Я. Бородавки.¹⁵

На жаль, новітня українська історіографія, за винятком робіт В. Брехуненка й П. Саса, обходить мовчанкою дослідження найважливіших проблем польсько-турецької війни. Переважають праці у кращому випадку науково-популярного різновиду, у гіршому – наукоподібного кітчу реферативного характеру, що набули поширення на шпальтах газет, у виступах учасників наукових конференцій (особливо присвячених відзначенню ювілейних дат) і сторінках публікацій відповідних матеріалів, обумовлених не потягом до оприлюднення результатів дослідження, а формальною потребою (часто для наукових звітів) фіксації участі у роботі конференцій та кількості публікацій. В силу цього замість того, щоб потрохи спростовувати уже існуючі міфи, окремі з них утверджуються й породжуються нові. Так, доконечною істиною продовжують сприйматися міфи про іманентну агресивність Порти, що прагнула «поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво і завоювати Україну»; «уярмити їх», продовжити похід далі «на Північ – через Німеччину до Балтики, а потім до інших країн Західної Європи» й приступити до завоювання «всієї Центральної Європи»; замовчування завойовницьких намірів Речі Посполитої; врятування козацтвом «при Хотині від національної катастрофи не тільки» народу України, але й польського; ідеалізація постаті П. Сагайдачного; «польсько-українське братство» («бойове побратимство українського, польського і литовського народів») під Хотиним та ін.¹⁶

Відзначимо принагідно масштабність наукового доробку П. Саса, котрий вперше в українській та зарубіжній історіографії реконструював об'єктивну панораму «Хотинської війни» 1621 р. і зробив істотний крок уперед у спростуванні існуючих міфів.¹⁷ Попри науково-популярний характер праці В. Брехуненка про участь Війська Запорозького у воєнних діях 1621 р., він уникнув спокуси повторення більшості міфів.¹⁸ Постає запитання: чому в українській і польській історіографії так

майстерно вимальований образ Османської імперії як зятятого ворога не тільки Польщі й України, але й інших християнських країн? Відповідь на нього дали Б. Боднарюк й І. Сандуляк, на думку котрих «...дослідники XIX ст. у більшості випадків трактували означений польсько-турецький конфлікт з позицій виключно християнських світоглядних орієнтирів і відповідних морально-етичних канонів. Грунтуючись саме на цих об'єктивних цивілізаційно-релігійних та духовно-ментальних розбіжностях християнства й ісламу, вони певною мірою виправдовували превентивну «необхідність» Польського королівства напасти на Османську імперію. Європоцентричний підхід як методологічна домінанта і релевантний сутнісний критерій визначив, таким чином, вектор подальших аксіологічних оцінок, який залишався в історіографічному вимірі традиційним (з точки зору дидактичних засад) практично до початку нинішнього XXI століття.

Превалюючий дослідницький дидактизм в межах ціннісних характеристик Схід-Захід у свою чергу породив стійкий елемент односторонності у сприйнятті, осмисленні й наукових трактуваннях фактологічного матеріалу, що стосується згадуваної Хотинської війни 1620–1621 рр.».¹⁹

Тепер для нас важливо з'ясувати, чи справді з кінця XVI ст. і до завершення першого двадцятиріччя XVII ст. Туреччина проводила «міфологізовану» агресивну політику стосовно Речі Посполитої?

На переконання чи не найкращого знавця історії польсько-турецьких відносин XVII ст. Д. Колодзейчика, з наявних у нього даних (на час публікації монографії про Кам'янецький еялет у 1994 р.) впливало б, що «турки не мали жодних підстав політичних, стратегічних, а ні господарських до завдання удару по Речі Посполитій. Що ж привело до того, що в XVII ст. дійшло до зіткнення?

Перший безпосередній польсько-турецький конфлікт за Яна Ольбрахта вибухнув з приводу польського втручання в Молдавію. У кінці XVI ст. молдавські плани підняв канцлер Ян Замойський».²⁰ Затиснута між двома потужними ворогами на Заході – Австрією, а на Сході – Іраном, – з якими вона вела війни відповідно у 1593–1606 та 1617–1618 рр., Османська імперія не мала ні військових сил, ні фінансово-економічних ресурсів для розв'язання третьої широкомасштабної війни на Півночі з Річчю Посполитою. Навпаки, вона явно уникала йти на загострення відносин з нею. Це тонко вловив канцлер і великий гетьман Я. Замойський, котрий на початку 90-х рр. XVI ст., «намагаючись використати невдоволення волохів і молдаван, вирішив назначити на трони наддунайських держав приязними і одночасно залежними від Польщі господарями... У середині 1592 р. обидва трони зайняли покірні Речі Посполитій володарі».²¹ І саме під її мілітарно-політичним тиском султан змушений був погодитися на укладення 1598 р. договору з нею, статті якого передбачали встановлення спільного володіння (кондомініуму) Молдовою і Валахією. Його вдалося позбутися лише 1607 р. підписанням нового договору, що вже не передбачав права польського короля Сигізмунда III втручатися у призначення спадкоємців тронів, однак султан зобов'язувався зводити на них осіб доброзичливих до Польщі.²²

Ці відносини почали помітно погіршуватися з початку другого десятиріччя XVII ст., і не через агресивні плани Стамбула щодо Варшави. Визначальними виявилися наступні фактори: втручання польських магнатських угруповань та лісовчиків (не без підтримки королівського двору) у внутрішні справи Придунайських князівств (1612, 1616 та 1619 рр.); проавстрійська політика Сигізмунда III та його оточення, що стала особливо помітною після укладення 1613 р. перемир'я з Австрією, яка намагалася зіштовхнути Річ Посполиту з Портою; щорічні напади Війська Запорозького на турецьке узбережжя й флот, а також татарських чамбулів на річпосполитські (українські) землі. Потужні козацькі виправи 1616 р. ледь не призвели до воєнного конфлікту між державами. На щастя, головнокомандувачі обох армій проявили стриманість, розпочали переговори й 23 вересня 1617 р. уклали Бушанську угоду. Вона передбачала зобов'язання Польщі припинити морські й сухопутні походи козаків (відповідно Туреччини – вторгнення татар), не втручатися у внутрішні справи Молдови, Валахії й Семиграддя, повернути Молдові Хотин тощо. У травні 1619 р. підписали новий договір, який підтверджував статті попереднього.²³

Джерела не засвідчують підготовки Стамбулом у 1619–1620 рр. війни з Варшавою, хоча з лютого 1618 р. на троні перебував 14-річний Осман II, котрого традиційно зображують зятятим ворогом Польщі. Як на наш погляд, ним він став тільки після Цецорської кампанії польського війська і не без впливу войовничих настроїв великого візиря Алі-паші.²⁴ Щоправда, польський посол Г. Отвіновський, котрого неприязно зустрів останній, упродовж 1620 р. неодноразово

інформував короля і senatorів про наростання загрози з боку Порти й неминучість війни з нею. Зокрема, стверджував, що вже «у липні 1620 р. султан вирушив до Адріанополя розпочати воєнні приготування проти Польщі», що було явною неправдою. Поділяємо припущення тих дослідників, котрі не без підстав підозрювали його в некритичному сприйнятті отримуваної інформації від австрійського посла Молларта, зацікавленого у спалаху польсько-турецького конфлікту.²⁵

Відзначаючи агресивність намірів султана, дослідники, як правило, посилаються лише на два джерела (інших, вочевидь, не виявили): лист Османа II від 26 серпня 1620 р. (дата року 1619-го є помилковою) до Сигізмунда III та зміст розмови восени 1621 р. турецького посла Ф. Кантакузена з московським патріархом Філаретом. Перше з них поширювалося ймовірно у різних копіях, а відтак існували відмінності у смислових відтінках змісту. Так, польський історик Ф. Суvara наводить з нього наступну цитату: «...Краків, столицю твою, візьму без найменшого милосердя... землю твою потопчу, християнського Бога твого і віру викореню і більш того священників ? (roświeconech) твоїх кінями розривати буду».²⁶ В своєму епічному творі кінця 20-х рр. XVII ст. вірменський історик Кам'янця-Подільського Говганнес Каменаці «Історія Хотинської війни»²⁷ подає цей сюжет трохи інакше: «Будьте напоготові, бо я піду на вас і країну, в якій ви проживаєте, піддам вогню. Я зруйную ваші церкви, розіб'ю горезвісний дерев'яний хрест, на шию вашим священникам надягну ярмо, зроблю їх полоненими мого народу...».²⁸ Спільними для них є яскраво виражена антихристиянська спрямованість, яка передбачала у разі завоювання Польщі ліквідацію Церкви і винищення духовенства. Саме ці погрози нашттовують на думку про його можливий фальсифікат, бо ніде турки на захоплених землях не вдавалися до подібних масових акцій.

Щодо змісту заяви турецького дипломата про те, що Осман II, добившись перемоги, «хоче полонити всю польську землю»²⁹, то варто пам'ятати наступне: вона була зроблена уже під час Хотинської кампанії султана і не може слугувати свідченням наявності у нього такого плану у 1619–1620 рр. Поширена ж в історіографії інформація про його наміри дійти до Прибалтики, об'єднатися з німецькими протестантами і спільно розгромити Габсбургів породжена чутками і не підтверджується достовірними джерелами.³⁰ Не випадково П. Сас не використав її, розглядаючи військові плани Османа II.³¹ І беззастережним є той факт, що на час вторгнення 10-тисячної польської армії, очолюваної канцлером і великим коронним гетьманом С. Жулкевським, у вересні 1620 р. (Цецорська кампанія) на терени Молдови, Туреччина не була підготовленою до війни з Річчю Посполитою.³² Отже, немає жодних підстав для тверджень про наявність агресивної політики Порти щодо Польщі до кінця 1620 р. Інше питання, що внаслідок нападу поляків, вона з кінця 1620 р. розпочала активну підготовку до походу проти Речі Посполитої.

Іншим поширеним міфом як у польській, так і в українській історіографії стало приховування (затушовування) експансіоністської політики Варшави відносно Османської імперії. Вона проявлялася не тільки у прагненнях домогтися протекції над Придунайськими країнами й вийти на рубіж р. Дунай, але й у підтримці антиосманської політики Габсбургів, спрямованої на розгром Порти. При цьому вельми показовою проступає манера потрактування антиосманських діянь Польщі: навіть ті з дослідників, котрі об'єктивно подають фактологічну інформацію про них, як за помахом чарівної палички, уникають характеризувати їх проявами її агресивності.

Торкнемося з'ясування найважливіших аспектів цієї політики. Започаткував польську експансію ще у середині 90-х рр. XV ст. король Ян I Ольбрахт, котрий зробив невдалу спробу встановити протекцію над Молдовою. Помітно успішніше діяв, як уже зазначалося, канцлер Я. Замойський, який спромігся нав'язати Стамбулу у 1598 році договір про встановлення кондомініуму над Молдовою та Валахією.³³ З початку другого десятиріччя XVII ст. прояви експансіоністської політики Варшави урізноманітнюються і нарощуються. Факторами, що обумовлювали їх, стали інтриги володарів Придунайських князівств, котрі прагнули домогтися реалізації власних інтересів, граючи на суперечностях між Австрією, Річчю Посполитою та Портою; втручання очільників магнатських угруповань Польщі (часто не без підтримки офіційної Варшави) у внутрішні справи Молдови й Валахії; проавстрійська спрямованість зовнішньої політики Сигізмунда III, особливо після укладеної угоди 1613 р. з Габсбургами й намагання польської влади встановити протекцію над Придунайськими країнами.³⁴ Саме на такому сприятливому політичному ґрунті плідно приживаються і проростають ідеї молдавського єпископа Любенецького й обдарованого угорського політика Г. Бетлена. В чому вони полягали? Так, перший із них у «Меморіалі» (1617 р.) королю

радив скористатися сприятливим часом для заняття Придунайських країн, звести на трони Молдови й Валахії господарів, пов'язаних родинними зв'язками з відомими польськими сановниками чи магнатами, а в Трансильванії – королевича Владислава й на цій основі посприяти утворенню «королівства Дакії» («regum Daciae») під патронатом Речі Посполитої. А татар, котрі проживали між Дунаєм і Чорноморським узбережжям, прогнати звідтіля й у місцевих фортецях розташувати залоги.³⁵

Зі свого боку, Г. Бетлен у листі до С. Жулкевського (1618 р.) намагався переконати того, що опісля завершення війни з Персією швидше всього володар Порти розпочне війну з Річчю Посполитою. Аби запобігти раптовому удару, радив канцлеру завчасно спочатку окупувати Молдову й Валахію, а пізніше Білгород і Тягинь, аби не дозволити татарам укріпитися у них. У жовтні з'явилося від нього посольство до С. Жулкевського, яке засвідчило готовність князя до проведення спільних воєнних дій проти Османів. У силу цього великий гетьман починає прихильно ставитися до ідеї розробки плану «zaczepnego («наступального»); поширена в українській історіографії калька з польської мови «зачіпний», «зачіпна», як на наш погляд, є не зовсім вдалою для використання, бо розмиває зміст цього слова. Адже українською – «зачіпний» означає пристрій для зчеплення, зачіплювання чого-небудь, а «зачіпка» – у переносному розумінні – докори, звинувачення, привід до дій та ін.) виступу проти Туреччини».³⁶

Існував ще один подразнювальний для утвердження подібних настроїв у короля, канцлера, придворної знаті й сановників чинник – це агітація за війну проти Османської імперії утвореного рицарського ордену «Ліга християнської міліції». Зокрема, один із його засновників граф Кароль Гонзага де Невера зайнявся організацією «Хрестового походу» проти неї, і його діяльність знайшла схвалення й підтримку з боку Римського Папи, німецького імператора та монархів інших європейських країн. Восени 1618 р. він з'явився до Кракова й ознайомив сенаторів зі своїм планом, який відразу ж підтримали маршалок коронний Вольський, краківський воєвода М. Зєбжидовський та ін. У листі до короля вони переконували того негайно «зайнятися справою Ліги».³⁷

Тому зовсім не випадково за таких антитурецьких настроїв частини польської еліти формується переконання у доцільності завдання превентивного удару по потенційному противнику, й великий гетьман С. Жулкевській розробляє план «наступальної війни проти Туреччини», котрий і запропонував його на розгляд сейму (21 січня – 5 березня 1619 р.). Насамперед передбачалося створення потужного війська зі 30 тис. гусар, 15 тис. аркебузирів, 15 тисяч козаків (різновиду польської середньої й легкої кінноти) та 40 (45) тис. піхотинців – всього 100-105 тис. жовнірів, призначення якої полягало у вторгненні в межі Порти. Не без підтримки володарів Молдови, Валахії й Трансильванії воно мало окупувати її територію до Дунаю, а за допомогою українських козаків оволодіти Тягинем, Білгородом і Кілією. Воднораз пропонував сейму прийняти ухвалу про скликання посполитого рушення й звернутися до Папи Римського і «провідних володарів християнських» з клопотанням-проханням про надання Речі Посполитій допомоги у майбутній війні. Щоправда, більшість учасників сейму не схвалили «наступальної війни» й висловилися за продовження переговорів із султаном про збереження миру між країнами.³⁸

Одначе «мілітарне угруповання» еліти, очолюване Сигізмундом III і С. Жулкевскім, продовжувало таємно готуватися до нападу на Порту. У свідомість урядників, сановників, біскупів і шляхти насаджувалося переконання про неминучість нападу останньої на Польське Королівство, бо Селім II готує війну «проти держави нашої».³⁹ А 16 травня 1620 р. король звернувся з універсалами до польської і литовської шляхти готуватися до оборони від турків і татар.⁴⁰ І це при тому, що і він, і канцлер добре знали, що вторгнення останніх не відбудеться. Як підкреслював С. Жулкевській у листі до краківського каштеляна Я. Острозького, «...війна турецька в цілому не загрожує», але тут же «застеріг усіх перед нападом оттоманської сили».⁴¹ Не можна не погодитися із заувагою Д. Скорупи, що така інформація спеціально застосовувалася для внутрішнього вжитку, щоб «... виправдати в очах шляхти власну акцію у Молдавії...».⁴²

30 червня С. Жулкевській у листі до короля підтвердив свою позицію доцільності проведення «наступальної війни» у «порозумінні з християнськими володарями і перським королем».⁴³ Цілком слушним є наступне міркування П. Саса: «...остаточно упевнившись, що Османська імперія 1620 р. насправді не готова до війни з Польщею, Сигізмунд III та його близьке оточення розцінили це як зручний привід для здійснення акцій, спрямованих на те, щоб, з одного боку, підважити

геополітичні позиції Османської імперії у Наддунайських князівствах, а з іншого – політично утвердитися у цьому регіоні Речі Посполитій». А відтак уже 15 липня «так званий малий сенат схвалив інтервенцію польського війська у Молдавію (пізніше її зобразили як оборонну акцію)».⁴⁴ Зібравши понад 10-тисячне військо, великий гетьман домігся на скликаній 30 серпня у Могилів-Подільському військовій нараді прийняття ухвали про форсування Дністра і вторгнення у межі Порти. 2–3 вересня воно переправилося через ріку. Оскільки С. Жулкевській «мав намір ошелешити турків і випередити їх у Молдавії, то не чекав на зібрання великого війська...».⁴⁵ У цей час йому протистояла 1 тисяча вояків, очолюваних головнокомандувачем Іскендер-пашою, чисельність яких до середини вересня зросла, за одними даними до 10-13 тисяч, за іншими – до 19 тисяч осіб.⁴⁶ Так ось виходить, що на осінь 1620 р. саме Річ Посполита, а не Османська імперія, підготувалася до агресії й розпочала її. Тому міф про неї, як миролюбну країну стосовно останньої, є повністю безпідставним.

Серед більшості вітчизняних і польських дослідників продовжує побутувати міф про Цецорську кампанію поляків як локальну окремішню подію, майже не причетну до спалаху польсько-турецької війни. У зв'язку з цим дещо детальніше зупинимось на з'ясуванні її місця і ролі у спалаху війни. Адже вона планувалася не як локальна воєнна акція, а широкомасштабна наступальна операція із залученням потенційних союзників. Як страшив С. Жулкевській короля у листі від 20 серпня 1620 року, «або потрібно зіткнутися з турецькою заповзятістю, які хочуть над цією Річчю Посполитою й усім світом панувати, або тобі втратити королівство... Відверто скажу: якщо буде Річ Посполита, вітчизна моя мила, вдаватися до оборонних дій у своїй землі, а ще якщо посполитим рушенням, як описано під час елекції короля Генрика, захотіла б з турками вести війну, тоді нам кінець, загинемо! Якщо ж з ворогом будемо діяти і нападати на його землі, то не слід сумніватися у перемозі».⁴⁷ Відомо також, що перебуваючи на Цецорському полі, він 15–17 вересня звертався з листами до валаського господаря і Г. Бетлена, переконуючи їх з'явитися до його табору. Показово, що намагався й «нейтралізувати» кримського хана, переконуючи того «не втручатися до війни короля з султаном».⁴⁸

Важливо з'ясувати мету цього нападу на Порту. Вона полягала у досягненні кількох цілей. По-перше, взявши під контроль терени Придунайських князівств до Дунаю, перетворити їх у плацдарм для подальшого ведення воєнних дій. По-друге, раптовим ударом продемонструвати султанському двору польську силу і спонукати його до укладення вигідного миру. У разі відмови Порти від нього радив королю піти шляхом втілення у життя проекту С. Баторія, тим паче, що тепер в його підпорядкуванні перебувало багато козаків, а тому можна було переправлятися через Дунай.⁴⁹ Не виключаємо також й існування більш другорядного наміру: перешкодити султану усунути від влади пропольськи зорієнтованого молдовського господаря К. Граціані й надати допомогу Г. Бетлену у боротьбі з Австрією.⁵⁰ Відомо, що власне саме вторгнення обернулося для агресора повною катастрофою: розгромом польської армії і смертю її головнокомандувача.

Отже, масштабність операції та її задумів аж ніяк не дають найменших підстав трактувати їх локальними чи другорядними. Йшлося не про повернення/зміщення котрогось із володарів трону Придунайських країн, упродовження залоги до Хотина чи іншого прикордонного міста, воєнної провокації на зразок нападів польських підрозділів і лісовчиків у 1612, 1615–1616 та 1619 роках. Адже відбувся наступ чисельного польського війська, очолюваного першою особою після короля, канцлером і великим гетьманом Корони Польської С. Жулкевскім. Не бачимо рації розглядати цю подію «... локальним, при чому, завершеним, воєнним конфліктом, який через загальну мобілізаційну неготовність Османської імперії не міг перерости у масштабне вторгнення армії Османа II на землі Речі Посполитої. Те, що Цецорська битва була не початком Хотинської війни, а лише її каталізатором, підтверджує політичний резонанс, який вона мала у Стамбулі та Варшаві. Звістка про завершення цієї битви хоч і була сприйнята у них абсолютно протилежно в емоційному плані, однак політично підштовхнула обидві столиці до дзеркальних дій, а саме – прийняття рішення про підготовку до війни».⁵¹

Не вважаємо аргументами на користь запропонованої версії як наведеного факту неспроможності турецького війська до наступальних дій (адже вона не готувалася до неї!), так і висловленого твердження про прийняття обома сторонами «рішення про підготовку до війни». В останньому випадку йшлося не про «війну» у майбутньому, адже поляки уже її розпочали, але,

майже повністю втративши армію, не мали чим надалі проводити наступ, а туркам необхідно було розпочати формування війська. Інакше кажучи, під цим поняттям розумілася підготовка до продовження воєнних дій. Цілком зрозуміло, що турецька військова еліта не могла залишити без відповіді мілітарний виклик Речі Посполитої і мала підготувати контрнаступ, для якого потрібен був час. Зі свого боку, Варшава також усвідомлювала неминучість вторгнення турків і татар, для відбиття якого треба було підготувати армію, що знову ж таки потребувало часу.

Таким чином розпочата поляками війна вступала у новий етап свого перебігу. На наш погляд, їх було три: 1-й – початковий – 2-3 вересня – 6 жовтня 1620 р., який характеризувався вступом польського війська у межі Порти, її розгромом біля Цецори і повним знищенням неподалік від Могилева-Подільського; 2-й – 7 жовтня 1620 – 2 вересня 1621 рр. – підготовка Османською імперією й Річчю Посполитою армій до вирішальної битви та їх зосередження у районі Хотина; 3-й охоплює 2 вересня – 9 жовтня – час Хотинської битви, яка не виявила переможця, й укладення мирного договору.

Наступний міф торкається оцінки ролі гетьмана Я. Бородавки у Хотинській кампанії Війська Запорозького в українській та польській історіографії, вимальованого переважно у сіро-чорних тонах. Вони особливо виразно проявляються на тлі ідеалізації постаті П. Сагайдачного, котрому приписуються у ній усі заслуги (явні й неіснуючі). Автори статті не ставлять за мету домогтися «розвінчання» його культу (особливо помітного у працях вітчизняних дослідників), оскільки, по-перше, багато у чому насправду є підстави для його творення, а по-друге, – це не предмет нашого дослідження. Мова іде зовсім про інше – спробу, хоча б частково, реконструювати більш-менш історично правдивий образ діяльності Я. Бородавки у неймовірно складних обставинах літа 1621 р. Її реалізація стала можливою лише завдяки доробку А. Беджицької, Я. Качмарчика, Л. Подгородецького, Н. Рашби та П. Саса. Спочатку висловимо кілька попередніх зауваг. По-перше, це була постать у багатьох відношеннях рівна П. Сагайдачному, яка користувалася у корпоративі Війська Запорозького не меншим авторитетом. Не випадково він кілька разів у суперництві з П. Сагайдачним за булаву перемагав того.

По-друге, не заперечуючи видатної ролі останнього у відновленні православної ієрархії, у жодному випадку немає підстав при цьому применшувати важливість у цьому процесі Я. Бородавки. Адже саме після його обрання гетьманом у липні 1620 р. власне й відбувся знаменний в історії України акт висвячення київського митрополита та єпископів Православної Церкви, і саме він як очільник Війська Запорозького розпочав політичну боротьбу за його легалізацію у Речі Посполитій (на що звертав увагу П. Сас).⁵² У силу цього вважаємо суттєвою помилкою М. Грушевського протиставлення позицій обох гетьманів у національно-релігійному питанні. «Козаччина Сагайдачного, – писав він, – взяла давно церковно-національну справу за свою; вона могла вже перед тим вести серед козаччини агітацію за демонстрацією. Але козацькі головорізи Бородавки може й не брали сеї справи так до серця, і дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свободи та самоволі «на волости» під покривкою королівської служби взяли перевагу над огненними словами митрополита...». Попри те, що сам автор цих слів вважав сказане лише «здогадом»,⁵³ згодом наукова авторитетність М. Грушевського перетворила їх у своєрідне кліше негативної оцінки істориками дій гетьмана під час Хотинської кампанії.

Насправді ж все було інакше. Саме завдяки організаторському таланту Я. Бородавки було скликано над р. Мокрий Кагарлик велелюдну козацьку раду 15–17 червня (в якій взяло участь понад 50 тис. козаків), що прийняла історичну ухвалу про спільні дії з польсько-литовським військом у протистоянні турецько-татарському наступу взамін на туманні обіцянки Варшави визнати поновлену церковну ієрархію. Безперечно, йому належить заслуга сформування добре озброєної 40-тисячної армії, що складалася з досвідчених у військовій справі козаків.⁵⁴ Чомусь обходиться мовчанкою успішне розв'язання ним такої гострої проблеми, як забезпечення десятків тисяч вояків порохом, свинцем, продовольством та фуражем, і не на місяць, і не два! Домігся цього своєю рішучістю, спонукавши королівського посла Б. Обалковського погодитися, по-перше, на тимчасовий постій військових підрозділів у поселеннях, а по-друге – на постачання війська з усіх королівських, приватних і церковних маєтностей усім необхідним. Причому це робилося не стихійно, а максимально організовано. Так, Я. Бородавка розіслав усюди свої універсали «до усіх українних

маєтків, королівських і шляхетських, наказуючи давати собі коней під гармати, порох, олово і до кожного містечка надіслав реєстр, скільки чого мають йому доставити».⁵⁵

Гетьман прислухався до розпорядження Сигізмунда III, узгодженого, мабуть, з командувачем польсько-литовської армії литовським гетьманом Я. Ходкевичем, вести козацьке військо територією Молдови. Воно було слухним, бо дозволяло уникнути спустошення українських земель, поповнювати запаси продовольства і фуражу за рахунок її населення й боями затримувати похід Османа II і кримських татар. Водночас, побоюючись можливої зради поляків, обачливо домагався від нього спершу самому з військом зайняти позиції біля Хотина. Тому, переправившись 8 серпня через Дністер у районі Могилева-Подільського, зупинив просування, дратуючи цим і короля, і Я. Ходкевича, хоча останній сам розташував основні сили під Хотиним тільки 19 серпня.⁵⁶ Не поділяємо міркування Л. Подгородецького, що розіслання гетьманом підрозділів у різні райони Молдови для здобуття живності було помилковим.⁵⁷ Навпаки, цей тактичний хід дозволив не тільки поповнити запаси, але й дезорієнтувати турецьке командування щодо місцезнаходження головного козацького табору. Підтримуємо думку А. Беджицької та Я. Качмарчика, що козацьке керівництво сповна виконало поставлені перед ним завдання, включаючи «загальмування [швидкості] турецького походу для того, щоб дати армії коронній і литовській час для зосередження під Хотиним».⁵⁸ Десь із середини серпня головний козацький табір почав просуватися до місця призначення. Однак ситуація ускладнилася з появою підрозділів кримського хана й султана. Спалахнули жорстокі бої з розісланими козацькими сотнями.⁵⁹ 25 серпня татари й турки оточили козацький табір, який уже перебував за 40-50 км від Хотина десь у районі Степанівців, і 28 серпня розпочали потужний штурм, але, зазнавши великих втрат, відступили. Прорвавши оточення, ведучи бої, козаки 1 серпня приєдналися до союзників.⁶⁰

І ось тепер торкнемося з'ясування найбільш дискусійної та пекучої проблеми – доли Я. Бородавки: обставин усунення від влади, смерті й причетності до неї П. Сагайдачного. Оскільки достовірні джерела відсутні, то науковці змушені користуватися дуже суперечливою інформацією.⁶¹ Аби встановити істину, П. Сас усю її скрупульозно проаналізував й запропонував, на його погляд, найвірогіднішу версію подій. Попри окремі нюанси трактовки у різних працях шляху прибуття П. Сагайдачного до табору Я. Бородавки, її суть полягає у наступному. З'явившись 21 серпня до обозу Я. Ходкевича (перебував у складі посольства Війська Запорозького до короля), він 22 – 23 серпня під охороною двох корогв кінноти (бл. 160-180 осіб) подався на пошуки козацького війська до Степанівців, розташованого бл. 40-50 км від Хотина (місце розташування цього поселення не з'ясоване; спроба автора прив'язати цю назву до сучасного румунського міста Штефанешти, що лежить на правому боці р. Прут на відстані 105 км (по прямій) від польсько-литовського табору⁶², виглядає фантастичною). Натрапивши на турецький роз'їзд, вони були розбиті, а П. Сагайдачний, зазнавши поранення у руку і втративши коня, пішки добрався до козацького табору 25 вересня, розташованого неподалік Могилева. Цього ж дня проводиться козацька рада, котра позбавляє влади Я. Бородавку й передає булаву до його рук, котрий і привів 1 вересня козаків під Хотин. А 8 вересня, коли козаки в таборі збунтувалися через нестачу продовольства, він спрямовує їх невдоволення проти ексгетьмана, котрого, за ухвалою скликаної ради, стратили.⁶³

Вивчення джерел і літератури дало нам підстави сформулювати іншу гіпотезу перебігу цих трагічних подій. Впадає у вічі прагнення П. Саса в обох варіантах будь-що «притягнути» прибуття П. Сагайдачного до табору, що стояв біля Могилева, до 25 серпня. Чому саме до цієї дати? А тому, що саме цього дня татари й турки заблокували його й пізніше потрапити до нього не було жодного шансу. Дослідник не враховує того факту, що Могилів – по прямій від Хотина – лежав на відстані бл. 100 км, а, враховуючи рельєф місцевості, незнання ним дороги й необхідність обходити місця розташувань татарських і турецьких підрозділів, то йому після поранення увечері 22 чи 23 серпня за 10-15 км від Степанівців потрібно було пішки за 1,5-2,5 доби подолати щонайменше 80 км, що фізично неможливо. По-друге, у цей час козацького табору під Могилевом взагалі не було, бо уже перебував за 40-50 км від Хотина. Щодо цього маємо свідчення полковника М. Дорошенка, котрий, з'явившись 24 серпня у посольстві від Я. Бородавки, повідомив Я. Ходкевичу наступне: «Бородавка, його очільник, наказав проінформувати Ходкевича про дії запорожців і концентрацію їх військ біля Степанівців, 50 км від Хотина».⁶⁴ По-третє, упродовж 25 – 28 серпня козаки вели відчайдушну боротьбу з ворогом, і навіть якщо П. Сагайдачний встиг 25 серпня (швидше за все так і сталося) потрапити до їхнього табору, то в умовах битви ради б ніхто не збирав. Тому саме Я. Бородавка

упродовж 29 – 31 серпня, відбиваючи наскоки татар і турків, 1 вересня привів обоз до Хотина. Не виключаємо і варіанта, що в ці дні П. Сагайдачний теж міг приєднатися до нього.

А тому постає нове запитання: чому, коли і як він втратив владу і життя? Відповідь вбачаємо у наступному сценарію перебігу подій. П. Сас, вивчаючи хід козацької ради 15 – 17 червня, звернув увагу на бажання Б. Обалковського мати замість Я. Бородавки іншого гетьмана: «...королівський посол хотів аби замість цього непокірного гетьмана був хтось інший. Отож, королівський посол чіпляв на Я. Бородавку ярлик п'яниці і злостився, що спроби повалити чинного гетьмана зазнали краху, оскільки «за ним вся чернь». На думку Б. Обалковського, прийнятнішою кандидатурою на гетьманську посаду у Війську Запорозькому був би П. Сагайдачний».⁶⁵ Звичайно, вона нікого б не цікавила, якби не але... Але полягало в тому, що це не була власне його думка, а воля самого короля. Адже той у листі до Я. Ходкевича, написаному у червні, спонукав його домогтися усунення гетьмана від влади, «...бо поки Бородавка буде старшим, жодної послуги від них (себто козаків. – *Авт.*) РП-лита не буде мати. Зі зміною, в цілому, коли б Сагайдачного чи котрогось іншого справного взяли, могло б щось із них і вдатися».⁶⁶ Отже, найвищі достойники Речі Посполитої взяли курс на заміну гетьмана лояльним до неї П. Сагайдачним. Припускаємо, що під час перемовин з козацьким посольством у Варшаві недвозначно дали зрозуміти про її бажання бачити його гетьманом.⁶⁷ Й, вочевидь, той не заперечив.

Певна джерельна інформація наводить на думку, що П. Сагайдачний та Я. Ходкевич узгодили план дій щодо усунення від влади Я. Бородавки. Його реалізації посприяли заворушення у козацькому таборі 8 вересня, породжені невдоволенням козацтва проблемами нестачі продовольства, яке П. Сагайдачний і сам, і через своїх прихильників (а їх було чимало) зумів спрямувати проти гетьмана.⁶⁸ Щоб згасити його, Я. Ходкевич наказав схопити й ув'язнити 80 осіб: Я. Бородавку та його прихильників. За даними Ш. Старовольського (історика, письменника, секретаря Я. Ходкевича, з котрим взяв участь у подіях 1621 р. під Хотиним), які міг почерпнути їх у самого річпосполитського головнокомандувача, козаки, котрі «...знову Ходкевичем тим самим, під час війни Турецької під Хотиним, утримані в певних межах [лише шляхом] обезголовлення вісімдесяти з їх старшини і Вождя їх Бородавки».⁶⁹

З цього випливає, що останній зі своїми соратниками – старшинами були страчені не за ухвалою козацької ради, а за розпорядженням Я. Ходкевича, підтриманого П. Сагайдачним, котрого й обрали гетьманом замість Я. Бородавки. Якби це вбивство трапилося за ухвалою ради, то П. Сагайдачного не мучили б докори сумління до кінця його життя. Часто історики забувають, що він був глибоко і щиро віруючою людиною, а в тому, що отримана ним рана не заживала, а хвороба, зумовлена нею, посилювалася, вбачав кару Божу за вчинений гріх. І, щоб якось пом'якшити її і врятувати душу, не тільки каявся перед Богом, але перед смертю доручив комусь із близьких людей 20 квітня 1622 р. зробити «запис у пом'янику Київського Свято-Михайлівського монастиря, в якому фігурує також Я. Бородавка».⁷⁰

Так обірвалася нитка життя одного з найобдарованіших гетьманів першої половини XVII ст., котрий послідовно й рішуче обстоюючи корпоративні інтереси Війська Запорозького, не йшов, на відміну від П. Сагайдачного, на компроміси з Варшавою, яка у кінцевому підсумку й погубила його. І роль цього очільника козацтва у Хотинській кампанії давно потребує заслуженого поцінування. Вони обидва з П. Сагайдачним (кожен у її різний час) відіграли вирішальну роль у її успішному завершенні – зупиненні наступу османської армії й укладенні мирного договору. Тому звертаємося до владних структур й громадських організацій України розпочати збір коштів на спорудження пам'ятника Я. Бородавці під Хотиним на місці розташування козацького табору.

Становлення у польській історіографії міфу про меншу чисельність українських козаків відносно кількості польсько-литовських жовнірів, а відповідно, якщо не замовчування їх визначальної ролі у битві, то хоча б применшування її, виглядає настільки безпідставною спробою, що не потребує скрупульозного спростування. Адже прості підрахунки наявності чисельності вояків і свідчення сучасників про найважливішу роль козацького війська у зриві подальшого наступу турків і татар відразу ж ставлять усі крапки над і. За останніми підрахунками (2021 р.) П. Саса, козацька армія, не рахуючи втрат і пахолків, на 4 вересня налічувала понад 43 тис. осіб, а з пахолками – 45-47 тис.⁷¹ Тому спроби польських істориків обмежити їхнє число 25-30-ма, не кажучи вже про 15-20 тис. осіб, позбавлені джерельної аргументації. Польсько-литовське військо нараховувало без обозних

слуг всього 25-30 тис. жовнірів, а з ними 42-43 тис. осіб.⁷² Мало хто з польських дослідників ігнорував важливу значимість участі у боях козацьких полків. Хоча трапляються випадки, коли робляться спроби замовчати її. Наприклад, відомий історик В. Маєвський, підбиваючи підсумки Хотинської битви, навіть словом не обмовився про їхній внесок у зупинці наступу турків і татар на Річ Посполиту.⁷³ Хоча сучасник подій вірменський літописець Аксент, котрий бував у хотинському таборі поляків, зазначав: «...польська армія витримала і вистояла насамперед дякуючи могутності Господа Бога і запорозьким козакам, котрі знаходилися там, у таборі, бо кожного божого дня ці козаки виходили проти невірних, пропонуючи їм битися, перемагали ворога і не давали загинути [полякам], бо, якби не було козаків, то Бог знає, яким би був результат для поляків, уже через тричотири дні»⁷⁴.

Останнім міфом, який розглянемо у статті, є міф про «блискучу перемогу» річпосполитської армії над ворогом, який міцно укоренився в українській і польській історіографії. Навіть П. Сас, котрий об'єктивно і виважено у монографії, присвяченій дослідженню «Хотинської війни», оцінив її наслідки («Те, що султан Осман II не зміг подолати сили хотинських оборонців і змушений був піти на укладення Хотинського миру, перекреслило його завойовницькі плани і фактично означало його воєнно-політичну поразку»⁷⁵), не уник їх глорифікації у книзі «Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний»: «Величезна османська армія, яку султан особисто привів під Хотин, зазнала колосальної воєнно-політичної поразки».⁷⁶ У даному випадку міфотворення зустрічаємося з історією, коли бажане, очікуване, те, що хочеться, видається за істину.

Чомусь автори міфу соромливо замовчують ініціатора початку офіційних переговорів про укладення мирного договору (ним було польське командування), їхній хід і зміст його статей. Аналіз праць істориків, у яких всі ці аспекти ґрунтовно досліджені, переконливо промовляє про інше, а саме: жодна зі сторін не трактувала іншу як таку, що зазнала поразки і капітулювала. Договір від 9 жовтня де-юре фіксував такий їх статус і характер взаємовідносин, що існували до початку війни. Зміст статей добре відомий, тому розглядати їх не бачимо сенсу.⁷⁷ Отже, Хотинська битва не виявила переможця. Враховуючи, що плани Османа II провалилися, польська сторона мала підстави вважати її наслідки для себе успішними, але не переможними. Україна не була політичним суб'єктом польсько-турецької війни, тому вони не могли мати для неї якогось позитивного значення. Згідно з договором, Річ Посполита зобов'язувалася ліквідувати Січ і козацтво, Варшава обманула Військо Запорозьке, що позитивно розгляне проблему визнання витвореної церковної ієрархії, вона навіть гадки не мала, аби, внаслідок заслуг козацтва, надати руським (українським) землям хоча б автономію в складі Корони Польської, а його соціальний статус урівняти зі шляхетським. Національно-релігійне поневолення українців у Польщі продовжувало наростати, а соціально-економічне становище посполитих було суттєво гіршим за становище православних християн у складі Османської імперії. Сама ж війна зумовила жахливе спустошення Подільського й Руського воєводств.

Висновки:

- в українській та польській історіографії сформувалися і продовжують існувати чимало міфів, які суттєво спотворюють об'єктивну картину причин польсько-турецької війни, її перебігу та наслідків. З'ясовано особливості процесів міфологізації у польській та українській історіографії;
- з'ясовано безпідставність витворення міфу про агресивну політику Османської імперії щодо Речі Посполитої у першому двадцятиріччі XVII ст.;
- доведено проведення експансіоністської політики Варшави щодо Придунайських князівств Порти й підготовки нею плану «наступальної війни» проти останньої;
- встановлено, що початком польсько-турецької війни стала Цецорська кампанія польської армії восени 1620 р.;
- Я. Бородавка відіграв важливу роль у Хотинській кампанії Війська Запорозького 1621 р.: блискуче організував і провів козацьку раду 15 – 17 червня, що прийняла ухвалу приєднатися до польського війська, аби протистояти наступу османської армії; спромігся витворити боездатну армію й виконати розпорядження короля та Я. Ходкевича щодо шляху її просування до Хотина; очолював оборону козацького табору під Хотином включно до 8 вересня; втратив владу і життя внаслідок інтриг Варшави й Я. Ходкевича, причетним до яких виявився і П. Сагайдачний;
- Хотинська битва не виявила переможця, а відтак міф про здобуту перемогу польсько-литовського й козацького військ суттєво спотворює історичну правду.

¹ А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie Hocińskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], in «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво», Київ, Генеза, 1998, с. 62–80.

² Б. Боднарюк, І. Сандуляк, *Наукові студії з історії Хотинської війни 1620–1621 рр. (огляд історіографії)* [Scientific studies on the history of Khotyn War of 1620–1621 (historiographical review)], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», Матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці – Хотин, 22–23 вересня 2011 р.), Чернівці, Чернівецький нац. ун-т, 2011, с. 20–29.

³ Т. Григор'єва, *Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей* [The conclusion of peace after the Battle of Khotyn (1620–1621): an attempt to reassess the reached agreements], in «Україна в Центрально-Східній Європі», вип. 9–10, Київ, Ін-т історії України НАНУ, 2010, с. 42–59.

⁴ В. Лах, С. Хойнецький, *Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців* [The Battle of Khotyn September 2 – October 9, 1621: Reflections of Scholars], in «Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя)», Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р., Чернівці, Прут, 2002, с. 116–131.

⁵ Ю. Макар, *Історіографія Хотинської війни 1621 року* [The Historiography of the Battle of Khotyn of 1621], in «Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя)», с. 107–115.

⁶ J. Rajewski, *Wińczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich* [From the history of Polish-Turkish wars], Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1997, s. 53–89.

⁷ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], Київ, Ін-т історії України НАН України, 2011, 520 с.

⁸ В. [С.] Степанков, *Історичне значення участі українців у польсько-турецькій війні 1620–1621 років* [The historical significance of the participation of Ukrainians in the Polish-Ottoman War (1620–21) of 1620–1621], in «Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя)», с. 8–15; В. [С.] Степанков, *Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в історичній долі України* [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 in the historical destiny of Ukraine], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», с. 200–210.

⁹ Е. Торój, *«Sekret «Wojny hocińskiej» Wacława Potockiego* [«Secret of the «Battle of Khotyn» by Wacław Potocki], (Do druku przygotował zespół W. Bryła, B. Czwońóg-Jadczyk, T. Piersiak), Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014, s. 11–18.

¹⁰ В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак (упоряд.), *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI – first half of the XVII century: proclamations, correspondence, agreements, oaths], Київ, 2016, с. 212–256.

¹¹ А.О. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження* [The Lviv Chronicle and the Ostroh Chronicler. Source study], Видання друге, Київ, Видавництво «Наукова думка», 1971, с. 104.

¹² [С. Величко], *Приложение к первому тому Летописи Величка* [Appendix to the first volume of the Chronicle of Velichko], in «Летопись событий в Югозападной России в XVII-м веке», составил Самоил Величко, Киев, 1848, т. 1, с. 30–31; *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки* [The Chronicle of the Hadiach Colonel Hryhoriy Hrabuanka], Київ, Т-во «Знання» України, 1992, с. 30.

¹³ В. Антонович, *Петро Сагайдачний* [Petro Sahaidachny], in «Гетьмани України. Історичні портрети», Збірник, Київ, журнал «Україна», газета «Вечірній Київ», 1991, с. 8; В. Антонович, *Про козацькі часи на Україні* [On Cossack times in Ukraine], Київ, Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1991, с. 81–82; М. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], Київ, Наукова думка, 1995, т. 7, с. 438–445, 458–476; Д. Дорошенко, *Нарис історії України* [Essay on the History of Ukraine], Мюнхен, Вид-во «Дніпрова хвиля», 1966, т. 1: (До половини XVII століття), с. 201–211; А. Я. Ефименко, *Історія українського народу* [History of the Ukrainian people], Киев, «Льбидь», 1990, с. 205–207; Н. И. Костомаров, *Богдан Хмельницький* [Bohdan Khmelnytsky], Москва, «Чарли», 1994, с. 52; Н. Полонська-Василенко, *Історія України* [History of Ukraine], 2-ге видання, Київ, «Льбидь», 1993, т. 1: До середини XVII століття, С. 444; Д. І. Яворницький, *Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний* [Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny], Дніпропетровськ, «Січ», 1991, с. 47–52.

¹⁴ І. П. Крип'якевич, *Історія України* [History of Ukraine], Львів, Вид-во «СВІТ», 1990, с. 163–165; *Історія українського війська* [History of the Ukrainian troops], Львів, Видання Івана Тиктора, 1936, с. 180–185.

¹⁵ М. А. Алекберли, *Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков* [The struggle of the Ukrainian people against the Turkish-Tatar aggression

in the second half of the 16th – first half of the 17th centuries], Саратов, Изд-во Саратовского университета, 1961, с. 3–11, 189–219; М. А. Алекберли, *Хотинская война (1621 г.)* [The Battle of Khotyn], Черновцы, 1957, с. 3–7, 61–82, 105–116; В. А. Голобуцкий, *Запорожское казачество* [The Zaporozhian Kozakdom], Киев, Государственное изд-во политической литературы УССР, 1957, с. 172–187; Л. Підгородецький, Н. С. Рашба, *Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.)* [The defeat of the Turkish-Tatar hordes (1621)] in «Український історичний журнал», 1971, № 9, с. 131–137; Н. С. Рашба, *Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія* [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 and Russia], in «Український історичний журнал», 1959, № 6, с. 77–89; Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the XVI – first quarter of the XVII century], in «Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов», Москва, Изд-во «Наука», 1984, с. 23–29; *Хотинська війна 1620–21* [The Battle of Khotyn of 1620–21], in «Радянська енциклопедія історії України», Київ, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1972, т. 4, с. 438; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], Kraków, Wyd-wo Literackie, 1979, s. 5–49, 109–137, 304–309.

¹⁶ О. Апанович, *Запорозькі козаки в Хотинській війні 1621 року* [Zaporozhean Cossacks in the Battle of Khotyn of 1621], in «О. Апанович Розповіді про запорозьких козаків», Київ, Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1991, с. 83–116; О. Апанович, *Козацтво – збройні сили України. Історичний нарис* [The Cossacks are the armed forces of Ukraine. Historical essay], Хмельницький, ПП Мельник А. А., 2010, с. 58–61; В. Ботушанський, *Хотинська битва 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії* [The Battle of Khotyn in 1621 is a milestone in the struggle of the Ukrainian and Polish peoples against Turkish-Tatar aggression], in «Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя)», с. 21–22; В. Ботушанський, *Хотинська битва – визначна подія у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії* [The Battle of Khotyn is a significant event in the struggle of the Ukrainian people against Turkish-Tatar aggression], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», с. 40–41; О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко, *Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний* [Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny], Київ, Вид-во Україна, 2004, с. 70–81; О. Добржанський, С. Пивоваров, *Хотинська битва 1621 р.* [The Battle of Khotyn of 1621], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», с. 9–10; С. Комарницький, Д. Сагайдак, *Козацький полководець* [Cossack chieftain], Чернівці – Київ, Золоті литаври, 2005, с. 4–41; С. Комарницький, *Хотинська епопея (З історії Хотинської війни 1621 року)* [Khotyn epic (From the history of the battle of Khotyn of 1621)], Чернівці, Золоті литаври, 2000, с. 28–81; Ю. Макар, *Історіографія Хотинської війни 1621 року* [Historiography of the Battle of Khotyn of 1621], с. 107–115; П. Сас, *Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний* [The honest knight Petro Konashevych-Sahaidachny], Київ, Інститут історії України НАН України, 2012, с. 269–309; Т. Чухліб, *Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* [Cossacks and Janissaries. Ukraine in the Christian-Muslim Wars of 1500–1700], Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010, с. 90–94.

¹⁷ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [The Battle of Khotyn of 1621], 520 с.

¹⁸ В. Брехуненко, «Дивна то і неказанна мужність...». *Козаки у Хотинській війні 1621 року* [«Strange and untold courage...». Cossacks in the Battle of Khotyn of 1621], науково-популярне видання, Київ, Темпора, 2013, 120 с.

¹⁹ Б. Боднарюк, І. Сандуляк, *Наукові студії з історії Хотинської війни 1620–1621 рр. (огляд історіографії)* [Scientific Studies on the History of the Battle of Khotyn of 1620–1621 (historiographical review)], с. 20–21.

²⁰ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. ejalet Kamieniecki 1672–1699* [the Ottoman rule in Podolia Ejalet Kamieniecki 1672–1699], Warszawa, 1994, s. 48.

²¹ K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], Warszawa, Dom Wydawniczy Bellona, 2007, s. 38.

²² Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the 16th – first quarter of the 17th century], с. 21–23; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 6–7; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 64–66, 86–87.

²³ Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the 16th – first quarter of the 17th century.], с. 25–28; П. Сас, *Полководець Петро Сагайдачний* [Chieftain Petro Sahaidachny], Київ, ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014, с. 81–104; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku* [The Chocim campaign of 1621], in «Studia i materiały do historii Wojskowości», Warszawa, 1964, т. 10, cz. 2, s. 91–92; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 10–18; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], Oświęcim, 2016, s. 9–34; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 93–96; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], wydanie nowe, przejrane przez autora, Kraków, Krakowska spółka wydawnicza, 1921, s. 19–26.

²⁴ *Collectanea z dziejopisów tureckich* [Collectanea of Turkish historians], rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I.I.S. Sękowskiego, Warszawa, 1824, t. 1, s. 145.

²⁵ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 21–22; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 110–111; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], s. 30–31.

²⁶ Цит. за: F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620], s. 55.

²⁷ О. Божко, «Хотинська війна» Гавганнеса Каменаці – важливе джерело до вивчення історії України [«The Battle of Khotyn» of Gavgannes Kamenatsi is the important source for studying History of Ukraine], in «390-річчя Хотинської битви 1621 року», с. 31–33.

²⁸ Цит. за: С. Комарницький, *Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року)* [Khotyn epic (From the history of the battle of Khotyn of 1621)], с. 30.

²⁹ М. А. Алекберли, *Хотинская война (1621 г.)* [The Battle of Khotyn], с. 66, 69; Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the XVI – first quarter of the XVII century], с. 42.

³⁰ Н. С. Рашба, *Польско-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія* [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 and Russia], с. 81; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 58; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku* [The Chocim campaign of 1621], s. 94; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 114.

³¹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 69–70.

³² П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 17; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 117.

³³ Н. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.* [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the XVI – first quarter of the XVII century], с. 21–23; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 6–7; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 64–67, 85–88.

³⁴ D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarski 1595–1623* [Polish-Tatar relations in 1595–1623], Warszawa, Wyd-wo Neriton Instytut Historii PAN, 2004, s. 166–192; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 8–14; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 86–96.

³⁵ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 16–17.

³⁶ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 26–27.

³⁷ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 7; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 27–28.

³⁸ *Жерела до історії України-Руси* [Sources for the History of Ukraine-Rus], Львів, 1908, т. 8, с. 207–208; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 19; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 27–31.

³⁹ *Жерела до історії України-Руси* [Sources for the History of Ukraine-Rus], Львів, 1908, т. 8, с. 212–214.

⁴⁰ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 53.

⁴¹ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 25.

⁴² D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarski 1595–1623* [Polish-Tatar relations in 1595–1623], s. 233.

⁴³ J. Tretiak, *Historja wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], s. 34.

⁴⁴ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 17.

⁴⁵ З. Сперальский, *Молдавские авантюры* [Moldavian escapades], Бэлць, 2001, с. 150–151.

⁴⁶ *Collectanea z dziejopisów tureckich* [Collectanea of Turkish historians], s. 131–132; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 156.

⁴⁷ Цит. за: J. Rajewski, *Wińczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich* [From the history of Polish-Turkish wars], s. 61.

⁴⁸ F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 70–71; K. Śledziński, *Cecora 1620* [The Battle of Cecora of 1620], s. 157.

⁴⁹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 17; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 26–29; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], s. 66–70.

- ⁵⁰ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna Chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 26–28; F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620], s. 65, 89–90, 99.
- ⁵¹ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 163.
- ⁵² В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак (упоряд.), *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI – first half of the XVII century: proclamations, correspondence, agreements, oaths], с. 202–205, 208–209; П. Сас, *Бородавка (Нерода) Яків (р. н. невід. – бл. 1624)* [Borodavka (Neroda) Yakiv (year of birth unknown – approximately 1624)], in «Енциклопедія історії України», Київ, Наукова думка, 2003, т. 1: (А – В), с. 350–351; П. Сас, *Витоки українського націотворення* [Sources of Ukrainian nation-building], Київ, ІУ, 2010, с. 468–484.
- ⁵³ М. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], с. 461–462.
- ⁵⁴ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 134–137; А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 64–65.
- ⁵⁵ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 137; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], s. 82.
- ⁵⁶ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 138–139, 268–279, 293; А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 66; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 125–129; J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621 r.)* [The History of the Battle of Chosim of 1621], s. 109.
- ⁵⁷ L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku* [The Chocim campaign of 1621], s. 124.
- ⁵⁸ А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 66.
- ⁵⁹ *Collectanea z dziejopisów tureckich* [Collectanea of Turkish historians], s. 154–156; А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 66–67.
- ⁶⁰ А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 67; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 132.
- ⁶¹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], с. 470–472; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 283–290.
- ⁶² П. Сас, *Полководець Петро Сагайдачний* [Chieftain Petro Sahaidachny], с. 215–216.
- ⁶³ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 281–289.
- ⁶⁴ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 131.
- ⁶⁵ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 137.
- ⁶⁶ H. Malewska, *Listy staropolskie z epoki Wazów* [Old Polish letters from the Vasa era], Warszawa, Państwowe Instytut Wydawniczy, 1977, s. 198.
- ⁶⁷ Z. Wójcik, *Dzике поля w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej* [Steppe frontier regions on fire. About Cossacks in the former Polish-Lithuanian Commonwealth], Wyd. 3, przerzane i uzupełnione, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968, s. 93.
- ⁶⁸ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 289.
- ⁶⁹ Цит. за: П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 286.
- ⁷⁰ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 290.
- ⁷¹ П. Сас, *Про чисельність запорозьких сил у Хотинській битві 1621 р.* [On the number of Zaporozhian forces in the Battle of Khotyn in 1621], in «XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни», Тези доповідей, Чернівці, 22–23 жовтня 1621 р. / Наук. ред. О.В. Добржанський, Чернівці, Чернівецький нац. ун-т, 2021, с. 25–30.
- ⁷² В. Лах, С. Хойнецький, *Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців* [The Battle of Khotyn September 2 – October 9, 1621: Reflections of Scholars], с. 120; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 86–87; А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], s. 68; W. Majewski, *Chocim 1621 rok* [The Battle of Chocim of 1621], in «Wojny polsko-tureckie w XVII w.», Materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski 11–15 września 2000 r., Przemyśl, 2000, s. 12–13; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku* [The Chocim campaign of 1621], s. 137–138; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 174–176.

⁷³ W. Majewski, *Chocim 1621 rok* [The Battle of Chocim of 1621], s. 22.

⁷⁴ «Каменецька хроніка» [«The Kamenets Chronicle»], in «Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов», с. 67.

⁷⁵ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 478.

⁷⁶ П. Сас, *Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний* [The honest knight Petro Konashevych-Sahaidachny], с. 300.

⁷⁷ Т. Григор'єва, *Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей* [The conclusion of peace after the Battle of Khotyn (1620–1621): an attempt to reassess the reached agreements], с. 42–47; П. Сас, *Хотинська війна 1621 року* [Khotyn War of 1621], с. 425–433; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku* [The Battle of Chocim of 1621], s. 240–257.

References

1. M. A. Alekberli, *Borba ukraïnskogo naroda protiv turetsko-tatarskoy agresii vo vtoroy polovine XVI – pervoy polovine XVII vekov* [The struggle of the Ukrainian people against the Turkish-Tatar aggression in the second half of the 16th – first half of the 17th centuries], Saratov, Izd-vo Saratovskogo universiteta, 1961, 274 s.
2. M. A. Alekberli, *Khotinskaya voyna (1621 g.)* [The Battle of Khotyn], Chernovtsy, 1957, 125 s.
3. V. Antonovych, *Petro Sahaidachnyi* [Petro Sagaidachny], in «Hetmany Ukrainy. Istorychni portrety», Zbirnyk, Kyiv, zhurnal «Ukraina», hazeta «Vechirniy Kyiv», 1991, s. 25–32.
4. V. Antonovych, *Pro kozatski chasy na Ukraini* [On Cossack times in Ukraine], Kyiv, Vyd-vo khudozhnoi literatury «Dnipro», 1991, 238 s.
5. O. Apanovych, *Kozatstvo – zbroini syly Ukrainy. Istorychni narys* [The Cossacks are the armed forces of Ukraine. Historical essay], Khmelnytskyi, PP Melnyk A. A., 2010, 93 s.
6. O. Apanovych, *Zaporozki kozaky v Khotynskii viini 1621 roku* [Zaporozhean Cossacks in the Battle of Khotyn of 1621], in «O. Apanovych Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv», Kyiv, Vyd-vo khudozhnoi literatury «Dnipro», 1991, s. 83–116.
7. A. O. Bevzo, *Lvivskiy litopys i Ostrozkiy litopysets. Dzhereloznavche doslidzhennia* [The Lviv Chronicle and the Ostroh Chronicle. Source study], Vydannia druhe, Kyiv, Vydavnytstvo «Naukova dumka», 1971, 199 s.
8. A. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku* [Zaporozhian Cossacks in the Battle of Khotyn in 1621], in «Natsionalno-vyzvolna viina ukraïnskoho narodu seredyny XVII stolittia: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo», Kyiv, Henez, 1998, s. 62–80.
9. B. Bodnariuk, I. Sanduliak, *Naukovi studii z istorii Khotynskoi viiny 1620–1621 rr. (ohliad istoriohrafii)* [Scientific studies on the history of Khotyn War of 1620–1621 (historiographical review)], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», Materialy Mizhnar. nauk. konf. (Chernivtsi – Khotyn, 22–23 veresnia 2011 r.), Chernivtsi, Chernivetskyi nats. un-t, 2011, s. 20–29.
10. V. Botushanskyi, *Khotynska bytva – vyznachna podiia u borotbi ukraïnskoho narodu proty turetsko-tatarskoi ahresii* [The Battle of Khotyn is a significant event in the struggle of the Ukrainian people against Turkish-Tatar aggression], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», s. 40–49.
11. V. Botushanskyi, *Khotynska bytva 1621 roku – vyznachna storinka u borotbi ukraïnskoho i polskoho narodiv proty turetsko-tatarskoi ahresii* [The Battle of Khotyn in 1621 is a milestone in the struggle of the Ukrainian and Polish peoples against Turkish-Tatar aggression], in «Khotynska viina 1621 roku (do 380-richchia)», s. 21–32.
12. O. Bozhko, «Khotynska viina» *Havhannesa Kamenatsy – vazhlyve dzherelo do vuvchennia istorii Ukrainy* [«The Battle of Khotyn» of Gavhannes Kamenatsi is the important source for studying History of Ukraine], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», s. 30–39.
13. V. Brekhunenko, «Dyvna to i neskazanna muzhnist...». *Kozaky u Khotynskii viini 1621 roku* [«Strange and untold courage...». Cossacks in the Battle of Khotyn of 1621], naukovo-populiarne vydannia, Kyiv, Tempora, 2013, 120 s.
14. V. Brekhunenko, O. Zaiats, Yu. Mytsyk, S. Potapenko, V. Shcherbak (uporiad.), *Dokumenty ukraïnskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysiahy* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI – first half of the XVII century: proclamations, correspondence, agreements, oaths], Kyiv, 2016, 608 s.
15. T. Chukhlib, *Kozaky ta yanichary. Ukraina u khrystyiansko-musulmanskykh viinakh 1500–1700 rr.* [Cossacks and Janissaries. Ukraine in the Christian-Muslim Wars of 1500–1700], Kyiv, Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2010, 446 s.
16. *Collectanea z dziejopisów tureckich* [Collectanea of Turkish historians], rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I.I.S. Sękowskiego, Warszawa, 1824, t. 1, 248 s.

17. O. Dobrzhanskyi, S. Pyvovarov, Khotynska bytva 1621 r. [The Battle of Khotyn of 1621], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», s. 9–10.
18. D. Doroshenko, Narys istorii Ukrainy [Essay on the History of Ukraine], Miunkhen, Vyd-vo «Dniprova khvyliia», 1966, t. 1: (Do polovyny XVII stolittia), 229 s.
19. A. Ya. Efimenko, Istoriya ukrainskogo naroda [History of the Ukrainian people], Kiyev, «Lybid», 1990, 512 s.
20. V. A. Golobutskiy, Zaporozhskoye kazachestvo [The Zaporozhian Kozakdom], Kiyev, Gosudarstvennoye izd-vo politicheskoy literatury USSR, 1957, 462 s.
21. M. Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus], Kyiv, Naukova dumka, 1995, t. 7, 627 s.
22. T. Hryhorieva, Ukladennia myru pislia Khotynskoi viiny (1620–1621 rr.): sprobа pereotsinky dosiahnutykh domovlenosti [The conclusion of peace after the Battle of Khotyn (1620–1621): an attempt to reassess the reached agreements], in «Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi», vyp. 9–10, Kyiv, In-t istorii Ukrainy NANU, 2010, s. 42–59.
23. O. I. Hurzhii, V. V. Korniienko, Hetman Petro Konashevych-Sahaidachnyi [Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny], Kyiv, Vyd-vo Ukraina, 2004, 189 s.
24. Istoriia ukrainskoho viiska [History of the Ukrainian troops], Lviv, Vydannia Ivana Tyktora, 1936, 288 s.
25. «Kamenetskaya khronika» [«The Kamenets Chronicle»], in «Osmanskaya imperiya v pervoy chetverti XVII veka. Sbornik dokumentov i materialov», s. 58–71.
26. Khotynska viina 1620–21 [The Battle of Khotyn of 1620–21], in «Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy», Kyiv, Holovna redaktsiia Ukrainskoi Radianskoi Entsyklopedii, 1972, t. 4, s. 438.
27. D. Kołodziejczyk, Podole pod panowaniem tureckim. ejalet Kamieniecki 1672–1699 [the Ottoman rule in Podolia Ejalet Kamieniecki 1672–1699], Warszawa, 1994, 255 s.
28. S. Komarnytskyi, D. Sahaidak, Kozatskyi polkovodets [Cossack chieftain], Chernivtsi – Kyiv, Zoloti lytavry, 2005, 128 s.
29. S. Komarnytskyi, Khotynska epopeia (Z istorii Khotynskoi viiny 1621 roku) [Khotyn epic (From the history of the battle of Khotyn of 1621)], Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2000, 208 s.
30. N. I. Kostomarov, Bogdan Khmelnytskyi [Bohdan Khmelnytsky], Moskva, «Charli», 1994, 768 s.
31. I. P. Krypiakevych, Istoriia Ukrainy [History of Ukraine], Lviv, Vyd-vo «SVIT», 1990, 520 s.
32. V. Lakh, S. Khoiunetskyi, Khotynska bytva 2 veresnia – 9 zhovtnia 1621 r.: rozдумы naukovtsiv [The Battle of Khotyn September 2 – October 9, 1621: Reflections of Scholars], in «Khotynska viina 1621 roku (do 380-richchia)», Materialy Mizhn. nauk. konf., prysviachenoї 380-richchii Khotynskoi viiny, m. Khotyn, 22 zhovtnia 2001 r., Chernivtsi, Prut, 2002, s. 116–131.
33. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky [The Chronicle of the Hadiach Colonel Hryhoriy Hrabianka], Kyiv, T-vo «Znannia» Ukrainy, 1992, 192 s.
34. W. Majewski, Chocim 1621 rok [The Battle of Chocim of 1621], in «Wojny polsko-tureckie w XVII w.», Materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski 11–15 września 2000 r., Przemyśl, 2000, s. 9–22.
35. Iu. Makar, Istoriografia Khotynskoi viiny 1621 roku [The Historiography of the Battle of Khotyn of 1621], in «Khotynska viina 1621 roku (do 380-richchia)», s. 107–115.
36. H. Malewska, Listy staropolskie z epoki Wazów [Old Polish letters from the Vasa era], Warszawa, Państwowe Instytut Wydawniczy, 1977, 370 s.
37. J. Pajewski, Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich [From the history of Polish-Turkish wars], Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1997, 279 s.
38. L. Pidhorodetskyi, N. S. Rashba, Rozghrom turecko-tatarskykh polchysch (1621 r.) [The defeat of the Turkish-Tatar hordes (1621)] in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 1971, № 9, s. 131–137.
39. L. Podhorodecki, Kampania chocimska 1621 roku [The Chocim campaign of 1621], in «Studia i materiały do historii Wojskowości», Warszawa, 1964, t. 10, cz. 2, s. 88–143.
40. L. Podhorodecki, N. Raszba, Wojna chocimska 1621 roku [The Battle of Chocim of 1621], Kraków, Wyd-wo Literackie, 1979, 343 s.: 32 il.
41. N. Polonska-Vasylenko, Istoriia Ukrainy [History of Ukraine], 2-he vydannia, Kyiv, «Lybid», 1993, t. 1: Do seredyny XVII stolittia, 640 s.
42. N. Rashba, Ocherk istorii polsko-tureckikh otnosheniy v XVI – pervoy chetverti XVII v. [Essay on the history of Polish-Turkish relations in the XVI – first quarter of the XVII century], in «Osmanskaya imperiya v pervoy chetverti XVII veka. Sbornik dokumentov i materialov», Moskva, Izd-vo «Nauka», 1984, s. 14–52.
43. N. S. Rashba, Polsko-turetska viina 1620–1621 rr. i Rosiia [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 and Russia], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 1959, № 6, s. 77–89.
44. P. Sas, Borodavka (Neroda) Yakiv (r. n. nevid. – bl. 1624) [Borodavka (Neroda) Yakiv (year of birth unknown – approximately 1624)], in «Entsyklopediia istorii Ukrainy», Kyiv, Naukova dumka, 2003, t. 1: (A – V), s. 350–351.

45. P. Sas, Chesnyi rytsar Petro Konashevych-Sahaidachnyi [The honest knight Petro Konashevych-Sahaidachny], Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012, 350 s.
46. P. Sas, Khotynska viina 1621 roku [Khotyn War of 1621], Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011, 520 s.
47. P. Sas, Polkovodets Petro Sahaidachnyi [Chieftain Petro Sahaidachny], Kyiv, TOV «Vydavnytstvo «KLIO»», 2014, 280 s.
48. P. Sas, Pro chyselnist zaporozkykh syl u Khotynskii bytvi 1621 r. [On the number of Zaporozhian forces in the Battle of Khotyn in 1621], in «XIII Bukovynska mizhnarodna istoryko-kraieznavcha konferentsiia, prysviachena 400-richchiu Khotynskoi viiny», Tezy dopovidei, Chernivtsi, 22–23 zhovtnia 1621 r. / Nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi, Chernivtsi, Chernivetskyi nats. un-t, 2021, s. 25–30.
49. P. Sas, Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia [Sources of Ukrainian nation-building], Kyiv, IIU, 2010, 702 s.
50. D. Skorupa, Stosunki polsko-tatarski 1595–1623 [Polish-Tatar relations in 1595–1623], Warszawa, Wyd-wo Neriton Instytut Historii PAN, 2004, 297 s.
51. K. Śledziński, Cecora 1620 [The Battle of Cecora of 1620], Warszawa, Dom Wydawniczy Bellona, 2007, 207 s.
52. Z. Speralskiy, Moldavskiye avantury [Moldavian escapades], Belts, 2001, 193 s.
53. V. [S.] Stepankov, Istorychne znachennia uchasti ukraintsiv u polsko-turetskii viini 1620–1621 rokiv [The historical significance of the participation of Ukrainians in the Polish-Ottoman War (1620–21) of 1620–1621], in «Khotynska viina 1621 roku (do 380-richchia)», s. 8–15.
54. V. [S.] Stepankov, Polsko-turetska viina 1620–1621 rr. v istorychnii doli Ukrainy [The Polish-Ottoman War of 1620–1621 in the historical destiny of Ukraine], in «390-richchia Khotynskoi bytvy 1621 roku», s. 200–210.
55. F. Suwara, Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. [The causes and consequences of the Cecors defeat in 1620.], Oświęcim, 2016, 105 s.
56. E. Torój, «Sekret «Wojny chocimskiej» Wacława Potockiego» [«Secret of the «Battle of Khotyn» by Wacław Potocki»], (Do druku przygotował zespół W. Bryła, B. Czwońnóg-Jadczak, T. Piersiak), Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014, s. 11–18.
57. J. Tretiak, Historia wojny chocimskiej (1621 r.) [The History of the Battle of Chosim of 1621], wydanie nowe, przejrzone przez autora, Kraków, Krakowska spółka wydawnicza, 1921, 214 s.
58. Z. Wójcik, Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej [Steppe frontier regions on fire. About Cossacks in the former Polish-Lithuanian Commonwealth], Wyd. 3, przerzane i uzupełnione, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968, 244 s.
59. D. I. Yavornytskyi, Hetman Petro Konashevych Sahaidachnyi [Hetman Petro Konashevych-Sahaidachny], Dnipropetrovsk, «Sich», 1991, 70 s.
60. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy [Sources for the History of Ukraine-Rus], Lviv, 1908, T. 8, 407 s.
61. [S. Velichko], Prilozheniye k pervomu tomu Letopisi Velichka [Appendix to the first volume of the Chronicle of Velichko], in «Letopis sobytiy v Yugozapadnoy Rossii v XVII-m veke», sostavil Samoil Velichko, Kiyev, 1848, t. 1, 11–51 s.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 108–118
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 108–118
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.108-118>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(4-191.2-11«14»:2

© Оксана Карліна* (Луцьк)
© Галина Малєончук** (Луцьк)

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XV ст.

У статті проаналізовано церковно-релігійну ситуацію в Центрально-Східній Європі в першій половині XV ст., яка динамічно змінювалась під впливом як зовнішньополітичних, так і внутрішніх церковних чинників. Зазначено, що Католицька церква змогла подолати Великий розкол, тільки після проголошення на Констанцькому соборі принципу конциліаризму (ідеї про відродження генеральних соборів), коли вдалося обрати єдиного папу, що означало перемогу синодальної моделі в керуванні Римською Церквою з кінця XIV ст. сталися видимі зміни у церковному житті на українських землях. Київ поступово втрачав роль релігійного центру східних слов'ян.

Незважаючи на ускладнення політичного життя в тогочасній Європі, ідея про єдність двох Церков – Західної і Східної – не зникла. Стверджувалось, що поєднання Церков дасть можливість досягти єдності усього християнського світу проти турків. Констанцький собор започаткував серію переговорів між Константинополем і Апостольською столицею.

Ключові слова: Центрально-Східна Європа, церковні відносини, Констанцький собор, гусизм, литовський князь Вітовт, Григорій Цамблак.

Oksana Karlina (Lutsk)
Halyna Maleonchuk (Lutsk)

THE CHURCH AND RELIGIOUS SITUATION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE FIRST THIRD OF THE 15th CENTURY

Abstract. The church and religious situation in Central and Eastern Europe in the first half of the 15th century, which changed dynamically under the influence of both foreign policy and internal church factors, was analysed. The Western Church was able to emerge from the process known to historians as the Great Schism only after the proclamation of the principle of conciliarism at the Council of Constance (the idea of reviving the ecumenical (general) councils); a single pope was elected, which meant the victory of the synodal model in governing the Latin Church. The condemnation of Jan Hus's views as heretical at this

* к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University.
orcid.org/0000-0001-8706-942X
e-mail: oksana.karlina@gmail.com

** к. і. н., доцент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University.
orcid.org/0000-0001-5078-4622
e-mail: maleonchuk.galyna@vnu.edu.ua

council and his burning caused a great resonance in Czech society, and gave impetus to the development of the Hussite movement, which had a reformist religious and political character. Hussies found a response in the Kingdom of Poland.

From the end of the 14th century changes in church life on the Ukrainian lands were becoming visible. Kyiv gradually lost its role as the religious centre for the Eastern Slavs. At a time when the patriarchs of Constantinople insisted on preserving the unity of the Metropolitanate of Kyiv, Grand Duke Vytautas of Lithuania did not want to subordinate his lands to the metropolitan who came under the control of the Moscow princes, so he insisted on dividing the Metropolitanate of Kyiv into Lithuanian and Moscow. He sought the ordination of Gregory Tsamblak as Metropolitan of Kyiv and All Rus.

During the first decades of the 15th century in the eastern territories of the Kingdom of Poland and in the Grand Duchy of Lithuania, a network of Catholic parishes was formed, not only in cities but also in rural areas. Until 1430, all Catholic bishoprics on the Ukrainian lands were endowed with land holdings and other income.

At that difficult time, the idea of the unity of the two Churches, the Western and the Eastern, did not disappear. It was argued that the unification of the Churches would make it possible to achieve the unity of the completely Christian world against the Turks. The Council of Constance launched a series of negotiations between Constantinople and the Apostolic Capital. King Wladyslaw of Poland and Duke Vytautas of Lithuania supported the idea of the unity of the Churches. Due to the threat of Turkish attacks on the Byzantine capital, a unification council proved impossible.

Keywords: *Central and Eastern Europe, church relations, Council of Constance, Hussites, Duke Vytautas of Lithuania, Gregory Tsamblak.*

XV століття в Європі сповнене «знаками майбутнього». Провісниками поступу наступного століття виявились такі процеси та події, як гуситський рух, Флорентійська унія Церков 1439 р., книгодрукування Гутенберга, перші успіхи Ренесансу, початок Великих географічних відкриттів¹. Змінювалась політична карта Європи: завершилась централізація Франції після закінчення Столітньої війни, Візантія доживала останні дні, турецька загроза ставала ключовим фактором геополітики, розширювалось Московське князівство за рахунок Твері, Рязані і Великого Новгороду.

Натомість початок XV ст. не віщував кардинальних змін. Тривали війни між християнськими правителями. Францію роздирали внутрішні чвари і війна з Англією. Італія була ареною безперервних політичних потрясінь. Рим лежав у руїнах. Країни Центрально-Східної Європи² перебували у складній системі відносин зі Священною Римською імперією і Тевтонським орденом. Польський король Владислав II Ягайло вибудовував політику, спрямовану на стримування домінування Імперії і Тевтонського ордену. Тривала боротьба за верховну владу в Чехії. Угорський король Сигізмунд Люксембурзький (1387–1437, імператор з 1433 р.) мусив воювати спершу з венеціанцями, а потім зі своїми чеськими підданими; його турбувала турецька загроза Угорщині та церковні питання.

Серед останніх наукових робіт, в яких з тією чи іншою повнотою висвітлюються церковні відносини в означений хронологічний період, треба вказати на монографію Валерія Земи³. У переліку розглянутих у ній проблем чільне місце займає дослідження витоків унійних прагнень Київської митрополії. Історики також вивчають діяльність Григорія Цамблака, непересічної особистості, з яким пов'язують нову спробу укласти унію⁴. Церковні процеси у Великому князівстві Литовському простежено в роботі Бориса Флорі⁵. Констанцький собор 1414–1418 рр. як один із найважливіших за своїми рішеннями в історії всієї Церкви залишається предметом ґрунтовних досліджень⁶. Зроста також зацікавленість науковців історією гусизму⁷.

У запропонованій розвідці маємо за мету простежити за тим, як змінювалася церковно-релігійна ситуація в Центрально-Східній Європі в першій третині XV ст. під впливом як проблем, що виникали у самій Церкві, так і внаслідок реалізації тих цілей, які ставили перед собою володарі тогочасних держав у регіоні.

На початку XV ст. Західна Церква, втягнута в процес, відомий історикам як Велика Західна схизма або Великий розкол, перебувала у складній ситуації. Великий розкол почався в 1378 р., коли через кілька місяців після виборів папою Урбана VI (1378–1389) неіталійські кардинали обрали нового папу Климента VII (1378–1394), що осів в Авіньйоні. Обидва папи опирались на сильних політичних союзників. Королі та князі ставали на бік того чи іншого претендента на

папський престол не через переконання, а щоб не підтримувати вибір своїх політичних опонентів. Французький король та його союзники (Бургундія, Шотландія і Неаполітанське королівство) підтримували авіньйонську лінію пап. Англійський король разом із Фландрією і Португалією ставали на бік римської лінії. Так само вчинили угорці, поляки, богемці, скандинавські королівства і більшість німецьких та італійських герцогів⁸. У 1409 р. до двох пап – Григорія XII і Бенедикта XIII – додався третій – Олександр V, якого обрали на Пізанському соборі, скликаному групою кардиналів, що не визнавали перших двох пап. Внаслідок цього хаос ще більше посилювався, оскільки кардинали діяли всупереч віковій традиції.

Одночасно ширився конциліаризм – рух за участь широкого загалу в обранні понтифіків, за реформування папської курії, за обмеження абсолютної влади папства; утверджувалося переконання про верховенство собору в Церкві⁹. Цей принцип був проголошений на Констанцькому соборі 1414–1418 рр., коли 6 квітня 1415 р. активний учасник собору, познанський єпископ Анджей Ласкаж зачитав на генеральній сесії собору декрет про вищість собору від папи¹⁰. Європейські правителі перестали підтримувати своїх кандидатів і погодилися з вимогою собору, що всі троє повинні зректися престолу або мусять бути усунуті. У листопаді 1417 р. у Констанці був обраний папою Мартин V, що означало завершення Великої Західної схизми.

Серед викликів, що постали перед Західною Церквою, був також конфлікт, спричинений гусизмом, появу якого зумовили постулати церковної реформи з кінця XIV ст. На той час Церква в Чехії була дуже заможною. За короля Карла IV Люксембурзького (1346–1378) збільшилась чисельність церковних інституцій. Три шостих орних земель і лісів належали єпископам, капітулам, міському та сільському духовенству¹¹. Багаті пожалування сприяли омирщенню, занепаду моралі серед духовенства. Всередині Церкви багатства не були рівномірно розподілені, що викликало нарікання з боку парафіяльних священників. Усе це сприяло появі реформаторського руху, який за короткий час перетворився на потужну течію, що пронизувала релігійне й суспільне життя Праги. Молодшим представником реформаторів був Ян Гус.

Кар'єра Гуса як лідера чеського релігійного руху пов'язана з його виступами на захист поглядів Джона Вікліфа, що поділило празьку університетську спільноту. Під тиском папської курії празький архієпископ Збинець Заїць Газенбурзький наказав конфіскувати праці оксфордського вченого в червні 1409 р. Гус висловив протест проти такого рішення. Захищаючи свободу університетських дебатів (а саме так він сприймав триваючу суперечку)¹², Гус був готовий розірвати співпрацю з празьким ієрархом у реформуванні місцевої Церкви. Проте він зумів повести за собою більшість чеських магістрів та студентів, і конфлікт виявився тим камінцем, який викликав лавину інцидентів, що призвели до звинувачень в ересі. Архієпископ змусив Гуса постати перед канонічним судом, а згодом – перед комісією, призначеною папою Іоанном XXIII. У 1412–1413 рр. Гус втратив своїх впливових захисників та однодумців, а також короля Вацлава IV. Суд над Яном Гусом на соборі в Констанці, який визнав його еретиком, став кульмінацією судового процесу, розпочатого у 1410 р. празьким архієпископом.

Гусизм здобув підтримку також серед польської шляхти. Підтвердженням цього може служити факт опротестування польською делегацією на Констанцькому соборі рішення про публічне спалення Яна Гуса¹³. Після смерті чеського короля Вацлава IV (1419 р.) гусити, щоб не допустити на цей престол Сигізмунда Люксембурзького як брата Вацлава IV, запропонували престол польському королю Владиславу II Ягайлові за умови, що той не скасує їхньої суспільно-релігійної програми – так званих «Чотирьох празьких статей»¹⁴. Перша із статей вимагала виголошення церковної проповіді народною мовою, друга – скасування виняткового права духовенства на причастя з чаші, третя – секуляризації церковного майна, четверта – запровадження покарання духовенства за здійснення протиправних дій. Не бажаючи конфліктувати із Сигізмундом Люксембурзьким, а також з огляду на негативне ставлення верхівки польського духовенства до пропозиції гуситів, Ягайло не прийняв її. В 1424 р. польський король не тільки заборонив поширення гуситських ідей, але й торгівлю з Чехією¹⁵. Однак гусизм і надалі поширювався серед польської інтелектуальної еліти. Незважаючи на поразку польських гуситів у 1439 р., гусизм сформував одну з головних передумов Реформації у Польщі¹⁶.

Зміни на політичній мапі Центрально-Східної Європи, які сталися упродовж другої половини XIII – XIV ст., вплинули на юрисдикційний статус Київської митрополії. Тривала боротьба за

спадщину Русі призвела до її поділу між Великим князівством Литовським, Золотою Ордою, Польським королівством, Молдовським князівством, Московським князівством та Угорським королівством¹⁷. Більшість українських земель опинилася під владою литовських князів з династії Гедиміновичів¹⁸. Укладення Кревської унії 1385 р. між Великим князівством Литовським і Польським королівством мало далекосяжні політичні наслідки не тільки для всієї Центрально-Східної Європи, але й для Київської митрополії.

В останній третині XIV ст. на Русі почалося запровадження західних церковних структур, але в інший спосіб, ніж цього вимагала Апостольська столиця. Римській курії довелося змиритися з тим, що на руських землях перебували два церковні ієрархи – грецького і латинського обрядів. Так, у 1375 р. було засновано архієпископство з центром у Галичі (пізніше у Львові), до складу якого були включені єпископства у Перемишлі, Володимирі і Холмі¹⁹.

За правління Владислава II Ягайла і Вітовта до 1430 р. всі єпископства Західної церкви на українських землях були наділені земельними володіннями та іншими доходами²⁰. До прикладу, наприкінці 1420-х років луцький єпископ отримав значні земельні володіння, побудований Вітовтом дерев'яний кафедральний собор; був створений капітул, у місті діяв заснований у 1390 р. домініканський монастир²¹. Приблизно тоді ж єпископ у Кам'янці отримав від Вітовта земельні володіння, що дозволило йому розпочати будівництво мурованого собору²².

Протягом перших десятиліть XV ст. на східних теренах Польського королівства та у Великому князівстві Литовському формувалась мережа латинських парафій не тільки у містах, але й у сільській місцевості. Так, у Львівській землі за 1387–1434 рр. король, архієпископ та приватні особи організували 17 парафій, переважно у містах²³, у Холмській єпархії за правління єпископа Яна Біскуця, починаючи з 1417 р. до середини 1430 рр., було засновано 20 парафій, з яких частина – у селах²⁴. Перші латинські парафії з'являлися в тих місцях, де були поселення польських і німецьких колоністів²⁵.

Київ поступово втратив роль релігійного центру східних слов'ян, а церковні відносини, за словами Михайла Грушевського, «стають тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народності, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії в основі річи зовсім далекі від чисто церковних інтересів»²⁶. Ще в кінці XIII ст. митрополит Київський і всієї Русі Максим (1283–1305), грек за походженням, переїхав із занепаłego Києва до Володимира-на-Клязьмі, а його наступники перебралися вже в Москву. Великий князь литовський Ольгерд (1347–1377), у володінні якого опинилися руські землі, домагався поставлення окремого київського митрополита²⁷. Однак патріархія наполягала на збереженні єдності Київської митрополії. У Константинополі негативно ставилися до литовських князів, які довго залишалися язичниками²⁸. Ця неприязнь поглибилася, коли Ягайло і Вітовт прийняли християнство за латинським обрядом. Крім того, візантійський імператор залишався вірним своїй політиці повної підтримки московських князів, у яких бачив потенційно сильних союзників.

Великий князь Литовський, Руський і Жемайтійський Вітовт (1392–1430) не бажав підпорядковувати свої землі митрополитові, який перебував під контролем московських князів. Тому домагався від патріарха Матфея (1397–1410) призначення для Києва окремого митрополита. Можна припустити, що литовський володар мав розмову з Григорієм Цамблаком (1364–1450), який у 1406 р. опинився у Вільні²⁹. Григорій у 1401–1406 рр. був пресвітером митрополічної Молдово-Волоської церкви Йоана Хрестителя та ігуменом Пантократової обители³⁰. Влітку 1406 р. він отримав листа від хворого київського митрополита Кипріяна (1376–1406, з перервами) і вирушив до Москви, сподіваючись, очевидно, зайняти якусь високу церковну посаду при митрополічій кафедрі. Однак у Литві, можливо і Вільні, Григорій дізнався про смерть Кипріяна і, не маючи до кого їхати, перервав подорож. Вітовт, оцінивши освіченість Григорія та його зв'язки у Константинополі, запропонував йому увійти до складу литовської делегації, яка мала на меті домогтися висвячення литовсько-руським митрополитом полоцького єпископа Феодосія. На початку 1407 р. Григорій прибув до Константинополя, де активно намагався реалізувати задуми князя Вітовта.

Вочевидь, після тривалих переговорів патріарх Матфей пішов на поступки Москві і в 1409 р. висвятив Фотія на митрополита Київського і всієї Русі (1408–1431), грека з Пелопоннесу, якого підтримував князь Василій Дмитрович³¹. Вітовт, не бажаючи більшого ускладнення стосунків з патріархом, погодився визнати митрополита, але за умови, що той буде періодично відвідувати Київ.

У тому ж 1409 р. до Києва прибув поставлений Константинополем митрополит Фотій (тобто Русь не мала митрополита майже три роки). Вже через пів року він переїхав до Москви³². Виконуючи доручення патріархії, він відвідав українські землі у 1411–1412 рр., був у Луцьку і Галичі. У 1420–1421 рр. знову приїхав до Галича, Львова, Володимира, Вільна, Смоленська. Востаннє в західній частині митрополії він був у 1430 р., коли прибув з великим князем московським до Луцька на заплановані коронаційні святкування Вітовта Кейстутовича³³.

Григорій Цамблак повернувся до Великого князівства Литовського. Він заручився підтримкою Вітовта; йому вдалося актуалізувати проблему поділу Київської митрополії на литовську і московську. 1414 р. Вітовт організував у Новогрудку собор, на якому полоцький, чернігівський, луцький, володимирський, перемишльський, смоленський, гомельський і туровський єпископи обрали Григорія Цамблака (1364–1450) кандидатом на митрополита київського³⁴ і надіслали Фотію грамоту з відмовою у послушенстві. Григорій відправився до Константинополя, щоб передати соборні рішення і висвятитися на митрополита. Там йому відмовили. Григорій повернувся до Литви. Деякі дослідники вважають, що константинопольський патріарх Євтимій (1410–1416) оголосив Цамблаку анафему³⁵, інші заперечують таке припущення з огляду на подальший перебіг подій³⁶.

У березні 1415 р. Вітовт надіслав ще одне посольство до Константинополя, але відповідь з Царграда не надійшла до визначеного ним терміну (спочатку до 15 серпня, потім до 14 листопада)³⁷.

Обрання Григорія було затверджене на четвертому синоді скликаного князем Вітовтом собору в Новогрудку переліченими єпископами. Інtronізація відбулася 15 листопада 1415 р. Ієрархи склали «Соборну грамоту литовських єпископів»³⁸, в якій обґрунтували законність обрання ними митрополита. Вони звинуватили Фотія у нехтуванні своєю паствою, але підкреслили, що визнають константинопольського патріарха своїм духовним батьком, водночас не хочуть терпіти втручання імператора в церковні справи³⁹. Крім того, Вітовт розіслав «Окружне послання»⁴⁰, в якому пояснював причини висвячення Григорія митрополитом Київським і всієї Русі. Він наголосив, що погодився визнати Фотія митрополитом за умови, що той буде перебувати в Києві, проте Фотій зрідка навідувався до литовсько-руських єпархій, до того ж перевіз давні церковні цінності з київського собору Св. Софії до Москви.

Наприкінці 1415 р. – на початку 1416 р. новообраний митрополит перебрався до Києва, де перебував до лютого 1416 р., тобто до часу розорення міста ногайським ханом Едигеєм. Навесні 1416 р. Цамблак переїхав до Вільна і поселився там при церкві Пресвятої Богородиці.

У той складний час, як не дивно, ідея про єдність двох Церков – Західної і Східної – не зникла, ба більше, стала популярною. Наприкінці XIV ст. на Заході поширюється захоплення вивченням грецької мови, грецької класичної традиції. У XIV ст. грецькою мовою були перекладені твори кількох латинських отців церкви: Августина, Амвросія, Фульгенція, а також «Сума теології» і «Сума проти язичників» Фоми Аквінського. Такі монаші чини, як домініканці і францисканці, мали монастирі в околицях Константинополя. Латинянки, одружені з грецькими володарями, зазвичай мали своїх капеланів і невеликий почет із латинян. У Константинополі і на Золотому Розі були колонії венеціанців, генуезців та пізанців з власними церквами. Імператори наймали каталонських рицарів. Усе це сприяло кращому знайомству греків із Західною Церквою. На Заході також звернули увагу на скрутне становище Східної Церкви⁴¹.

Імператор Мануїл II відвідав Венецію, Падую, Павію, Париж і Лондон (1399 – 1403 рр.), безуспішно прохаючи про допомогу у боротьбі з турками-османами⁴². Хоча у Парижі він виступив проти релігійної унії, але сам його приїзд підживлював цю ідею. Стверджувалось, що поєднання Церков дасть можливість досягти єдності усього християнського світу проти турків. Перспектива унії спонукала припинити розбрат у Західній Церкві і служила аргументом до скликання вселенського собору. Розумілося, що тільки на соборі можна досягти домовленостей, які би задовольняли греків.

Констанцький собор започаткував серію переговорів між Константинополем і Апостольською столицею. Ініціатор зібрання у Констанці Сигізмунд, король Угорщини та імператор Священної Римської імперії, повідомив про запланований собор імператора Мануїла II і запросив його прислати на нього своїх послів⁴³.

Мануїл від пропозиції не відмовився. Він вислав з Пелопоннесу посольство, щоб запропонувати свої послуги як посередника у спорі імператора Сигізмунда з Венецією за Далмацію⁴⁴. На початку

лютого 1416 р., доставши відповідь від венеціанської Синьйорії, посольство вирушило до Констанца на зустріч із Сигізмундом. Туди дістались до 25 березня і залишились там до закінчення собору.

На певному етапі переговорів грецькі послы подали 36 аркушів про унію, що містили пропозиції константинопольського патріарха та імператора. Ознайомившись із ними, новобраний папа Мартин V призначив своїм легатом у Греції Джованні Домінічі, кардинала Сан-Сісто. Це сталося до початку лютого 1418 р. Кардиналові було також доручено владнати справи у Чехії, але по прибутті туди він помер у червні 1419 р., так і не доставшись Греції⁴⁵.

Виконуючи волю Вітовта Кейстуовича, на початку лютого 1418 р. в Констанц прибув Григорій Цамблак. 25 лютого у присутності імператора Сигізмунда Григорій був представлений папі Мартину V. Митрополит сказав у своїй промові, що прибув з дозволу короля Владислава II Ягайла і великого князя Вітовта та висловив бажання укласти унію Східної і Римської Церков⁴⁶. Також були прочитані листи від Владислава Ягайла і Вітовта. Більше нічого не відомо про повторну зустріч з папою. На завершальних сесіях собору питання про укладення унії церков не було включене у порядок денний.

Епізод із Григорієм Цамблаком у другій половині правління Вітовта, коли великий князь не тільки намагався заснувати окрему православну митрополію, але й з'єднати її шляхом церковної унії із Західною Церквою, не був випадковим. Виразом проунійних прагнень польського короля може бути заснування латинських храмів, оздоблених стінописами у візантійсько-руському стилі⁴⁷. З огляду на підтримку короля Владислава II Ягайла ідеї єдності Церков у травні 1418 р. Мартин V поновив деякі привілеї, що їх надали польським королям попередні папи, і призначив короля генеральним вікарієм у світських справах та всіх польських володіннях. Такі ж привілеї були надані й литовському князю Вітовту⁴⁸.

Отже, церковно-релігійна ситуація в Центрально-Східній Європі в першій половині XV ст. динамічно розвивалась під впливом як зовнішньополітичних, так і внутрішніх церковних чинників. Після розгортання руху за обмеження папської влади й відновлення верховенства соборів на Констанцькому соборі Західна Церква змогла подолати Великий розкол. Хоча на цьому соборі Ян Гус був засуджений як еретик, але його реформаторські погляди релігійно-політичного характеру дали поштовх розгортанню гуситського руху, який знайшов відгук у Польському королівстві.

У той час коли константинопольські патріархи наполягали на збереженні єдності Київської митрополії, великий князь литовський Вітовт не бажав підпорядковувати свої землі митрополитові, який потрапив під контроль московських князів, тому наполягав на поділі Київської митрополії на литовську і московську.

На руських землях з кінця XIV ст. появлялися нові інституції Західної Церкви, наділені земельними володіннями та іншими доходами.

У зв'язку зі змінами уявлень про папську владу відчутними стають витоки унійних прагнень двох Церков – Західної і Східної. Стверджувалось, що поєднання Церков дасть можливість досягти єдності усього християнського світу у боротьбі з турками. Констанцький собор започаткував серію переговорів між Константинополем і Апостольською столицею. Ідею єдності Церков підтримував польський король Владислав II Ягайло і великий князь литовський Вітовт. Через загрозу нападів турків на візантійську столицю проведення об'єднавчого собору виявилось неможливим.

¹ Д. Вирський, *Початок сучасності: друга хвиля глобалізації. Кінець Старого Порядку і Україна (XV – середина XIX ст.)* [The beginning of modernity: the second wave of globalization. The end of the Old Order and Ukraine (XV - mid XIX century.)], Київ, Ін-т історії України, 2019, с. 56.

² Використано концепт Центрально-Східної Європи, вироблений публічними інтелектуалами упродовж XX ст. Він маркує простір між Балтійським, Чорним, Егейським і Адріатичним морями. Як і будь-який інший, цей концепт є умовним, але він допомагає глибше зрозуміти тенденції історичного розвитку (про становлення концепту Центрально-Східної Європи див.: Є. Магда, *Концепт Центрально-Східної Європи в координатах гібридної загрози* [The concept of Central and Eastern Europe in the coordinates of the hybrid threat], in: «Вісник Львівського університету. Серія філософ.-політолог. студії», 2017, вип. 10, с. 140–142).

³ В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації* [Conciliarism and the origins of union processes in the Kyiv metropolitanate], Київ, Критика, 2020.

⁴ Ю. Афанасенко, *Григорій Цамблак: славяно-візантійський етнокультурний контекст ранньої біографії* [Gregory Tsamblak: Slavic-Byzantine Ethnocultural Context of Early Biography], in: «ALBA RUSCIA:

белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)), Москва, Квадрига, 2015, с. 84–101; Ю. Афанасенко, *Новогрудский собор 1415 г. в церковной политике великого князя Витовта* [Novogrudok Council of 1415 in the church policy of Grand Duke Vytautas], in: «Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.», Минск, 2015, вып. 8, с. 91–122; Ю. Бегунов, *Творческое наследие Григория Цамблака*, Велико Търново, Буй Тур, 2005.

⁵ Б. Флоря, *Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье*, Москва, Православная энциклопедия, 2007.

⁶ W. Brandmüller, *Das Konzil von Konstanz (1414–1418)*, t. I, II. [Council of Constance (1414–1418), vol. I, II], Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1999.

⁷ P. Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce* [Hussites in 15th-century Poland], Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 1998; F. Šmahel, *Jan Hus. Život a dílo*, Praha, Argo, 2013.

⁸ Е. Гергей, *История папства* [History of the papacy], Москва, Республика, 1996, с. 181–182; Дж Норт, *История Церкви* [Church history], Москва, Протестант, 1993, с. 205–206.

⁹ В. Зема, *Конциліаризм і витоки унійних процесів у Київській митрополії* [Conciliarism and the origins of union processes in the Kyiv metropolitanate], in: «Україна в Центрально-Східній Європі», 2018, вип. 18, с. 62; В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*, с. 19–21.

¹⁰ Kumor W. *Historia Kościoła, T. IV: Jesień kościelnego średniowiecza* [Church history, vol. IV: Autumn of the Church of the Middle], Lublin, Redakcja wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001, s. 117.

¹¹ Ф. Дворнік, *Слов'яни в європейській історії та цивілізації* [Slavs in European history and civilization], Київ, Дух і Літера, 2000, с. 167.

¹² M. Nodl, *Jan Hus a pražská univerzita* [Jan Hus and the University of Prague], in: «Jan Hus: Žycie i dílo. W 600. Rocznice śmierci», Gdańsk, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2016, s. 73–83.

¹³ T. Graff, *Jan Hus and Poland and the Polish in the years 1410–1415*, in: «Perspektywy kultury», 2015, nr 13, s. 45–67.

¹⁴ J. Sperka, *Król Władysław Jagiełło i jego otoczenie wobec husyckich Czech* [King Władysław Jagiełło and his surroundings towards the Hussite Bohemia], in: «Jan Hus: Žycie i dílo. W 600. Rocznice śmierci», Gdańsk, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2016, s. 11–140; Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів* [History of Poland. From ancient times to the present day], Львів, Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002, с. 99.

¹⁵ *Ruch husycki w Polsce: wybór tekstów źródłowych (do 1454 r.)* [The Hussite Movement in Poland: selection of source texts (until 1454)], Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953, s. 92.

¹⁶ P. Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*; С. Черкасов, *Протестантська Реформація в Польщі XVI – XVII ст.: передумови виникнення та шляхи експансії* [Protestant Reformation in Poland XVI - XVII centuries: preconditions and ways of expansion], in: «Гілея. Науковий вісник: зб. наук. праць», 2010, вип. 38, с. 176.

¹⁷ Н. Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України* [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine], Київ, Критика, 2005, с. 95–109, 138–140; Б. Черкас, *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)* [Western possessions of Ulus Juchi: political history, territorial and administrative system, economy, cities (XIII–XIV centuries)], Київ, Інститут історії України, 2014; Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть* [Halych in the political life of Europe in the XI–XIV centuries], Львів, Левада, 2015; І. Скочиляс, *Галич після Галича: Понижзя (Руссо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства* [Halych after Halych: Lowlands (Russo-Wallachia) in the XII–XIV centuries and the formation of the Moldavian principality], in: «Княжа доба: Історія і культура», 2011, вип. 5, с. 29–72.

¹⁸ О. Русина, *Україна між татарами і Литвою* [Ukraine between Tatars and Lithuania], Київ, Альтернативи, 1998, с. 43–118.

¹⁹ W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, [Establishment of the Latin Church in Ruthenia, vol. 1], Lwów, Tow. Dla Popierania Nauki Polskiej, 1904, s. 237.

²⁰ Про матеріальне забезпечення єпископств у Києві, Кам'янці, Львові та Луцьку (куди в 1428 р. було перенесено єпископство з Володимирів) див.: Т. М. Трайдос, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*, t. 1 [Catholic Church in Ruthenian lands during the reign of Władysław II Jagiełło (1386–1434), vol. 1], Wrocław etc., 1983, s. 61, 62, 80, 86, 161–162; J. Wysokiński, *Kościół łaciński na ziemiach ruskich Korony i Litwy w początkach Jagiellonów: (w związku z książką Tadeusza M. Trajdosa, Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434), t. 1, Wrocław 1983)* [The Latin Church in the Ruthenian lands of the Crown and Lithuania at the beginning of the Jagiellonów: (in connection with the book by Tadeusz M. Trajdos, Catholic Church in the Ruthenian lands during the reign of Władysław II Jagiełło (1386–1434) vol. 1, Wrocław 1983)], in: «Przegląd Historyczny», 1985, nr 3, s. 552–553.

- ²¹ Т. М. Трајдос, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły*, s. 75–76, 109.
- ²² Т. М. Трајдос, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły*, s. 158, 162–164.
- ²³ Т. М. Трајдос, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły*, s. 257.
- ²⁴ L. Bieńkowski, *Dzielalność organizacyjna biskupa Jana* [Organizational activity of bishop Jan Biskupiec in the Chełm diocese], in: «Roczniki Humanistyczne», 1958, z. 2, s. 193–195, 211–222.
- ²⁵ Т. М. Трајдос, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły*, s. 187, 194, 256; A. Janeczek, *Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w.* [Polish settlement expansion in the Lviv region in the 14th-16th centuries], in: «Przegląd Historyczny», 1978, Nr 4, s. 605–606.
- ²⁶ М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.; т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків* [History of Ukraine-Russia: in 11 volumes, 12 books. Vol. 5: Socio-political and ecclesiastical system and relations in the Ukrainian-Russian lands of the XIV-XVII centuries], Київ, Наукова думка, 1994, с. 385.
- ²⁷ Л. Войтович, *Візантія і Русь: продовження* [Byzantium and Russia: continued], in: Войтович Л. В., Домановський А. М. [та ін.]. «Історія Візантії. Вступ до візантиністики», Львів, Априорі, 2011, с. 565; І. Шевченко, *Політика візантійського патріархату у Східній Європі в 14 столітті* [The policy of the Byzantine patriarchate in Eastern Europe in the 14th century], in: «Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку 18 століття», Львів, вид-во Українського Католицького Університету, 2014, с. 89–90; З. Норкус, *Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій* [Undeclared Empire: The Grand Duchy of Lithuania in terms of comparative and historical sociology of empires], Київ, Критика, 2016, с. 227–228.
- ²⁸ Б. Гудзяк, *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* [Crisis and reform: the Kyiv metropolitanate, the Constantinople patriarchate and the genesis of the Brest Union], Львів [Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад.], 2000, с. 6.
- ²⁹ Про генеалогію і просопографію роду Цамблаків, а також про зв'язки митрополита Кипріяна і Григорія Цамблака див.: Ю. Афанасенко, *Григорій Цамблак: славяно-візантійський етнокультурний контекст ранньої біографії*, с. 84–101.
- ³⁰ И. Калиганов, *Новая попытка реконструкции биографии Григория Цамблака* [A new attempt to reconstruct the biography of Gregory Tsamblak], in: «Советское славяноведение», 1983, №1, с. 123–124.
- ³¹ Л. Войтович, *Візантія і Русь: продовження*, с. 568.
- ³² *Полное собрание русских летописей. Т. XI. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью* [Complete collection of Russian chronicles. Vol. XI. Annalistic collection, called the Patriarchal or Nikon chronicle. (Continuation)], Санкт-Петербург, тип. И. Н. Скороходова, 1897, с. 213.
- ³³ Л. Войтович, *Візантія і Русь: продовження*, с. 568.
- ³⁴ Ю. Афанасенко, *Новогрудський собор 1415 г. в церковній політиці великого князя Витовта*, с. 94.
- ³⁵ П. Соколов, *Киевский митрополит Григорий Цамблак: очерк его жизни и деятельности* [Metropolitan of Kyiv Gregory Tsamblak: an essay on his life and work], in: «Богословский вестник», Сергиев Посад, 1895, т. 3, № 8, с. 172; В. Петрушко, *Между Вильно и Москвой: Русская митрополія и государственно-церковные отношения в первой трети XV в.* [Between Vilna and Moscow: The Russian Metropolis and State-Church Relations in the First Third of the 15th Century], in: «Вестник церковной истории», Москва, 2014, т. 3 / 4 (35/36), с. 215.
- ³⁶ Ю. Афанасенко, *Новогрудський собор 1415 г. в церковній політиці великого князя Витовта*, с. 98.
- ³⁷ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. I. 1340–1506* [Acts related to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission. Vol. 1340–1506], Санкт-Петербург, тип. Э. Праца, 1846, с. 35–37.
- ³⁸ *Памятники древнерусского канонического права. Ч. I: Памятники XI–XV вв.* [Monuments of ancient Russian canon law: collection. Vol 1: Monuments XI–XVth], Санкт-Петербург, 1880, с. 309–314.
- ³⁹ В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*, с. 22.
- ⁴⁰ *Акты, относящиеся к истории Западной России*, с. 35–37.
- ⁴¹ Kumor V. *Historia Kościoła*, s. 152; Дж. Гілл, *Флорентійський собор* [Council of Florence], Львів, вид-во УКУ, 2016, с. 30–32.
- ⁴² Г. Литаврин, И. Медведев, *Дипломатия поздней Византии (XIII–XV вв.)* [Diplomacy of late Byzantium (XIII–XV centuries)], in: «Культура Византии XIII–XV вв.», Москва, Наука, 1991. С. 355–356; С. Сорочан, А. Домановський, *Між Сходом і Заходом* [Between East and West], in: «Войтович Л. В., Домановський А. М. [та ін.]. Історія Візантії. Вступ до візантиністики», Львів, Априорі, 2011, с. 528–530.
- ⁴³ В. Кумор, *Historia Kościoła*, s. 159; Дж. Гілл, *Флорентійський собор*, с. 33.

⁴⁴ В. Гулевич, Р. Хаутала, *Малоизвестный источник о посольстве Сигизмунда Люксембургского в Кафу 1412 г.* [A little-known source about the embassy of Sigismund of Luxembourg in Cafu in 1412], in: «Золотоордынское обозрение», 2018, т. 6, № 1, с. 203.

⁴⁵ Дж. Гілл, *Флорентійський собор*, с. 35.

⁴⁶ Ю. Афанасенко, *Литва и Русь в эпоху Констанцского собора: первые попытки церковной унии* [Lithuania and Russia in the era of the Council of Constance: the first attempts at church union], in: «Трэці Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Каўнас, 11–13 кастрычніка 2013 г.: працоўныя матэрыялы», 2014, т. 3, с. 171–172; В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*, с. 26.

⁴⁷ В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*, с. 30–35.

⁴⁸ В. Kumor, *Historia Kościoła*, s. 122; Дж. Гілл, *Флорентійський собор*, с. 39.

References

W. Abraham, Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi [Establishment of the Latin Church in Ruthenia], Lwów: Tow. Dla Popierania Nauki Polskiej, 1904, t. 1. XVI, 418 s.

Yu. Afanasenko, Grigorii Camblak: slaviano-vizantiiskii etnokulturnyi kontekst ranniei biografii [Gregory Tsamblak: Slavic-Byzantine Ethnocultural Context of Early Biography], in: «ALBA RUSCIA: bielaruskiie zemli na pieriekriestkie kultur i civilizacii (X–XVI vv.); pod obshch. red. A. V. Martyniuka, Moskva, Kvadriga, 2015, s. 84–101.

Yu. Afanasenko, Litva i Rus v epokhu Konstancskogo sobora: piervyie popytki cerkovnoi unii [Lithuania and Russia in the era of the Council of Constance: the first attempts at church union], in: «Preci Mizhnarodny Kangres dasledchikou Belarusi, Kaunas, 11–13 kastychnika 2013 g.: pracounyia mareryaly», Kaunas, 2014, t. 3, s.170–174.

Yu. Afanasenko, Novogrudskii sobor 1415 g. v cerkovnoi politikiie velikogo kniazia Vitovta [Novogrudok Council of 1415 in the church policy of Grand Duke Vytautas], in: «Studia Historica Europae Orientalis. Issliedovaniia po istorii Vostochnoi Yevropy: nauch. sb.» Minsk, 2015, vyp. 8, s. 91–122.

Akty, odnosiaschiiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoi komissiiie. T. 1 1340–1506 [Acts related to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission. Vol. 1340–1506]. Sankt-Peterburg, typ. E. Praca, 1846. Razdielnaia paginaciia.

Yu. Biegunov, Tvorcheskoie nasledie Grigoriia Camblaka [The creative heritage of Gregory Tsamblak], Велико Търново, Буй Тип, 2005, 751 с.

L. Bieńkowski, Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417–1452) [Organizational activity of bishop Jan Biskupiec in the Chełm diocese], in: «Roczniki Humanistyczne», 1958, z. 2, s. 187–256.

W. Brandmüller, *Das Konzil von Konstanz (1414–1418)* [Council of Konstanz], Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1999, Bd. I: Bis zur Abreise Sigismundus nach Narbone, 429 s., Bd. II: Bis zum Konzilende, 458 s.

B. Cherkas, Zachidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorialno-politychnyi ustrii, ekonomika, mista (XIII–XIV st.) [Western possessions of Ulus Juchi: political history, territorial and administrative system, economy, cities (XIII–XIV centuries)], Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 2014, 387 s.

S. Cherkasov, Protestanska Reformaciia v Polshchi XVI–XVII st.: peredumovy vynykniennia ta shliakhy ekspansii [Protestant Reformation in Poland XVI–XVII centuries: preconditions and ways of expansion], in: «Gileia. Naukovyi visnyk», 2010, vyp. 38, s. 169–183.

F. Dvornik, Slovyany v yevropeiskii istorii ta cyvilizacii [Slavs in European history and civilization], Kyiv, Dukh i Litera, 2000, 528 s.

B. Floria, Issliedovaniia po istorii Cerkvi: Drevnierusskoie i slavianskoie sriednieviekovie [Studies in the history of the Church: Old Russian and Slavic Middle Ages], Moskva, Pravoslavnaia enciklopediia, 2007, 528 s.

Ye. Gergei. Istoriia papstva [History of the papacy;], Moskva, Respublika, 1996, 463 s.

Dzh. Gill, Florentiiskyi sobor [Council of Florence], Lviv, vydavnytvo UKU, 2016, XXII, 442 s.

T. Graff, Jan Hus and Poland and the Polish in the years 1410–1415, in: «Perspektywy kultury». 2015, N 13, p. 45–67.

B. Gudziak, Kryza I reforma: Kyivska mytropoliiia, Carhorodskiy patriarkhat i geneza Beresteiskoi unii [Crisis and reform: the Kyiv metropolitanate, the Constantinople patriarchate and the genesis of the Brest Union], Lviv, [Instytut Istorii Cerkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii], 2000, XVI, 426 s.

V. Gulievich, R. Khautala, Maloizviestnyi istochnik o posolstvie Sigizmunda Luksemburgskogo v Kafu 1412 g. [A little-known source about the embassy of Sigismund of Luxembourg in Cafu in 1412], in: «Zolotoordynskoie obozreniie», 2018, t. 6, № 1, s. 199 – 211.

M. Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusi: v 11 t., 12 kn. T. 5: Suspilno-politychnyi i cerkovnyi ustrii i vidnosyny v ukrainsko-ruskykh zemliakh XIV–XVII vikiv [History of Ukraine-Russia: in 11 volumes, 12 books. Vol. 5: Socio-

political and ecclesiastical system and relations in the Ukrainian-Russian lands of the XIV-XVII centuries], Kyiv, Naukova dumka, 1994, 704 s.

A. Janeczek, Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w. [Polish settlement expansion in the Lviv region in the 14th–16th centuries], in: «Przegląd Historyczny», 1978, Nr 4, s. 598–622.

I. Kaliganov, Novaia popytka rekonstrukcii biografii Grigoriia Camblaka [A new attempt to reconstruct the biography of Grigory Tsamblak], in: «Sovietskoie slavianoviedeniie», 1983, № 1 s. 122–125.

P. Kras, Husyci w piętnastowiecznej Polsce [Hussites in 15th-century Poland], Lublin, KUL, 1998, 361 s.

B. Kumor, Historia Kościoła. T. IV: Jesień kościelnego średniowiecza [Church history. Vol. IV. Autumn of the Church of the Middle], Lublin, Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001, 252 s.

G. Litavrin, I. Miedvediev, Diplomatiia posdniei Vizantii (XII–XV vv.) [Diplomacy of late Byzantium (XIII–XV centuries)], in: «Kultura Vizantii XIII–XV vv.», Moskva, Nauka, 1991, s. 341–360.

Ye. Magda, Koncept Centralno-Skhidnoi Yevropy v koordynatakh gibrydnoi zahrozy [The concept of Central and Eastern Europe in the coordinates of the hybrid threat], in: «Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofskopolitologichni studii», 2017, vyp. 10, s. 140–145.

M. Nodl, Jan Hus a pražká univerzita [Jan Hus and the University of Prague], in: «Jan Hus: Zycie i dzieło. W 600. Rocznice śmierci», Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2016, s. 73–83.

Z. Norkus, Neproholoshena imperiia: Velyke kniazivstvo Lytovskie z pohliadu porivnialno-istorychnoi sociologii [Undeclared Empire: The Grand Duchy of Lithuania in terms of comparative and historical sociology of empires], Kyiv, Krytyka, 2016, 440 s.

Dzh. Nort, Istorია cerkvy [Church history], Moskva, Protestant, 1993, 416 s.

Pamiatniki drevnierusskogo kanonicheskogo prava: sbornik. Ch. 1. Pamiatniki XI–XV vv. [Monuments of ancient Russian canon law: collection. Monuments XI–XVth], Sankt-Petersburg, tip. Impieratorskoi Akadiemii Nauk, 1880, 1340 s.

V. Pietrushko, Miezhdū Vilno i Moskvoi: Russkaia mitropoliia i gosudarstviennno-cerkovnyie otnosheniia v piervoi treti XV v. [Between Vilna and Moscow: The Russian Metropolis and State-Church Relations in the First Third of the 15th Century], in: «Viestnik cerkovnoi istorii», Moskva, 2014, № 3 / 4, s. 204–235.

Polnoie sobraniie russkikh lietopisiei. T. XI. Lietopisnyi sbornik, imieniemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu lietopisiu. (Prodolzhenie) [Complete collection of Russian chronicles. Vol. XI. Annalistic collection, called the Patriarchal or Nikon chronicle. (Continuation)], Sankt-Petersburg, tip. I. N. Skorokhodova, 1897, 254 s.

Ruch husycki w Polsce: wybór tekstów źródłowych (do 1454 r.) [The Hussite Movement in Poland: selection of source texts (until 1454)], Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953, 268 s.

O. Rusyna, Ukraina mizh tataramy i Lytvoiu [Ukraine between Tatars and Lithuania], Kyiv, Alternatyvy, 1998, 319 s.

I. Shevchenko, Polityka vizantiiskoho patriarkhatu u Skhidnii Yevropi v 14 stolitti [The policy of the Byzantine patriarchate in Eastern Europe in the 14th century], in: «Shevchenko I. Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: Narisy istorii kultury do pochatku 18 stolittia», Lviv, vydavnytvo UKU, 2014, s. 83–109.

I. Skochylias, Halych pislia Halycha: Ponyzzia (Ruso-Vlakhiiia u XII–XIV stolittiah ta utvorennia Moldavskoho kniazivstva [Halych after Halych: Lowlands (Russo-Wallachia) in the XII–XIV centuries and the formation of the Moldavian principality], in: «Kniazha doba: Istoriiia i kultura», 2011, vyp. 5, s. 29–72.

P. Sokolov, Kiiievskii mitropolit Grigorii Camblak: ocherk yego zhizni i dieiatelnosti [Metropolitan of Kyiv Grigory Tsamblak: an essay on his life and work], in: «Bogoslovskii viestnik», Siergiiev Posad, 1895, vol. 3, № 8, s. 157–199.

S. Sorochan, A. Domanovskiy, Mizh Skhodom i Zakhodom [Between East and West], in: «Voitovykh L. V., Domanovskiy A. M. [ta in.]. Istoriiia Vizantii. Vstup do vizantynistyky; za red. S. B. Sorochana i L. V. Voitovycha», Lviv, Apriori, 2011, s. 525–532.

J. Sperka, Król Władysław Jagiełło i jego otoczenie wobec husyckich Czech [King Władysław Jagiełło and his surroundings towards the Hussite Bohemia], in: «Jan Hus: Zycie i dzieło. W 600. Rocznice śmierci», Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2016, s. 11–140.

F. Šmahel, Jan Hus. Život a dílo [Jan Hus. Life and work], Praha, Argo, 2013, 316 s.

T. M. Trajdos, Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434), [Catholic Church in Ruthenian lands during the reign of Władysław II Jagiełło (1386–1434)], Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983, t. 1, 328 s.

L. Voitovykh, Vizantiia i Rus: prodovzhennia [Byzantium and Russia: continued], in: «Voitovykh L. V., Domanovskiy A. M. [ta in.]. Istoriiia Vizantii. Vstup do vizantynistyky; za red. S. B. Sorochana i L. V. Voitovycha», Lviv, Apriori, 2011, s. 559–574.

L. Voitovych, Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit [Halych in the political life of Europe in the XI–XIV centuries], Lviv, Levada, 2015, 475 s.

D. Vyrskii, Pochatok suchasnosti: druha khvyliya globalizacii. Kinec Staroho Poriadku i Ukraina (XV – seredyna XIX st.) [The beginning of modernity: the second wave of globalization. The end of the Old Order and Ukraine (XV - mid XIX century.)], Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 2019, 162 s.

J. Wysokiński, Kościół łaciński na ziemiach ruskich Korony i Litwy w początkach Jagiellonów: (w związku z książką Tadeusza M. Trajdosa, Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434) t. 1, Wrocław 1983) [The Latin Church in the Ruthenian lands of the Crown and Lithuania at the beginning of the Jagiellonów: (in connection with the book by Tadeusz M. Trajdos, Catholic Church in the Ruthenian lands during the reign of Władysław II Jagiełło (1386–1434) vol. 1, Wrocław 1983)], in: «Przegląd Historyczny», 1985, nr 3, s. 547–561.

N. Yakovenko, Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine], Kyiv, Krytyka, 2005, 584 s.

L. Zashkilniak, M. Krykun, Istorii Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnev [History of Poland. From ancient times to the present day], Lviv, Lviv. nac. un-t imeni Ivana Franka, 2002, 752 s.

V. Zema, Koncyliazm i vytoky uniinykh procesiv u Kyivskii mytropolii [Conciliarism and the origins of union processes in the Kyiv metropolitanate], in: «Ukraina v Centralno-Skhidnii Yevropi», 2018, vyp. 18, s.61–113.

V. Zema, Kyivska mytropolia pered vyklykamy Renesansu ta Reformacii [Kyiv metropolitanate before the challenges of the Renaissance and the Reformation], Kyiv, Krytyka, 2020, 464 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 119–136
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 119–136
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.119-136>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930(498)(092):[94+32]9477.85+498.7)

© Ігор Піддубний* (Чернівці)

НАУКА І ПОЛІТИКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ІОНА ЯНКУ НІСТОРА

Дослідження присвячене змісту робіт та позиції буковинського історика Іона Янку Ністора, в творчій діяльності якого існували кілька періодів, з яких виділяється початковий, коли історик займався виключно історією середньовічної Молдавії. Міжвоєнний період, як і період Другої світової війни став часом поєднання досліджень з історії середньовічної з дослідженнями сучасності, що пояснюється участю професора у політичному житті країни як члена Націонал-ліберальної партії (1923-1938) та міністра уряді урядів Румунії. У роботах представлено погляд на історію Буковини, здійснений з позиції державника, який захищав інтереси румунської держави. Це викликало і викликає заперечення з боку українських істориків. Ця відмінність змушувала І. Ністора на сторінках ряду своїх робіт полемізувати з сучасними йому українськими та радянськими істориками. Фактично наукова діяльність І. Ністора була досить активною і в 1940-х роках, хоча в цей час він звертав увагу як на теми політичного змісту, так і теми давньої історії румунів.

Ключові слова: Іон Ністор, історія Молдавії, історія Буковини, українське питання, історія дако-румунів.

Ihor Piddubnyi (Chernivtsi)

SCIENCE AND POLITICS IN THE ION IANCU NISTOR CREATIVE LEGACY

Abstract. *Ion Iancu Nistor is one of the well-known Bukovynians for his scientific, political and state activities, in relation to whom there are two opposite opinions in the Romanian and Ukrainian historical science. A native of Bukovyna, born into a peasant family, he was able to become a famous scientist. Studied at Chernivtsi and Vienna universities, had internships at the universities of Munich, Bucharest, Berlin. In 1912 he headed the Department of History of Southeast Europe Chernivtsi university. The sphere of interest in this period was the medieval history of Moldova. During World War I, Ion Nistor and his family lived in Romania, where he had been engaged in research activities for some time, and he became involved in political activities since 1917. The latter one made it possible, together with a number of refugees from Bukovyna, to join the Romanian National Council and take part in the preparation and conduct of the General Congress of Bukovyna, which paved the path for the first position in the Council of Ministers – the Minister of Bukovyna. In 1920, I. Nistor became the first rector of the Romanized Chernivtsi University and held this post for the second time in 1933-1940. Starting his creative activity with publications in «Junimea literară», the historian left great legacy in various directions. If in the initial period of his scientific activity I. Nistor touched upon the issues of the history of Moldova in the Middle Ages, in particular the issue of the country's territorial borders, its relations with the Polish-Lithuanian Commonwealth, trade relations*

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-9453-5481

e-mail: i.piddubnii@chnu.edu.ua

of Moldova, then over time the range of scientific interests had expanded. In fact, the work «Romanians and Ruthenians of Bukovyna: a Historical and Statistical Study» (1915) was one of the first studies of the historian with political relevance. The issue of confrontation between Romanians and Ukrainians in terms of recognition of autochthony in Bukovyna was reflected in a number of other works. The work «Transnistrian Romanians» (1924) was a response to the intentions of the Soviet leadership to seek the return of Bessarabia under their rule, and the work «Czechoslovaks and Romanians» (1930) reflected the allied relations of the two states. The heritage of the historian also included works dedicated to the issue of the Great Unification, demonstrating the position on the issue of Bukovyna affiliation. The Ukrainian issue, one way or another, had always been present in a number of works during the interwar period, and it was important for the historian in the context of the attitude towards it from the USSR, Poland and Germany. In fact, the historian considered it his task to provide a historical background that was supposed to prove the right of the Romanians for entire Bukovyna. This was also manifested in his response to the statements of the Bukovynian OUN organization in June 1941, published in 1942. In addition to the issues mentioned, I. Nistor touched upon the issues of historical biography, the history of the Daco-Roman population, the history of Moldova in modern times, acting in line with traditional Romanian historiography.

Keywords: Ion Nistor; history of Moldova, history of Bukovyna, Ukrainian issue, history of Daco-Romanians.

Постановка проблеми. Для української історіографії Іон Янку Ністор (1876 – 1962) є одним з тих істориків, позиція якого викликає найбільше дискусій в частині історії Буковини. Зрештою, дійсно Іон Ністор став не тільки відомим істориком, але й політичним та державним діячем королівства Румунії. Свою професійну діяльність він розпочав як викладач гімназії і після докторату й захисту докторської дисертації в університеті Відня 1912 р. отримав кафедру на філософському факультеті Чернівецького університету. З цим університетом буде пов'язана його діяльність, з деякою перервою, від 1912 до червня 1940 року, коли з частиною своїх колег історик виїде до Румунії. Цей час дав значні можливості І. Я. Ністору в розвитку своєї професійної праці та використанні наукових доробків і в політичній, і в державній діяльності.

Аналіз досліджень. Постать І. Я. Ністора, власне його науковий доробок впродовж тривалого часу служили об'єктом як зваженого аналізу, так і критики. Варто зазначити, що діяльності І. Я. Ністора було присвячено досить невелику кількість публікацій у період існування Соціалістичної Республіки Румунії. Зокрема, біографічні дані вченого розглядалися в статті Н. Стоїческу, виданій у рік сторіччя від дня народження І. Я. Ністора¹. Публікації про життя і діяльність історика у цей період також виходили з-пера М. Якобеску, П. Фройку, М. Д. Стурдза. За межами Румунії невелику працю у 1987 р. видав О. Вуйа.

Вивчення життя і діяльності буковинського вченого стало більш системним після революції 1989 р. Перші біографії вченого вийшли у перевиданні «Історії Бессарабії» та виданні «Історія Буковини» (1991) за авторства С. Нягое². У 1993 р. під керівництвом А. Зуба, сферою зацікавлень якого є історія румунської історичної науки, було підготовлено колективну роботу, присвячену І. Ністору. Керівник проекту у власній статті наголосив на несправедливому забутті І. Ністора в комуністичний період, роботах історика, які демонстрували «відкриті рани» історії румунів, торкаючись саме територіальних проблем³. Стаття Астрід та Думітру Агаке висвітлює віденський період діяльності І. Ністора⁴. Деякі миттєвості з життя І. Ністора розкрили в цій публікації І. Тодерашку, Л. Нестасе⁵. М. Якобеску торкається змісту невиданої роботи І. Ністора, виконаної на початку 1939 р. як своєрідного попередження подій Другої світової війни⁶. Дослідницькій діяльності І. Ністора присвячено статтю Ш. І. Штефенеску⁷. Проте найбільше уваги особі історика і політика приділено румунською історикинею Дойною Гуздуп/Д. Алекса, яка тривалий час досліджувала історію життя та діяльності І. Ністора⁸. Нідерландський історик С. ван Друнен називає І. Ністора, як і Н. Йоргу, більше політичним діячем, ніж неупередженим істориком, захисником традиційної румунської націоналістичної точки зору. Срун ван Друнен неодноразово наголошує на необхідності критичного ставлення до «Історії Буковини» І. Ністора через ксенофобський та антисемітський характер, викликаний існуванням давніших ідей⁹.

Важливе місце у вивченні творчої біографії історика мають і спогади. Перші з них з'явилися друком у 1937 р. з нагоди 25-ліття університетської діяльності. У 1978 р. було видано спогади

С. Пушкаріу з оцінкою діяльності І. Ністора¹⁰. Деякі згадки про діяльність І. Я. Ністора містяться у спогадах його доньки Олті І. Ністор-Апостолеску¹¹.

Метою пропонованої статті є розкриття змісту ряду робіт історика Іона Янку Ністора, які мали значення як для наукової діяльності, так і служили підґрунтям для вирішення певних політичних завдань. Досягнення цієї мети здійснюється через виконання завдань: розгляд змісту наукової діяльності у 1912 – 1917 роках; вивчення наукової діяльності історика у 1920 – 1930-х роках для встановлення напрямків дослідження та їх призначення; простеження збереження позиції І. Я. Ністора на основі його робіт 1940-х років.

Виклад основного матеріалу. Уродженець Буковини Іон Янку Ністор здобув освіту історика на філософському факультеті Чернівецького університету та продовжив свою професійну підготовку у Віденському університеті, ставши учнем К. Й. Ірічека. Саме цей історик відіграв помітну роль у підготовці І. Я. Ністора та публікації його роботи з історії Покуття¹². Власне захист дисертації Ністора відбувся 22 березня 1909 р. за темою «Молдавські претензії на Покуття». Фактично в роботі порушується питання взаємовідносин між Молдовою та Польщею у XIV – XVI ст., де віддане у заставу господарю Молдови королем польським у 1388 р. Покуття зайняло центральне місце¹³. Після владнання формальностей отримав 8 липня 1911 р. підтвердження на право викладання східноєвропейської історії в середні віки та новий час, з особливим наголосом на історії балканських та дунайських країн¹⁴.

У 1911 р. І. Ністор видає нову роботу щодо зовнішньої торгівлі Молдовського князівства, де використовує раніше невидані документи. Відзначають дослідники також і багатство бібліографії роботи. Автору вдається розкрити рамки, в яких розвивалася торгівля, умови, які впливали на її розквіт чи занепад, подати торгівлі відносини з головними партнерами Польщею, Німецькими державами, Трансильванією, Генуєю, Венецією, Оманською імперією, Валахією. Пишучи про Молдову і Валахію, автор зазначає, що слабкі економічні відносини тут пояснювалися тим, що обидві держави виробляли схожий товар. Сталими представлені торгівлі відносини з Львовом у Польщі та Бістріцею й Брашовом у Трансильванії. Захоплення турками фортець Четатя Албе та Кілія представлено як причина обмеження торгових операцій на сході, а зростання залежності від Османської імперії трактується істориком як негативне явище і в економічному, і в політичному плані¹⁵.

Роботу з вивчення торгових відносин І. Ністор продовжив у 1912 р., видавши працю «Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts», де знайшли відображення опис торгових шляхів, транспортних засобів для перевезення товарів, соціальний та національний склад торговців, системи мір та ваги, грошовий обіг та ціни на продукти. Фактично це друга праця історика з питань економічної історії, і вона логічно доповнювала попередню. До того ж порушувала важливі питання торгових шляхів, питання етнічного походження та соціального статусу купців, складу товарів, які йшли на продаж¹⁶.

Того ж 1912 р. І. Ністор у Ляйпцігу видав роботу «Das moldauische Zollwesen im XV und XVI Jahrhundert», якою доповнював свої дослідження з історії торгівлі. Власне тут розглядалися питання, кому надавалося право відкривати митниці, яке призначення мали ці митниці, яким чином вони управлялися, тобто розглядає систему митниць¹⁷.

Перша світова війна змінила долю професора. Наприкінці серпня 1914 р. І. Ністор опублікував некролог в пам'ять архикнязя Франца Фердинанда та його дружини, звинувативши в їх загибелі сербів, та від імені румунів Буковини і Трансильванії висловив вірність династії. Саме цей некролог дав підстави І. Філіпчуку стверджувати, що І. Ністор не очікував прилучення Буковини до Королівства Румунії. Його публікація вийшла у виданні, призначеному для вчителів та священників¹⁸. Коли Чернівці були зайняті російськими військами, у Ватра-Дорней просив у Ф. Мерана дати дозвіл на переїзд до Відня. У відповідь отримав пораду перебиратися до Румунії. З цієї причини разом з сім'єю через Кирлібабу дістався до Румунії. Спершу родина професора опинилася в Пятра-Нямц, а пізніше переїхали до Бухареста.

У щорічнику Румунської академії за 1914-1915 рр. вийшла робота І. Ністора «Emigrările de peste muni în Moldova și Bucovina», де розглядалися економічні, політичні та релігійні причини еміграції румунів з Трансильванії до Молдови та Валахії, як і встановлювалися місця, звідки приходили ці втікачі. Названу роботу перевидали у 1941 р. як певну реакцію на необхідність демонстрації єдності румунського простору з Трансильванією¹⁹.

На цей час припало і написання у 1915 р. роботи «Румуни і рутени Буковини: історичне і статистичне дослідження». За визнанням В. Греку ця праця мала завданням відхилити вимоги українців щодо розділу Буковини. Це ж видання було запропоноване у 1915 р. І. Богданом до перекладу німецькою. Трохи згодом, під час мирної конференції в Парижі вона стане основою для дискусій з приводу румунсько-польського кордону та джерелом для підтвердження прав Румунії на Буковину. Згадана робота стала продовженням досліджень І. Ністора з історії шкільних закладів та розвитку освіти на Буковині до 1844 р., з історії культурного життя румунів Буковини у 1774-1854 рр. В руслі названих праць було і видання з історії церкви на Буковині, і дослідження стосунків Молдови та України у XVII ст. На засіданні Румунської академії 19 травня (ст.ст.) 1915 р. І. Ністора обрано активним членом Румунської академії. В представницькому виступі 3 червня 1915 р. «Глава з культурного життя румунів Буковини: 1774-1857» було фактичне продовження теми з історії буковинського шкільництва²⁰.

Бойові дії на території Румунії змусили І. Я. Ністора разом з родиною перебраться спершу до Ясс, а пізніше і до Одеси, звідки переїхав до Кишинєва й знову до Ясс²¹. 23 листопада 1918 р. І. Я. Ністор з групою біженців повертається до Чернівців, де веде політичну діяльність, ставши міністром-делегатом Буковини у Бухаресті²². В 1919 р. для І. Ністора відбулося кілька подій, адже у січні він розпочав діяльність в ранзі міністра Буковини, спостерігаючи за ходом Паризької мирної конференції, за загальною ситуацією в країні, намагаючись добитися спокою на Буковині²³. У вересні 1919 р. на філософському факультеті Чернівецького університету засновано кафедру історії румунів, титулованим професором якої став І. Я. Ністор²⁴. З цього часу розпочинається період поєднання І. Я. Ністором наукової та політичної діяльності. При цьому наукова діяльність була важливою частиною життя історика.

Так, у 1923 р. І. Ністор відновив видання «Junimea literară» як літературного, мистецького і наукового журналу. У 1936 р. за редакцією І. Ністора було засновано колекцію журналу для публікації творів молодих авторів²⁵. Він засновник Інституту історії та мови при філософсько-філологічному факультеті Чернівецького університету, а також засновник і видавець бюлетеня Інституту історії та мови «Codrul Cosminului» (1924-1940). Відомий історик також і як автор низки наукових праць, зокрема робіт антиревізійського змісту.

Середньовічна історія Молдови залишається у міжвоєнний період темою для досліджень і публічних виступів. Принаймні так можна сприймати публікації, що виходили в різні роки і торкалися як відомих особистостей, так і загальних подій. Так, виступ І. Ністора на засіданні Румунської академії 21 грудня 1923 р., виголошений з нагоди 200-ліття від смерті Дімітріє Кантеміра в присутності короля Фердинанда I, опубліковано окремою брошурою. Історик аналізував походження Д. Кантеміра, як і деякі аспекти діяльності його предків, його біографію. Дав історик і характеристику історичних студій Д. Кантеміра, серед яких відзначив «Опис Молдови» та «Історію зростання і величі Османської імперії». Описано і епоху, в якій відбувались події, що мали змінити Східну Європу, та зв'язок з ними Д. Кантеміра, який став союзником царя Петра Олексійовича в його війні проти Османської імперії 1711 р., що було викликано і перебуванням поблизу Тігіни (Бендер) короля Карла XII. Колишнього володаря згадано у зв'язку із заснуванням у 1722 р. Академії наук у С.-Петербурзі. Наприкінці історик відзначив Д. Кантеміра як такого, що у своїх творах звертався до ідей національної єдності. Його правління визнавав коротким і невдалим на відміну від наукової діяльності²⁶.

Брошуру «Александр Добрий» І. Ністор видав з нагоди 500-ліття від смерті цього правителя Молдови. Так, історик описує Молдову, поєднуючи ім'я Александра Доброго з іменами інших господарів. Доволі докладно характеризується внутрішньо- та зовнішньополітична діяльність володаря, як і аналізується простір його діяльності. В роботі підкреслюється і ненадання союзниками допомоги Александру Доброму в його виступі проти турків у 1426 р., що змусило правителя шукати способу замирення з турками²⁷.

Аналіз епохи Александра Доброго здійснюється І. Ністором через розгляд ряду інших питань, першим з яких стала інтелектуальна культура. Тут розглядається питання церковного життя в Молдові, забезпечення діяльності монастирів. Іншими питаннями, якими цікавився історик, були соціальна структура та матеріальна культура Молдови, які дають змогу виявити головних посадових осіб та побачити основні шляхи тогочасної торгівлі. Життя населення Молдови, способи існування

І. Ністор порівнював із сьогоденням, описуючи його повсякдення, характеризуючи деталі побуту. Окремою главою розкрито особисте життя Александра Доброго, що стало можливим завдяки зверненню до різних писемних джерел, з яких відомо про неодноразові одруження володаря. Згадав він і про роботу комісії історичних пам'яток у справі відшукування в Бистриці могили Александра Доброго²⁸.

В 1922 р. І. Ністор розпочав роботу над історією Бессарабії, яку він виклав у двох частинах: перша з них стосувалася історії краю від оформлення до її втрати Молдовою, тоді як друга – це опис перебування Бессарабії під російським управлінням. Додатком до видання 1991 та 2017 р. є розділ, що стосується перебування Бессарабії під румунською владою.

У першій частині відображено погляди історика на минуле регіону: походження румунів, утворення князівств, діяльність Александра Доброго та Штефана Великого, зміна складу населення. Російсько-турецькі війни розглянуті у контексті втрати Молдовою Бессарабії та Буковини²⁹.

Друга частина роботи «Від захоплення до звільнення з рабства» починається главою щодо російсько-турецької війни 1806-1812 рр., де знаходить місце висвітлення питань пошуку миру та протесту молдован проти відокремлення Бессарабії. Історик торкнувся проблем адміністративної організації Бессарабії та міжнародних угод, що стосувалися цієї території. Окрема глава присвячена населенню Бессарабії, де власне заперечується автохтонність українців у краї. Подається в цій главі і опис процесу колонізації Бессарабії. Для характеристики XIX ст. вибрано як тогочасний стан аграрних відносин, так і культурне життя регіону, де наголос робився на заходах зі збереження національної ідентичності. Висвітлено і події 1917-1918 років з діяльністю Сфатул Церій³⁰.

Додаток до публікацій книги 1991 р. та 2017 р. є виступом І. Ністора на засіданні Румунської академії від 19 вересня 1941 р. «Бессарабія під румунським управлінням». В ньому історик дав характеристику населення Бессарабії, порівнявши описи 1897 та 1930 рр. Аналіз ситуації в Бессарабії продовжується описом справ в адміністрації та юстиції, церкві, школі з метою демонстрації прогресу, що спостерігався в 20-30-х роках XX ст. Торкнувся історик і проблеми організації праці, соціальної допомоги, охорони здоров'я. Висновком з опису ситуації у краї було твердження про необхідність нової відновлюваної діяльності³¹.

Хоча свою кар'єру науковця І. Ністор починав з вивчення середньовічної Молдови, все ж у 20-х роках він звертається і до історії сьогодення, поєднуючи таким чином історію середньовіччя та сучасності. Так, однією з перших його публікацій в «Codrul Cosminului» стала робота «Задністровські румуни». Історик звернув головну увагу на румунські поселення у задністровському регіоні, і тут знайдено місце для твердження про визнання кордону між поляками та румунами по Дністру (мова йшла про роботу польсько-турецької комісії в Ягорлику в 1703 р. у зв'язку із затвердженням нового польсько-турецького кордону. Щодо цього І. Ністор розглядає питання розселення румунів за Дністром у межиріччі Дністра і Бугу³². Досить широко використано російські статистичні дані, як і згадано політику молдавських володарів щодо розселення румунів³³. Докладним є розгляд питань взаємин румунів з українськими козаками, зокрема згадано про участь 4 тис. румунів у битві під Берестечком у 1651 р. на боці козаків³⁴. Також розглянуто відносини задністровських румунів з поляками, експансіоністські і колонізаційні плани росіян у XVIII ст. для розширення території імперії³⁵.

Важливе значення для з'ясування позиції автора має параграф, присвячений румунській колонізації, яка мала бути здійснена за задумом фаворита російської імператриці Паніна і полягала в переселенні жителів Молдови за Дністер для створення «Нової Молдови». Мова йшла про освоєння земель, які увійшли до складу новостворених повітів Ананієв, Тирасполь, Одеса, Миколаїв і де отримали землі близько 50 представників молдавських бояр, що склали 377 445 десятин. Частина дворян вступила на військову та цивільну російську службу. Володарі були зобов'язані в короткі терміни заселити нові землі. Цьому сприяли і наступні події, зокрема російсько-турецька війна 1806-1812 рр., коли росіяни отримали можливість переселяти мешканців Молдови³⁶.

Розглянув І. Ністор і питання церковної організації задністровських румунів, продовживши вивченням їхнього економічного і культурного життя. Період російської революції 1917 р. подано як пробудження задністровських румунів і їх контактування з молдованами, мунтенцями, трансильванцями і буковинцями, що перебували на півдні України. Підтримувалися зв'язки з

виданнями Кишинєва. Вчителі з названого регіону проходили перепідготовку для переходу на викладання в школах румунською мовою, зокрема у Подільській та Катеринославській губерніях. Правда, після падіння уряду П. Скоропадського, за визнанням І. Ністора, про задністровських румунів тривалий час не було жодної згадки³⁷.

Окремим параграфом розкрито питання створення Молдавської АСРР, появу якої І. Ністор пояснював відмовою Румунії, даною на Віденській конференції радянській делегації у справі Бессарабії. Тут відіграли свою роль втікачі з Бессарабії, які створили за Дністром Бессарабський революційний комітет. Поразка радянської делегації на Віденській конференції прискорила рішення про створення МАСРР. В числі заходів з її створення відзначено заснування 26 червня 1924 р. при Одеському губернському відділі освіти молдавської секції, яка мала керувати освітою в районах, населених молдованами. Вже з 1 липня 1924 р. цією секцією розпочато видання «*Plugarul Roşu*» і цю газету І. Ністор називав пропагандистським засобом. Він же звертає увагу на залучення румуномовних студентів університету з Москви, відкриття румунської секції Московського університету народів Заходу, де передбачалися 10 місць для селян і робітників молдован. Восени 1924 р. було створено і молдавську секцію губернської радянської і партійної школи на 36 місць. Дещо пізніше з'являється ідея молдавського театру для молдавських сіл. Власне 1924 рік у баченні історика став часом доволі широкої пропагандистської діяльності, що відображено ним у аналізі публікацій. Аналізуються і дії втікачів-бессарабців у вересні 1924 р., які на загальному конгресі в Одесі обговорювали питання пропагандистської діяльності за створення Молдавської республіки. Долучалися до цього процесу і села з українським та російським населенням.

Також описується і процес прийняття рішення про створення згаданої республіки керівництвом Української СРР та вирішення адміністративного питання. Власне 8 жовтня 1924 р. представлено обговорення питання на пленарному засіданні ВУЦВК та прийняття рішення про створення республіки і визначення кордонів. Утворена республіка мала кордони, що, як критично зауважував І. Ністор, не включали всіх поселень задністровських румунів, а також відзначав відсутність повної автономії та використання окрім молдавської також і російської, і української мови. Проте він наголосив про захоплення, яким зустріли в Румунії утворення республіки. Завершення організаційних заходів відносить до 9 листопада 1924 р., першого засідання ЦК МАСРР, де говорили і про закладення фундаменту майбутнього відродження й звільнення братів з-під боярського гніту.

Приділено увагу і публікаціям у пресі щодо створення нової республіки. Причина полягала в тому, що і у виступі Чубаря, і у виступі делегата К. Янакі звучали заклики до звільнення з-під гніту молдован, що мешкали у Бессарабії. Ці настрої передавали і газети, зокрема «*Vossische Zeitung*», яка писала про малу республіку, що з часом спільно з Бессарабією мала утворити більшу радянську республіку. В газеті «*Times*» ще у серпні 1924 р. писали про наміри радянської сторони спричинити безлад у Бессарабії. У вересні 1924 р. в «*Congriere de la Sera*» відзначали, що Молдавська республіка має стати притягальною силою для Бессарабії і фактичним засобом послаблення позиції Румунії в Бессарабії. Про провокування та підбурювання до революції в Бессарабії писали й газети інших європейських держав. І. Ністор наводить і витяги з інтерв'ю у «*Le Temps*» міністра В. Бретіану, який бачив позитивним визнання радянським керівництвом існування 400 тис. румунів за Дністром та наголошував на миролюбному характері зовнішньої політики Румунії. Водночас, як і в інтерв'ю В. Бретіану, у «*Congriere de la Sera*» увагу історика привертала позиція уряду, який наголошував на фактичному визнанні радянським керівництвом безсумнівності румунського характеру Бессарабії. Наводив автор і висловлювання міністра Бессарабії І. Інкульця, який вважав можливим обернення дій радянського керівництва проти нього самого, вважаючи аграрну реформу засобом підтримання індивідуалізму молдовського селянина на противагу процесу одержавлення землі в радянській країні. Наводилася і думка колишнього міністра Бессарабії С. Ніце, який вважав, що створення МАСРР було засобом протидії тенденціям просування України до незалежності. Власне сам І. Ністор називав такий крок деяким продовженням політики фаворита Катерини II Паніна з його ідеєю переселення молдован і створення на території Російської імперії «*Нової Молдови*». Дії радянського керівництва характеризувалися як відновлення імперської позиції російського царату в його спробах просування на Балкани. З точки зору національної бачив доведення румунського характеру Бессарабії та миролюбності Румунії, яка не вимагала для себе територій з 400 тис. румунів

за Дністром. Водночас робив висновок про провокаційний характер створення МАСРР, бачачи позитивним у ньому майбутнє національне і культурне пробудження задністровських румунів³⁸.

Порівняно невелике дослідження, присвячене біженцям з Трансильванії з документальними додатками, було опубліковано 1927 р. В ньому вже від початку відзначено наявність двох етнічних течій на Буковині, одна з яких походила з Галичини і Поділля (слов'янська), а інша з Трансильванії (латинська). Обидві зіткнулися в долині р. Серет. І. Ністор звертає увагу на причини еміграції румунів з Ардялу до Молдови та Валахії, посиляючись насамперед на неможливість користування достатньою мірою землею, яка віддавалася саксам, секуям та угорцям як колоністам. Окрім економічних причин еміграції існували також причини соціального, політичного та релігійного характеру. Прихід до Молдови втікачів з Ардялу був корисним, оскільки у XVI ст. тут не вистачало робочих рук після епідемії чуми, та й у XVIII ст. зберігалася подібна проблема. Фактично втікачі склали основу населення сіл Баланчана, Ботошана, Теремблеча та осіли також у Корлата, Беркішешть, Уйдесть, Дорна³⁹. Певну частину публікації займає опис двох документів стосовно втікачів за 1778 р., віднайдених І. Ністором у Віденському архіві, де знаходить місце пояснення змісту документа, походження термінів, перераховано 74 пункти, де мешкали втікачі, наведено прізвища, рід занять вихідців з Ардялу, розмір їхніх земельних володінь, який становив від 20 прежін до 12 фальч орної землі та 1–15 фальч косовиці⁴⁰. Питання ж втікачів порушувалося і в ряді розпоряджень, трактатів у першій третині XIX ст., а саме до 1832 р., як відзначає І. Ністор⁴¹. Звернено увагу також і на те, що на Буковині втікачі підтримували румунський елемент в його протистоянні слов'янському⁴².

В 1928 р. І. Ністор видає роботу, присвячену Грігору Гіка Воде, називаючи його одним із величних правителів в історії румунів, а його правління найуспішнішим з епохи фанаріотів. Відзначає І. Ністор складну ситуацію, яка склалася для господаря у 1774 р., яку Австрія використала для відокремлення Буковини. Власне з питанням територіальних втрат Молдови та з інтригами можливих наступників І. Ністор поєднує вбивство господаря. Містить робота й інформацію про збіг у часі вбивства з принесенням буковинцями присяги на вірність цісареві у Чернівцях. Завершення дослідницької частини статті є оптимістичним, адже І. Ністор пише про звільнення Буковини та об'єднання румунів. Доповнюється стаття також додатками віршів про Г. Гіка Воде, рукописом Ф. І. Зулцера, свідченням доньки господаря Руксанди про смерть батька⁴³.

У 1928 р. з-під пера історика вийшли роботи, що стосувалися подій жовтня-листопада 1928 р., серед яких виділяється «Об'єднання 28 листопада 1928», підготовлена як дослідження з доданими до неї документами. Ця розвідка дозволяє ознайомитися з баченням науковцем ситуації на Буковині за австрійського володарювання та загалом у краї під час війни. Основну частину роботи займає опис подій жовтня-листопада 1918 р. з аналізом дій румунських та українських політиків. Додані документи є тим документальним доповненням, яке дозволяє простежити події навколо Буковини та в самому краї з лютого 1918 р. з відповідними хронологічними лакунами до 1928 р., зокрема і щодо питання кордонів Румунії. Того ж року вийшла і стаття у збірці, де І. Ністор аналізував настрої населення та відзначав користь для краю від об'єднання⁴⁴.

Інша робота, що вийшла у зв'язку з певними політичними питаннями, також стала комплексною розвідкою, що вміщувала дані від середньовічної епохи до сучасності. Згадана праця, а саме «Чехословаки і румуни», може бути певною даниною як спогадам про особисті контакти І. Ністора з чехами, так і союзу, до якого входили обидві держави. Аналіз теми історик розпочав з характеристики територіального сусідства та релігійних впливів, перейшовши до питання експансії «румунського елемента» на чеську територію. При цьому було відзначено, що заселення Панонії угорцями не перервало взаємин румунів з чехами, радше зі словаками. Згадує і про поселення румунів в долині р. Бечви, і про поширення окремих румунських слів, і про регіон з містами Мезеріч та Рознав, відомий як «Валахія Моравська». У своєму дослідженні історик торкається питання існування королівства Пржемишлів, започаткованого Венцеславом святим, відзначаючи отримання корони Богемії Габсбургами після загибелі короля Людовіка II в битві під Мохачем. Дається і характеристика гуситського руху, як і знаходиться місце для згадки про зустріч у Празі Мігая Вітязу з імператором Рудольфом, про отримання від імператора маєтку Кьонігсберг у Сілезії. Цей матеріал доповнюється в додатку публікацією тексту акта пожалування від 1599 р. та акта 1601 р. про призначення управителя маєтку⁴⁵.

Окремо виділено період Тридцятилітньої війни та боротьби за існування і недоторканність держави, де згадується про вимушену міграцію чехів. Також характеризуються і події раннього періоду правління Франца Йозефа I та політичне життя країни XIX ст., в якому брали участь і румуни, і чехи, з аналізом політичного руху чехів, а також становища словаків у межах Угорщини, яких розглядали гілкою «чехословацького народу»⁴⁶.

Продовжує свій виклад І. Ністор поданням бачення інтелектуальної та матеріальної культури, відзначаючи і зв'язок ряду румунів, серед яких були В. Шесан, А. Мораріу та інші, з Празьким університетом, випускниками якого вони були. Тут знаходить місце і твердження про те, що від йоахімсталерів у часи Деспота Воде та Александру Лепушняну із зображенням лева Богемії заснована румунська валюта – лей. Прикладом взаємин з чехами, які висловлювали симпатію румунам в їхній національній справі, названо співпрацю, яка відтворювалася в іменах Й. Главки, Я. Крамеріуса, Й. Оплетая, Й. Добровські, Й. П. Шафарика, К. Й. Їречека, Я. У. Ярніка. Останнього також згадував у зв'язку з його ініціативою створення «Чехо-румунського товариства». Була й згадка візиту до Чернівців абата М. Заворала у 1928 р. Також робився наголос на тому, що після німців словаки були другими, хто брав участь в колонізації Буковини після її входження до складу імперії Габсбургів. Так, словаки осіли у с. Теремблеча, Ліузій-Гоморулуй, Глибока, передмістях Чернівців Клокучка та Калічанка, складаючи частину місцевого населення. Завдяки рішення уряду було створено чисто національні громади словаків у повіті Сучава Солонецул Ноу (з 1834) та Плешу (з 1835), в повіті Кимпулунг Пояна Мікулуй (з 1842). На початку XX ст. словаки в названих громадах протистояли намірам їх колонізації⁴⁷.

Розвиток теми продовжується в інформації про боротьбу за незалежність, початок якої відносили до розриву чехів з Домом Габсбургів у 1871 р. Тут же розглянуто плани росіян щодо Галичини та Буковини, діяльність Т. Г. Масарика, його візити до Ясс та на Румунський фронт. Окремим параграфом представлено прийняття конвенції 30 травня 1918 р. в Піттсбургу та підписання угоди в Філадельфії як складових основи майбутньої держави, як і згадано про створення 14 жовтня 1918 р. в Парижі першого уряду на чолі з Т. Г. Масариком. Також описані події в Празі 1918 р., появу Чехословацької республіки, склад румунської національної меншини в Чехословаччині, яка станом на 1923 р. нараховувала 11 724 особи. У висновках І. Ністор погоджується з В. Кіпалом, який у своїй праці щодо дипломатичних засад походження чехословацької держави писав про ряд загальних причин, які привели до утворення ЧСР: Велика війна, перемога в ній Антанти з наступним звільненням пригноблених народів. Окремою причиною названа дипломатична та військова діяльність Т. Г. Масарика⁴⁸.

20 червня 1931 р. на святковому засіданні «Інституту історії та мови» в Чернівцях вітали з 60-літтям Н. Йоргу. З промовою-присвятою виступив І. Ністор, який вказав на видатну роль професора в румунській історичній науці. Одночасно говорив і про значення для румунів національної історії. На знак поваги Н. Йорга був оголошений почесним членом «Інституту історії та мови» при Чернівецькому університеті⁴⁹.

Певну увагу приділяв І. Ністор також і українцям, порушуючи питання взаємин українців та румунів у роботі «Problema ucraïneană în lumina istoriei»⁵⁰. Історик звертається насамперед до історії української проблеми, відзначаючи, що Перша світова війна привела до розв'язання ряду проблем, важливих для європейських націй. Вдалим називав вирішення румунського, югославського, чехословацького, польського питань, питань балтійських народів, збалансування ситуації на Балканському півострові. При цьому відзначав, що на конференції не приступили до вирішення українського питання, залишивши його відкритим на майбутнє. На необхідність розв'язання української проблеми І. Ністор вказував для сусідів українців, одними з яких називав румунів. При цьому кордоном між румунами та українцями виступали р. Черемош та р. Дністер. Також дає характеристику України як території, опираючись на історичні дані, та обговорює проблеми єдності українців і росіян⁵¹. Розглядає історик і питання появи в румунських землях слов'ян, відзначаючи наявність на території країни слов'янських топонімів та даючи коротко інформацію про походження слов'ян, поєднуючи з описом їхніх сусідів⁵².

Продовжує І. Ністор свій розгляд історії слов'ян історією «Давньої Київської імперії», де робить виклад за Лаврентіївським та Іпатським літописами. Відзначає, що сучасні йому українські історики вважали Київську державу неварязькою за походженням⁵³. Черговим питанням, яке розглянув

історик, стало Галицьке князівство, демонструючи його місцезнаходження та походження. Виклад доводиться до останньої чверті XIV ст. з твердженням автора про відсутність перешкод польського володарювання для розвитку місцевого українського населення⁵⁴. В розділі «Походження українського елементу в Румунії» І. Ністор відзначає відсутність підтверджень автохтонності українців у Буковині, Марамуреші та Бессарабії. Розглядає історик і версію появи українців на Буковині та в Бессарабії, торкаючись далі питань про походження окремих груп, ряду топонімів та наголошуючи на доволі пізній колонізації українцями регіону й прибуття їх сюди також і як втікачів як з Галичини, так і Поділля. Також відзначені версії про переведення в Молдову полонених Штефаном Великим. Висловлює думку про злиття рутенів, які прибули доволі рано до Молдови як колоністи, з молдованами. Їх І. Ністор не вважає предками сучасних йому українців. Цих він виводить від втікачів другої половини XVIII ст.⁵⁵.

Окремий невеликий розділ стосується питання дружніх і покровительських відносин румунів та українців, які розглядаються щодо періоду XIV-XVI ст.⁵⁶ Ще однією формою зв'язків румунів та українців названо відносини з козаками. У своєму викладі І. Ністор опирається і на повідомлення Мірона Костіна та стверджує, що в загонах Б. Хмельницького воювали і вихідці з Молдови. Принаймні під Берестечком перебував підрозділ з 4 тис. румунів⁵⁷. Зрештою, І. Ністор відкидає можливість українців претендувати на Буковину, посилаючись і на позицію депутатів-румунів у австрійському парламенті⁵⁸.

Наступні розділи роботи торкаються проблем сучасної історії, що змушує І. Ністора викласти ситуацію зв'язків Бессарабії та України, що перебувала у складі Російської імперії, простежуючи при цьому зміни, що відбувалися в 1917 р. на території України. Логічно та хронологічно пов'язаний з цим питанням і виклад подій в Бессарабії 1917-1918 рр. Саме тут автор наголошував на намірах України анексувати Бессарабію, критикував за претензії на Хотинський та Аккерманський повіти⁵⁹. У розділі «Брест-Литовський мир» І. Ністор пише про складну ситуацію, яка змусила імператора Карла I шукати шляхів для укладення мирного договору. Також звернено увагу на відмову від планів створення Великої України і погодження на автономію в межах імперії Габсбургів. Угоду про постачання з України зерна та інших продуктів харчування в імперію, угоду щодо створення королівства Галичини і Лодомерії І. Ністор називає підставою того, що О. Чернін продав Буковину за зерно. Ці дії він пояснює рекомендаціями з Відня щодо підписання миру за будь-яку ціну⁶⁰.

Виклад продовжується главою «Австрійська Україна та Буковина», де ведеться мова про спроби імператора Карла I домовитися з президентом В. Вілсоном щодо сепаратного миру та видання маніфесту про право націй на створення власних представництв і федералізацію держави. Міститься також, поруч з описом, критика дій українців на Буковині у жовтні 1918 р., зокрема через наміри включити до української частини краю Чернівці, Сторожинець і Серет. Критикує дії А. Ончула та розглядає питання встановлення румуно-польського кордону⁶¹.

Завершальна глава присвячена питанню румуно-українських відносин після Великого об'єднання, і тут І. Ністор відзначає роль глави Надзвичайної місії УНР К. Мацієвича, який при акредитації зробив заяву про визнання УНР кордоном з Румунією р. Дністер. При цьому критикує дії ЗУНР за прояв ворожості щодо Румунії та вказує на дії румунських військ на Покутті, під час яких прикордонниками заарештовано у Жаб'єму архикнязя В. Габсбурга, якого пізніше утримували в Чернівцях. Йдеться також і про ситуацію у відносинах українських та російських збройних сил. У зв'язку з цим наводиться заява К. Мацієвича з подякою Румунії і Польщі в боротьбі проти імперіалізму будь-якого кольору. Згадується і звернення від 4 березня 1920 р. К. Мацієвича та генерала С. Дельвіга з проханням про визнання політики УНР та надання допомоги українським збройним силам, що перебували на території Румунії. Аналізуючи діяльність буковинських українських політичних діячів, І. Ністор наводить приклад з поширення листівки, виданої у грудні 1921 р. у Відні та спрямованої проти румунської держави⁶².

Того ж року І. Ністор опублікував ряд невеликих повідомлень. Так, одне з них стосувалося відвідин А.-І. Кузою м. Галаца, здійснених 7 березня 1859 р., про що відзначено в доповіді австрійського консула Бечке, текст якої в перекладі наводив І. Ністор. Видано було істориком листи Тадеу Гасдеу, де він дав короткий опис листів, пояснивши згадані місця та вказаних адресатів. Самі листи датуються 1814, 1815, 1829, 1842 роками і зокрема торкалися питання походження родини Гасдеу⁶³. Опублікував І. Ністор і ряд інших документів, що стосувалися володінь Релігійного фонду

Буковини в Бессарабії, де наводив контракти купівлі майна. Доволі цікавим є документ, яким історик підтверджував неприйняття приєднання Буковини до Австрії на прикладі еміграції з Буковини та імміграції в Буковину, де перша була значно вищою у 1785-1786 рр. за другу⁶⁴.

У 1935 р. І. Ністор опублікував роботу «Польський легіон у Кримській війні», де коротко торкався проблеми польського руху після повстання 1830 р. та відзначав появу польсько-румунського союзу (24 вересня 1839 р.), описував формування польського легіону з поляків-емігрантів, де офіцери приймали турецькі імена. Базувалася названа робота на листуванні Короніні⁶⁵. Пізніше на засіданні Румунської академії 15 квітня 1938 р. І. Ністор торкнувся питання російської окупації Дунайських князівств під час Кримської війни. Історик охарактеризував ситуацію, яка складалася в Дунайських князівствах наприкінці 1840-х – на початку 1850-х років. Описано дії початку Кримської війни та вступ російських військ на територію Дунайських князівств з розписуванням місць перебування російських підрозділів. Війська Молдови і Мунтенії були призначені для підтримки внутрішнього порядку в князівствах. Давався опис і міжнародних подій у контексті протистояння Російської та Османської імперій. Згадано істориком і про ідею об'єднання Мунтенії та Молдови з Трансильванією, Буковиною і Бессарабією у дако-румунській державі в межах Австрійської імперії. Відступ росіян з Олтенії названо таким, що приніс втрату репутації великої держави. Розбиралася і стаття з «Gazeta Transilvaniei» «Російська протекція Дунайських князівств» від 23 і 27 жовтня 1854 р. як реакція на відступ росіян⁶⁶.

З нагоди 20-річчя Великого об'єднання І. Ністор підготував ілюстровані брошури, що стосувалися історії Буковини і Бессарабії. Так, у роботі «Basarabia sub Dominațiunea Românească» у вступному слові автор відзначив важливість історичного акту, який відбувся 27 березня 1918 р. На перше місце в тексті виставлено інформацію про об'єднання румунських земель, де визнавалася важливість інкорпорації Бессарабії до складу Румунії для налагодження ритму національного життя⁶⁷.

Подібне компонування має і брошура, присвячена Буковині, адже в ній виклад починається з теми «Об'єднання всіх румунів» і, так само як Бессарабія, подана як «щит Молдови». Буковина характеризується як «колиска Молдови». Історик розкрив історичний шлях регіону, торкнувшись питання встановлення кордону на Буковині, та проаналізував конституцію Румунії 1938 р. як таку, що принесла нові права і свободи громадянам, поклала край політичним незгодам і створила умови для національної консолідації⁶⁸.

До числа неопублікованих належить праця «Німецька експансія на Схід і Південний Схід Європи, 1 січня 1939 р.». М. Якобеску зауважує, що цією роботою І. Ністор хотів відвернути ті події, що могли зашкодити країні виробити певні контрзаходи. Робота була віддрукована на друкарській машинці, мала 51 сторінку та 11 карт і 11 додатків. На перше місце історик висунув українську проблему та розбирався зі ставленням до неї в СРСР, Польщі та Німеччині. Другий розділ роботи містив виклад думок щодо підготовки експансії Німеччини на Схід, дій в Угорщині та Румунії та дій у зовнішній політиці, економіці, культурі, військовій сфері. В додатках містилися матеріали, що розкривали ситуацію в українській політичній організації в країнах Європи і торкалися, зокрема, проблеми організації українців у Румунії. Доречно вказати, що в одному з додатків аналізувався стан угорського руху в Румунії⁶⁹.

В роботі зроблено історичний екскурс щодо німецької експансії в Європі від часів II Райху, що дозволяло істориком стверджувати, що керівництво III Райху в своїх діях загалом опиралося на старі пангерманські плани, але здійснювало це після виконання заходів після відмови від дотримання умов Версальського договору.

Німецьку експансію в напрямку гирла р. Дунай І. Ністор бачив легкою і сприятливою, відзначаючи, що як в Угорщині, так і в Румунії Німеччина може скористатися послугами праворадикалів, до яких відносив і Націонал-християнську партію, і Легіонерський рух. Також не менше 800 млн леїв (20 млн марок) вкладено у Німецьку партію Румунії, з фактичною метою підтримки німецької меншини в Румунії. Висновки, які робив І. Ністор, стосувалися неможливості збройного протистояння Румунії Німеччині, а залежність від неї могла мати, на його думку, завдяки природним багатствам Румунії стратегічно-економічну співпрацю. Висновком були і думки щодо дотримання Румунією коректних позицій щодо всіх держав, ведення з Німеччиною найширшої співпраці в економічній сфері, хоча й вважав необхідним відстоювання національного спадку і державної незалежності Румунії⁷⁰.

Того ж 1939 р. у виданні Румунської академії вийшла стаття І. Ністора щодо давніх поселень румунів на лівобережжі Дністра, яка стала відповіддю на публікацію М. Сергієвського, який визнавав, що є наступником Т. Буради, котрий вивчав молдавські поселення Херсонської губернії. Робота складалася з двох різних частин, лінгвістичної та історичної. І. Ністор розбирає текст, в якому перераховуються села Очаківщини (37) та Брацлавщини (41) з румунським населенням, зокрема йдеться про українізовані румунські назви. Звертається увага і на джерела, які використовує М. Сергієвський, та аналізуються дані перепису 1926 р. в МАСРР з критикою підрахунків. Свою позицію підтверджує описом ситуації з румунським населенням в районі лиману р. Дніпро, на Поділлі. І. Ністор висловлював сподівання, що при виникненні територіальних претензій та ревізій кордону румуни матимуть гарні підвалини в особі населення лівобережжя Дністра у відповіді на претензії та зможуть захистити свій спадок. Супроводжує роботу і додаток, що є пам'ятною запискою від 4 листопада 1924 р. і дає оцінку намірам більшовицького керівництва, спрямованим на відокремлення Бессарабії від Румунії⁷¹.

В останньому передвоєнному випуску «Codrul Cosminului» І. Ністор торкнувся теми російсько-турецької війни 1806-1812 рр. та її наслідків. Своє дослідження історик розпочав з характеристики дипломатичної ситуації 1806 р. та початку війни, викладаючи в хронологічній послідовності хід подій, що наближали розрив дипломатичних відносин, подаючи зміст документів австрійського консульства в Бухаресті щодо ситуації. Представлено і повідомлення щодо чисельності російської армії. Зайняття Дунайських князівств російськими військами трактується як спосіб перекриття французам шляху на Дунай. До того ж, займаючи князівства, Росія забезпечувала собі стратегічні позиції на Дунаї. Доказом першого І. Ністор подавав виїзд з Бухареста генерального консула Франції Райнара. Відзначено і звернення до населення Молдови та Валахії 24 грудня 1806 р., яким генерал Міхельсон з Фокшан давав гарантії для мешканців країн. Опис подій є доволі докладний і ведеться істориком з опорою не тільки на місцевий матеріал, але й на події загальноєвропейського значення, як укладення мирного договору у Тільзигі⁷². Втрата Молдовою Бессарабії, за даними І. Ністора, приголомшила молдавських бояр, а у повідомленнях австрійського агента містилася інформація про переконання підданих молдавського господаря в тому, що без Бессарабії країну чекає розруха. У Валахії ж з нетерпінням очікували виведення російських військ⁷³.

У 1940 р. І. Ністор видав роботу «Die Vereinigung der Bukowina mit Rumänien», в якій подав історію подій 1918 року на Буковині. В дослідженні коротко розглянуто історію Молдавії, геополітичні дані, що стосувалися Буковини, та склад населення Буковини за переписом 1930 р. Після цих розділів автор перейшов до питання створення національних представництв у період розпаду Австро-Угорщини та прихід до влади О. Поповича і А. Ончула. В хронологічній послідовності подано вступ румунських військ на Буковину з подальшою підготовкою Генерального конгресу Буковини. В параграфі стосовно Генерального конгресу Буковини описується склад його учасників, подаються їхні виступи. Згадано і про виступ представника громади Путила Н. Хомайчука, і про створення делегації до короля та виступи перед головою Ради міністрів і королем у Яссах. Стисло подано інформацію про створений уряд та результати мирної конференції для краю. Завершальна глава стосується становища Буковини під румунським володарюванням, включно з аграрною реформою, проведення змін у культурі, діяльності ряду установ. Цей параграф завершується розглядом радянського ультиматуму 26 червня 1940 р. та його наслідків для Буковини⁷⁴.

Після зайняття Північної Буковини румунськими військами І. Ністор 27 липня 1941 р. був направлений до Чернівців для визначення ситуації з майном університету та прийшов до висновку про задовільний стан і можливість відновити діяльність університету восени. Висловлював у своїх спогадах жаль з приводу того, що уряд прийняв рішення про відкриття політехнічної школи в Чернівцях. Як відомо, тоді до міста повернули з Сучави тільки теологічний факультет⁷⁵. З 1 жовтня 1940 р. до 1 жовтня 1941 р. І. Ністор служив професором кафедри історії румунів Бухарестського університету, після чого приймає пенсію за віком і до 1948 р. є почесним професором філософсько-філологічного факультету.

У 1941-1947 роках І. Ністор продовжує доволі активну наукову діяльність⁷⁶. У 1941 р. І. Ністор порушує питання «румунів у Задунав'ї», де пише про румунське населення на північ від Дунаю у період до X ст., наводячи ряд аргументів на користь неперервності перебування румунів у регіоні та зазначаючи поширення влади Римської, пізніше Візантійської імперій

на регіон. На продовження теми у 1942 р. з'являється «Дако-романська автохтонія в карпато-дунайському просторі», де головним положенням є автохтонність тільки румунського населення в регіоні, що незмінно перебувало тут від доісторичних часів. Того ж 1942 р. І. Ністор видає працю «Політичне звільнення дако-романців Задунав'я», продовжуючи тему, порушену в роботі 1941 р. та пишучи про боротьбу румунів як автохтонів з мігруючими народами, пише і про політичні утворення дако-романського населення та відзначає наступність Османської імперії Візантійській у володарюванні над територією на північ від Дунаю, яка служила джерелом забезпечення Константинополя. У 1943 р. історик продовжив розробку теми роботою «Римо-візантійські основи початків нашої державної організації». Власне тут його позиція стосувалася збереження римо-візантійських політичних інституцій на території колишньої Дакії і перетворення їх в межах Сербії, Болгарії, Хорватії (ідея інституційного континуїтету). Водночас і тут присутня ідея дако-римського континуїтету та збереження римських традицій у соціально-політичній сфері карпато-дунайського простору. Така ідея була присутня також в роботі 1942 р. «Угорці в карпатській Дакії», де прибулі племена стикаються з осілим у Трансильванії і чисельним румунським елементом, що чинить опір прибульцям⁷⁷.

У 1942 р. вийшла підготовлена на 15 листопада того року брошура з відповіддю на меморандум ОУН Буковини і Бессарабії від 15 вересня 1941 р. щодо Буковини, у вступному слові якої викладено текст цього документа. Виклад відповіді колишнього міністра давав змогу читачеві дізнатися про роботи автора з порушеного питання та про позицію К. Мацієвича, який 20 липня 1919 р. заявив про відсутність претензій УНР щодо задністровських земель, за чим І. Ністор звертається до мемуарів українського дипломата. Далі розбирається істориком питання походження назви «Буковина», простежує він і міста Буковини, вживання української мови у навчальних закладах, згадує про деякі моменти Першої світової війни⁷⁸.

В умовах війни І. Ністор виступив і в ролі пропагандиста, опублікувавши невелику брошуру в «Політичній бібліотеці». В ній історик звернувся до потреби згуртування всіх моральних і матеріальних сил в період війни проти небезпеки зі Сходу. Жорстокою називав боротьбу німецького народу проти комунізму, яку вів спільно з союзниками. Участь румунів у подіях називав результатом геополітичної ситуації країни та прирівнював героїзм цієї війни до героїзму часів Штефана Великого та Мігая Вігязу. Звертався історик і до прикладів минулого, пишучи про Трансильванію та становище румунів у XVIII ст., про дії Горії, Клошки, Крішана, називаючи це селянське повстання румунською революцією. Черговим проявом протесту назвав виступ під проводом Т. Владіміреску, який вимагав усунення влади фанаріотів та заміни її національним режимом. Як наступний етап пошуку права і справедливості представлено революцію 1848 р., яка збурила румунів та мала результатом і появу конституції Е. Редулеску для Мунтенії. Подібні дії спостерігалися і в Молдові, відповідна реакція присутня і на Буковині, в Банаті, що ставило в ряд захисників і С. Барнуціу. Черговий етап, 1859 р., приніс необхідність змін і провідною особою вважався М. Когелнічану, який представлений повним рішучості щодо об'єднання двох князівств. Політичне об'єднання мало відбутися і за умови створення соціального фундаменту. Власне здобуття прав і добробуту, за І. Ністором, мало здійснюватися через боротьбу і жертву, що підносило цінність набутого в майбутньому⁷⁹.

Висновки. Отже, у початковий період своєї наукової діяльності І. Ністор займався проблемами історії Молдавії у середні віки, зокрема питаннями про територіальні межі країни, її взаємин з Річчю Посполитою, торгових відносин Молдавії. З часом спектр наукових інтересів розширився. Фактично робота 1915 р. «Румуни і рутени Буковини: історичне і статистичне дослідження» стала одним із перших досліджень історика, яке мало політичну затребуваність. Питання протистояння між румунами та українцями в плані визнання автохтонності на Буковині мало відображення в ряді робіт, де заперечувалася автохтонність українців на Буковині. Така позиція була притаманна для румунської історичної науки, зокрема і для наставника І. Ністора Н. Йорги. Наукова основа цього твердження була перенесена і на політичне життя Буковини та використовувалася як у міжвоєнний період, так і в часи Другої світової війни. Загалом І. Я. Ністор писав свої праці у стилі класичної румунської історіографії і залишався активним вченим, працюючи у сфері історичної біографістики, давньої, середньовічної, нової і сучасної історії румунів, включно до арешту та ув'язнення.

- ¹ N. Stoicescu, *Istoricul Ion I.Nistor (1876-1962)* [Historian Ion I. Nistor (1876-1962)], in «Revista de istorie», 1976, Nr.12, p. 1967-1977.
- ² M. Șt. Ceaușu, *Bibliografie* [Bibliography], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 34.
- ³ Al. Zub, *Istorie și geopolitică: Ion Nistor* [History and geopolitics: Ion Nistor], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 35-40.
- ⁴ A. Agache, D. Agache, *Ion Nistor – docent al Universității din Viena* [Ion Nistor – assistant professor of Viena University], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 41-94.
- ⁵ I. Toderașcu, *Prelegerea inaugurală a lui Ion Nistor la Universitatea din Cernăuți (1912)* [Inaugural lecture of Ion Nistor at University of Chernivtsi], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 95-104; L. Năstasă, *Ion Nistor. Debutul la Academia Română* [Ion Nistor. The debut at the Romanian Academy], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 105-110.
- ⁶ M. Iacobescu, *O lucrare inedită a istoricului Ion Nistor: Expansiunea Germană către Estul și Sud-Estul Europei, 1 Ianuarie 1939* [An Unpublished Work of the Historian Ion Nistor: The German Expansion to Eastern and South-Eastern Europe, January 1, 1939], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 131-144.
- ⁷ Șt. I. Ștefănescu, *I.I. Nistor și opera sa istorică* [I.I.Nistor and his historical activities] in «Analele Bucovinei», 1994, Tom I, Nr. 1, p. 29-37.
- ⁸ D. Huzdup, *Ion I.Nistor și rolul său în viața culturală a Cernăuțiului* [Ion I.Nistor and his role in the cultural life of Chernivtsi], in «Analele Bucovinei», 1994, Nr. 2, p. 243-262; D. Alexa, *Ion Nistor – dimensiunile personalității politice și culturale* [Ion Nistor – the dimensions of the political and cultural personality], Rădăuți, Bucovina, 2000.
- ⁹ J. van Drunen, *«A Sanguine Bunch». Regional Identification in Habsburg Bukovina, 1774-1919*, Amsterdam, Uitgeverij Pegasus, 2015, p. 71-76.
- ¹⁰ S. Pușcariu, *Memorii* / Ediție de M.Vulpe. Prefață de I.Bulei» [Memoirs / Edition by M.Vulpe. Preface by I.Bulei], București, Minerva, 1978.
- ¹¹ O.I. Nistor-Apostolescu, *Din comoara mea de amintiri* [From my treasure of memories], Rădăuți, Septentrion, 2003.
- ¹² I.I. Nistor, *În amintirea lui Constantin Iosif Jireček* [In the memory of Constantin Iosif Jireček], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», 1924, p. 613-615; A. Agache, D. Agache, *Ion Nistor – docent al Universității din Viena* [Ion Nistor – assistant professor of Viena University], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 42.
- ¹³ I. Nistor, «*Die Moldauischen Ansprüche auf Pokutien*» [The Moldavian Claims to Pokutien], in Archiv für Österreichische Geschichte. Wien. 1 1910. P.1-182; *Curriculum vitae* [Curriculum vitae] in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 84; N. Stoicescu, *Istoricul Ion I.Nistor (1876-1962)* [Historian Ion I. Nistor], in «Revista de istorie», 1976, Nr. 12, p. 1968. Н.Стоіческу відзначає також, що до питання Покуття І.Ністор знову повернувся у дослідженні 1943 р. «Campania lui Mihai Viteazul în Pocuția» та пише про високу оцінку цієї роботи румунськими істориками.
- ¹⁴ I. Nistor, «*Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau in XIV-XV und XVI Jahrhundert*» [Moldova's foreign trade relations in the XIV-XV and XVI centuries], Gotha, 1911; Agache A., Agache D. *Ion Nistor – docent al Universității din Viena*, p. 43-45; *Curriculum vitae*, p. 84; *Referatul Comisiei asupra cererii de abilitare a Dr.Ion Nistor* [Report of the Commission on the request for authorization of Dr. Ion Nistor], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 90-91; L. Năstasă, *Ion Nistor. Debutul la Academia Română* [Ion Nistor. The debut at the Romanian Academy], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 108; Șt. I. Ștefănescu, *I.I. Nistor și opera sa istorică* [I.I. Nistor and his historical activities], in «Analele Bucovinei», 1994, Tom I, Nr. 1, p. 29.
- ¹⁵ I. Nistor, «*Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau in XIV-XV und XVI Jahrhundert*» [Moldova's foreign trade relations in the XIV-XV and XVI centuries], Gotha, 1911; Șt. I. Ștefănescu, *I.I.Nistor și opera sa istorică*, p. 30-31; N. Stoicescu, *Istoricul Ion I.Nistor (1876-1962)*, p. 1968.
- ¹⁶ N. Stoicescu, *Istoricul Ion I.Nistor (1876-1962)*, p. 1973; Șt. I. Ștefănescu, *I.I.Nistor și opera sa istorică*, p. 31.
- ¹⁷ N. Stoicescu, *Istoricul Ion I.Nistor (1876-1962)*, p. 1973-1974; Șt.I. Ștefănescu, *I.I. Nistor și opera sa istorică*, p. 31.

¹⁸ *Temeiul Unirii Bucovinei cu Regatul României /Cuvânt înainte, antologie, comentarii și bibliografie de Ion Filipeciuc* [The basis of the Union of Bukovina with the Kingdom of Romania / Foreword, anthology, comments and bibliography by Ion Filipeciuc], Câmpulung Moldovenesc, 2018, p. 202, 276-277; O.I. Nistor-Apostolescu, *Din comoara mea de amintiri* [From my treasure of memories], Rădăuți, Septentrion, 2003, p. 57-61. Вперше ця ситуація розбиралася в одній з публікацій газети «*Bucovina*» у 1919 р. Див.: *Cine este d. I. Nistor. Cum trebuie citite câteva diframbe din «Viitorul»* [Who is Mr. I. Nistor. How to read some praises from «Viitorul»], in *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni*, 1919, 8 Noiembrie, Nr. 186, p.1.

¹⁹ N. Stoicescu, *Istoricul Ion I.Nistor (1876-1962)*, p. 1974; Șt.I. Ștefănescu, *I.I. Nistor și opera sa istorică*, p. 32.

²⁰ N. Stoicescu, *Istoricul Ion I.Nistor (1876-1962)*, p. 1972, 1975; Șt.I. Ștefănescu, *I.I. Nistor și opera sa istorică*, p. 32; Nistor-Apostolescu O.I. *Din comoara mea de amintiri*. Rădăuți: Septentrion, 2003. P.62-72.

²¹ Huzdup D. Un epizod din viața lui Ion Nistor. Chișinău, 1918 // *Ion Nistor (1876-1962) /Volum îngrijit de Al. Zub. Iași, Editura Universității „A.I.Cuza”, 1993. P. 125-128; O.I. Nistor-Apostolescu, Din comoara mea de amintiri, p.72-88; L. Năstasă, Ion Nistor. Debutul la Academia Română, p. 109; V. Grecu, Ion I.Nistor ca istoric [Ion I. Nistor as a historian], in «Omăgiu lui Ion I.Nistor: 1912-1937», Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1937, p. 34–35; M.-Șt. Ceaușu, *Ion Nistor, luptătorul pentru Unirea Bucovinei cu România* [Ion Nistor, the fighter for the Union of Bukovina with Romania], in «Ion Nistor (1876–1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «A.I.I.Cuza», 1993, p. 114-117.*

²² S. Pușcariu, *Câteva scrisori* [Some letters], in «Omăgiu lui Ion I.Nistor: 1912–1937», Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1937, p. 13; M.-Șt. Ceaușu, *Ion Nistor, luptătorul pentru Unirea Bucovinei cu România*, p. 119-120.

²³ S. Pușcariu, *Câteva scrisori*, p. 13-14.

²⁴ D. Huzdup, *Ion I.Nistor și rolul său în viața culturală a Cernăuțiului* [Ion I.Nistor and his role in the cultural life of Chernivtsi], in «Analele Bucovinei», 1994, Nr. 2, p. 246.

²⁵ D. Huzdup, *Ion I.Nistor și rolul său în viața culturală a Cernăuțiului*, p. 257-259.

²⁶ *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir Voevod domnitorul Moldovei. La 200 ani de la moartea lui. Cuvântare festivă, rostită în ședința solemnă de la 21 Decembrie 1923 sub președinția Majestății Sale Regelui de Ion I.Nistor* [The commemoration of Dimitrie Cantemir Voevod, the ruler of Moldova. On 200 years after his death. Festive speech, delivered at the solemn meeting of December 21, 1923 under the presidency of His Majesty King by Ion I. Nistor], București, Cultura Națională, 1924, p. 221-245.

²⁷ I.I. Nistor, *Alexandru-cel-Bun. Cu ocaziunea aniversării de 500 de ani dela moartea lui* [Alexander the Good. On the occasion of the 500th anniversary of his death], Cernăuți, 1932, p. 5-24.

²⁸ I.I. Nistor, *Alexandru-cel-Bun. Cu ocaziunea aniversării de 500 de ani dela moartea lui*, p. 25-54.

²⁹ I. Nistor, *Istoria Basarabiei. Scriere de popularizare /Introducere de V.Pâslariuc* [History of Bessarabia. Popularization writing], București, Humanitas, 2017. p. 9-181.

³⁰ I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, p. 183-317.

³¹ I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, p. 323-360.

³² I.I. Nistor, *Români Transnistrieni* [Transnistrian Romanians], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul I: 1924, Cernăuți, 1925, p. 463-466.

³³ I.I. Nistor, *Români Transnistrieni*, p. 466-483.

³⁴ I.I. Nistor, *Români Transnistrieni*, p. 483-490.

³⁵ I.I. Nistor, *Români Transnistrieni*, p. 490-516.

³⁶ I.I. Nistor, *Români Transnistrieni*, p. 516-523.

³⁷ I.I. Nistor, *Români Transnistrieni*, p. 523-542.

³⁸ I.I. Nistor, *Români Transnistrieni*, p. 542-565.

³⁹ I.I.Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina* [Refugees from Ardeal in Bucovina], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»». Anul II și III: 1925-1926, Cernăuți, 1927, p. 445-453.

⁴⁰ I.I.Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, p. 453-460.

⁴¹ I.I.Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, p. 460-467.

⁴² I.I.Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, p. 467-468, 469-527, 527-533.

⁴³ I.I. Nistor, *Grigore Vodă Ghică. La aniversarea de 150 de ani dela moartea sa* [Grigore Voda Ghica. On the 150th anniversary of his death], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul IV și V: 1927 și 1928, Cernăuți, 1929, p. 403-443.

⁴⁴ I. Nistor, *Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918: Studiu și documente* [The Union of Bukovina November 28, 1918: Study and Documents], București, Cartea Românească, 1928; I.I. Nistor, *Zece ani dela Unire* [Ten years of the Union] in «Zece ani dela Unire», Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1928, p. 3-26.

- ⁴⁵ I.I. Nistor, *Cehoslovacii și României* [Czechoslovaks and Romanians], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VI: 1929-1930, Cernăuți, 1930, p. 263-281, 329-331.
- ⁴⁶ I.I. Nistor, *Cehoslovacii și României*, p. 282-291.
- ⁴⁷ I.I. Nistor, *Cehoslovacii și României*, p. 292-303.
- ⁴⁸ I.I. Nistor, *Cehoslovacii și României*, p. 304-327.
- ⁴⁹ I.I. Nistor, *Nicolae Iorga ca istoric* [Nicolae Iorga as a historian], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VII: 1931-1932, Cernăuți, 1932, p. XXI-XXXII.
- ⁵⁰ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei* [The Ukrainian Problem in the interpretation of History], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p.1-281.
- ⁵¹ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 3-26.
- ⁵² I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 27-36.
- ⁵³ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 37-41.
- ⁵⁴ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 42-47.
- ⁵⁵ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 65-76.
- ⁵⁶ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 77-109.
- ⁵⁷ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 111-140.
- ⁵⁸ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p.157-183.
- ⁵⁹ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 185-198.
- ⁶⁰ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 199-203.
- ⁶¹ I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 205-216.
- ⁶² I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, p. 217-228.
- ⁶³ I.I. Nistor, *Vizita lui Alexandru-Vodă Cuza la Galați. Comunicare făcută din 26 Noembrie 1932* [Alexandru-Vodă Cuza's visit to Galați. Communication made on November 26, 1932], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»». Anul VIII: 1933-1934. Cernăuți, 1934. p. 471-472; I.I. Nistor, *Opt scrisori inedite dela Tadeu Hasdeu. Comunicare făcută în ședința Institutului din 4 Februarie 1933* [Eight unpublished letters from Tadeu Hasdeu. Communication made at the meeting of the Institute on February 4, 1933], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 473-480.
- ⁶⁴ I.I. Nistor, *Vechile proprietăți din Basarabia ale Fondului bisericesc al Bucovinei* [The Old Properties in Bessarabia of the Religious Fund of Bukovina], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 481-488; I.I. Nistor, *Împăratul Iosif al II-lea despre emigrările din Bucovina și despre o epistolă pastorală a episcopului Dosoftei* [Emperor Iosif II about emigration from Bucovina and about pastoral letter of bishop Dosoftei], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 488-490.
- ⁶⁵ I.I. Nistor, *Die Polenlegion im Krimkriege* [The Polish Legion in the Crimean War], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», IX: 1935, Cernăuți, 1935, p. 69-102.
- ⁶⁶ I.I. Nistor, *Principatele Române sub ocupația Rusească (1 Iulie 1853-17 Septembrie 1854)* [Romanian Principalities under Russian Occupation (July 1, 1853-17 September 1854)], București, 1938.
- ⁶⁷ I.I. Nistor, *Basarabia sub Dominațiunea Românească. La 20 de ani dela Unire* [Bessarabia under the Romanian Domination. On 20 years after the Union], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1938.
- ⁶⁸ I.I. Nistor, *Bucovina sub Dominațiunea Românească. La 20 de ani dela Unire* [Bucovina under Romanian Domination. On 20 years after the Union], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1938.
- ⁶⁹ M. Iacobescu, *O lucrare inedită a istoricului Ion Nistor: Expansiunea Germană către Estul și Sud-Estul Europei, 1 Ianuarie 1939* [An Unpublished Work of the Historian Ion Nistor: The German Expansion to Eastern and South-Eastern Europe, January 1, 1939], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub» [Ion Nistor (1876-1962) / Volume edited by Al. Zub], Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 131-133.
- ⁷⁰ M. Iacobescu, *O lucrare inedită a istoricului Ion Nistor: Expansiunea Germană către Estul și Sud-Estul Europei, 1 Ianuarie 1939*, p. 134-142.
- ⁷¹ I.I. Nistor, *Vechimea așezărilor Românești dincolo de Nistru* [The antiquity of the Romanian settlements beyond the Dniester], Memoriile Secțiunii Istorice, București, 1939, p. 203-225, Anexa, p. 221-225.
- ⁷² I.I. Nistor, *Războiul ruso-turc din 1806-1812 și pierderea Basarabiei; după rapoartele contemporane ale agențiilor consulare austriace din București și Iași* [The Russian-Turkish War of 1806-1812 and the loss of Bessarabia; according to the contemporary reports of the Austrian consular agencies in Bucharest and Yassy], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul X: 1936-1939, Cernăuți, 1940, p. 3-22.

⁷³ I.I. Nistor, *Războiul ruso-turc din 1806–1812 și pierderea Basarabiei; după rapoartele contemporane ale agențiilor consulare austriace din București și Iași*, p. 32-52.

⁷⁴ I.I. Nistor, *Die Vereinigung der Bukowina mit Rumänien* [The Union of Bukovina with Romania], București, Bucovina, 1940, p. 66-67.

⁷⁵ D. Huzdup, *Ion I. Nistor și rolul său în viața culturală a Cernăuțiului* [Ion I. Nistor and his role in the cultural life of Chernivtsi], in «Analele Bucovinei», 1994, Nr. 2, p. 255; O.I. Nistor-Apostolescu, *Din comoara mea de amintiri*, p. 163; D. Alexa, *Ion Nistor – dimensiunile personalității politice și culturale*, p. 213.

⁷⁶ M. Șt. Ceaușu, *Bibliografie*, p. 30-33.

⁷⁷ N. Stoicescu, *Istoricul Ion I. Nistor (1876-1962)*, p. 1971-1972.

⁷⁸ I. Nistor, «*Antwort an die Ukrainische denkschrift*» [Answer to the Ukrainian memorandum], Bukarest, 1942.

⁷⁹ I.I. Nistor, *Protagoniștii Români pentru drept și dreptate* [Romanian Protagonists for Law and Justice], București, 1943.

References

A. Agache, D. Agache, *Ion Nistor – docent al Universității din Viena* [Ion Nistor – assistant professor of Viena University], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 41 – 94.

D. Alexa, *Ion Nistor – dimensiunile personalității politice și culturale* [Ion Nistor – the dimensions of the political and cultural personality], Rădăuți, Bucovina, 2000, 239 p.

M.-Șt. Ceaușu, *Bibliografie* [Bibliography], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 20 – 34.

M.-Șt. Ceaușu, *Ion Nistor, luptătorul pentru Unirea Bucovinei cu România* [Ion Nistor, the fighter for the Union of Bukovina with Romania], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 111-122.

Cine este d. I. Nistor. Cum trebuie citite câteva difirambe din «Viitorul» [Who is Mr. I. Nistor. How to read some difirambe from «Viitorul»], in *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni*, 1919, 8 Noiembrie, Nr. 186, p.1.

Curriculum vitae [Curriculum vitae] in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 84-86.

J. van Drunen, «*A Sanguine Bunch*». *Regional Identification in Habsburg Bukovina, 1774–1919*, Amsterdam, Uitgeverij Pegasus, 2015, 651 p.

V. Grecu, *Ion I. Nistor ca istoric* [Ion I. Nistor as a historian], in «Omăgiu lui Ion I. Nistor: 1912-1937», Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1937, p. 22-48.

D. Huzdup, *Ion I. Nistor și rolul său în viața culturală a Cernăuțiului* [Ion I. Nistor and his role in the cultural life of Chernivtsi], in «Analele Bucovinei», 1994, Nr. 2, p. 243-262.

D. Huzdup, *Un episod din viața lui Ion Nistor. Chișinău, 1918* [An episode from the life of Ion Nistor. Chisinau, 1918], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 123-130.

M. Iacobescu, *O lucrare inedită a istoricului Ion Nistor: Expansiunea Germană către Estul și Sud-Estul Europei, 1 Ianuarie 1939* [An Unpublished Work of the Historian Ion Nistor: The German Expansion to Eastern and South-Eastern Europe, January 1, 1939], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 131-144.

L. Năstasă, *Ion Nistor. Debutul la Academia Română* [Ion Nistor. The debut at the Romanian Academy], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 105–110.

I.I. Nistor, *Alexandru-cel-Bun. Cu ocaziunea aniversării de 500 de ani dela moartea lui* [Alexander the Good. On the occasion of the 500th anniversary of his death], Cernăuți, 1932, 53 p.

I. Nistor, «*Amintiri răzlețe din timpul Unirii*» [Scattered memories from the time of the Union], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1938, 511 p.

I. Nistor, «*Antwort an die Ukrainische denkschrift*» [Answer to the Ukrainian memorandum], Bukarest, 1942, 20 p.

I.I. Nistor, *Basarabia sub Dominațiunea Românească. La 20 de ani dela Unire* [Bessarabia under the Romanian Domination. On 20 years after the Union], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1938, 72 p.

I.I. Nistor, *Bucovina sub Dominațiunea Românească. La 20 de ani dela Unire* [Bucovina under Romanian Domination. On 20 years after the Union], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1938, 64 p.

I.I. Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina* [Refugees from Ardeal in Bucovina], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»». Anul II și III: 1925-1926, Cernăuți, 1927, p. 443-553.

I.I. Nistor, *Cehoslovacii și Românii* [Czechoslovaks and Romanians], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VI: 1929-1930, Cernăuți, 1930, p. 261-342.

I.I. Nistor, *Die Polenlegion im Krimkrieg* [The Polish Legion in the Crimean War], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», IX: 1935, Cernăuți, 1935, p. 69-102.

I.I. Nistor, *Die Vereinigung der Bukowina mit Rumänien* [The Union of Bukovina with Romania], București, Bucovina, 1940, 84 p.

I. Nistor, *Handel und wandel in der Moldau bis zum ende des 16. Jahrhunderts. Nach den quellen dargestellt* [Trade and Change in the Moldavia up to the end of the 16th century. Presented from the sources], Czernowitz, 1912, 200 s.

I.I. Nistor, *Grigore Vodă Ghică. La aniversarea de 150 de ani dela moartea sa* [Grigore Voda Ghica. On the 150th anniversary of his death], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul IV și V: 1927 și 1928, Cernăuți, 1929, p. 399-444.

I. Nistor, *Istoria Basarabiei. Scriere de popularizare /Introducere de V.Pâslariuc* [History of Bessarabia. Popularization writing], București, Humanitas, 2017, 377 p.

I.I. Nistor, *Împăratul Iosif al II-lea despre emigrările din Bucovina și despre o epistolă pastorală a episcopului Dosoftei* [Emperor Iosif II about emigration from Bucovina and about pastoral letter of bishop Dosoftei], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 488-490.

I.I. Nistor, *În amintirea lui Constantin Iosif Jireček* [In the memory of Constantin Iosif Jireček], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», 1924, p. 613-615.

I.I. Nistor, *Nicolae Iorga ca istoric* [Nicolae Iorga as a historian], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VII: 1931-1932, Cernăuți, 1932, p. XXI-XXXII.

I.I. Nistor, *Opt scrisori inedite dela Tadeu Hasdeu. Comunicare făcută în ședința Institutului din 4 Februarie 1933* [Eight unpublished letters from Tadeu Hasdeu. Communication made at the meeting of the Institute on February 4, 1933], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 473-480.

Pomenirea lui Dimitrie Cantemir Voevod domnitorul Moldovei. La 200 ani de la moartea lui. Cuvântare festivă, rostită în ședința solemnă de la 21 Decembrie 1923 sub președinția Maiestății Sale Regelui de Ion I. Nistor [The commemoration of Dimitrie Cantemir Voevod, the ruler of Moldova. On 200 years after his death. Festive speech, delivered at the solemn meeting of December 21, 1923 under the presidency of His Majesty King by Ion I. Nistor], București, Cultura Națională, 1924, p. 221-245.

I.I. Nistor, *Principatele Române sub ocupația Rusească (1 Iulie 1853-17 Septembrie 1854)* [Romanian Principalities under Russian Occupation (July 1, 1853-17 September 1854)], București, 1938, p. 222-253.

I.I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei* [The Ukrainian Problem in the interpretation of History], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 1-281.

I.I. Nistor, *Protagoniști Români pentru drept și dreptate* [Romanian Protagonists for Law and Justice], București, 1943, 14 p.

I.I. Nistor, *Războiul ruso-turc din 1806-1812 și pierderea Basarabiei; după rapoartele contemporane ale agențiilor consulare austriace din București și Iași* [The Russian-Turkish War of 1806-1812 and the loss of Bessarabia; according to the contemporary reports of the Austrian consular agencies in Bucharest and Yassy], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul X: 1936-1939, Cernăuți, 1940, p. 1-52.

I.I. Nistor, *Români Transnistrieni* [Transnistrian Romanians], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul I: 1924, Cernăuți, 1925, p. 461-565.

I. Nistor, *Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918: Studiu și documente* [The Union of Bukovina November 28, 1918: Study and Documents], București, Cartea Românească, 1928, 213 p.

I.I. Nistor, *Vechile proprietăți din Basarabia ale Fondului bisericesc al Bucovinei* [The Old Properties in Bessarabia of the Religious Fund of Bukovina], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»», Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 481-488.

I.I. Nistor, *Vechimea așezărilor Românești dincolo de Nistru* [The antiquity of the Romanian settlements beyond the Dniester], Memoriile Secțiunii Istorice, București, 1939, p. 203-225.

I.I. Nistor, *Vizita lui Alexandru-Vodă Cuza la Galați. Comunicare făcută din 26 Noembrie 1932* [Alexandru-Vodă Cuza's visit to Galați. Communication made on November 26, 1932], in «Codrul Cosminului. Buletinul «Institutului de Istorie și Limbă»». Anul VIII: 1933-1934, Cernăuți, 1934, p. 471-472.

I.I. Nistor, *Zece ani dela Unire* [Ten years of the Union] in «Zece ani dela Unire», Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1928, p. 3-26.

O.I. Nistor-Apostolescu, *Din comoara mea de amintiri* [From my treasure of memories], Rădăuți, Septentrion, 2003, 216 p.

S. Pușcariu, *Câteva scrisori* [Some letters], in «Omagiu lui Ion I.Nistor: 1912-1937», Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1937, p. 1-21.

S. Pușcariu, *Memorii*, /Ediție de M.Vulpe. Prefață de I.Bulei» [Memoirs / Edition by M.Vulpe. Preface by I.Bulei], București, Minerva, 1978, 895 p.

Referatul Comisiei asupra cererii de abilitare a Dr.Ion Nistor [Report of the Commission on the application for the authorization of Dr. Ion Nistor], in «Ion Nistor (1876-1962) / Volum îngrijit de Al. Zub», Iași, Editura Universității «Al.I.Cuza», 1993, p. 90-91.

N. Stoicescu, *Istoricul Ion I.Nistor (1876-1962)* [Historian Ion I. Nistor], in «Revista de istorie», 1976, Nr. 12, p. 1967-1977.

Șt. I. Ștefănescu, *I.I.Nistor și opera sa istorică* [I.I.Nistor and his historical activities] in «Analele Bucovinei», 1994, Tom I, Nr. 1, p. 29-37.

Temeiul Unirii Bucovinei cu Regatul României /Cuvânt înainte, antologie, comentarii și bibliografie de Ion Filipciuc [The basis of the Union of Bukovina with the Kingdom of Romania / Foreword, anthology, comments and bibliography by Ion Filipciuc], Câmpulung Moldovenesc, 2018, 295 p.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 137–144
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 137–144
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.137-144>
hj.chnu.edu.ua

УДК 392.127

© Олександр Кухаренко* (Харків)

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

Метою статті є доведення можливості застосування методу структурно-функціонального аналізу до наукових досліджень обрядового циклу українського весілля. Завдяки методу, отримали структуру, в якій великий цикл поділяється на три малі цикли довесільних, весільних і післявесільних обрядів, малі цикли – на окремі обряди, а обряди розкладаються на епізоди.

Створена структура обрядового весільного циклу дозволяє окреслити хронологічні й топографічні межі обрядів, виявити цілі обрядових дій і характери дії кожного епізоду, охарактеризувати дійових осіб і архетипи персонажів, поділити учасників і топографічні об'єкти на антиномії, визначити персонажів-медіаторів і епізоди медіації, встановити входи до обрядів і виходи з них, з'ясувати межі сакралізації родючості та вплив її на ритуальні дії весільного комплексу обрядів.

Ключові слова: українська обрядовість, родинні ритуали, весільний обряд, структурно-функціональний метод, обряди переходу, антиномії, медіація.

Oleksandr Kukharenko (Kharkiv)

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL RESEARCHES OF UKRAINIAN WEDDING RITUALS

Abstract. *The aim of the article is to prove the possibility of applying the method of structural and functional analysis to scientific research of the ceremonial cycle of Ukrainian weddings. Thanks to the method, we obtained a structure in which the large cycle is divided into three small cycles of pre-wedding, wedding and post-wedding ceremonies, small cycles – into separate rites, and the rites are decomposed into episodes. Criteria for division into components are new-level and generalizing repetition of the event, social metamorphosis of the characters of sacred action, change of the sacred chronotope, the principle of constant renewal, change of the nature of the action.*

In addition, the structure is divided into four stages, which change along with the change in social status of the main characters: a boy and a girl into a bride and a groom, the newly-weds, a man and a woman. The meaning of wedding ceremonies is that a boy and a girl become a man and a woman; but without ceremonial actions, without the sacralization of reality, without the intervention of the otherworldly, without the opposition of antinomian couples, such a transition is impossible. Therefore, there is a need, according to ritual conditions, in the intermediate sacred statuses: the bride and groom, the newly-weds.

The created structure of the ceremonial wedding cycle allows to outline the chronological and topographical boundaries of the rites, to identify the goals of ritual actions and characters of each episode,

* к.філол. наук, доцент Харківської державної академії культури.

PhD in Philology, Associate Professor, Kharkiv State Academy of Culture.

orcid.org/0000-0001-5421-1004

e-mail: art-red@ukr.net

to characterize the characters and archetypes of the personages, to divide the participants and topographic objects into antinomies, to identify personages-mediators, to establish entries to the rites and exits from them, to find out the limits of sacralization of fertility and its influence on the ritual actions of the wedding complex rites.

It has been established that due to antinomic pairs detected by the structure, a conflict arises, which is the driving force of any wedding cycle ceremony. In the culminating rite of the barn is the last transition of the main characters to the final social status. All other characters return to the original profane statuses, because the main task of the ritual cycle, with the maximum sacralization of reality by the influence of the energy of the afterlife, is achieved.

In the process of studying, it was established that in ceremonial wedding events there is not only sacralization, but also sacralization of fertility. Fertility in rituals is realized in a mass of images and symbols, both real and folk, in particular in the traditional songs of the rites of komora and perezva.

Thus, it should be considered that the use of the method of structural and functional analysis is actually acceptable for research of the national wedding ceremonies.

Keywords: Ukrainian ritualism, family rites, wedding ceremony, structural and functional method, rites of passage, antinomy, mediation.

Українська весільна обрядовість є достатньо дослідженою: починаючи від згадування весільних звичаїв у «Повісті врем'яних літ»¹ і першого науково-етнографічного опису Григорія Калиновського² та закінчуючи сучасними етнологами, зокрема варто відзначити праці Альберта Байбуріна³, Марії Маєрчик⁴, Ірини Несен⁵ та ін. Але, незважаючи на дослідженість проблеми, використання методу структурного аналізу⁶ та теорії обрядів переходу⁷ відкриває шляхи до отримання нових, часто неочікуваних, наукових результатів.

Актуальність і наукова новизна теми дослідження визначаються поєднанням тематичних спрямувань: з одного боку – родинні обряди як найстійкіший компонент української традиції, яка потребує вивчення й збереження; з іншого – доцільність впровадження етнологічного підходу в узгодженні зі структурно-функціональним методом дослідження, що являє собою прогресивну й результативну методологію студіювання об'єктів національної традиції.

Щоб створити структуру весільної обрядовості, необхідно кожен обряд, що входить до весільного циклу, розкласти на складові. Так само, як свого часу К. Леві-Строс розподіляв давньогрецький міф про Едіпа на міфемі, розкладемо обряди українського весілля на епізоди. Але перед цим варто зазначити, що вже існують поділи весілля на три цикли – довесільний, весільний і післявесільний⁸, та на окремі обряди – сватання, заручини, гільце, вінчання, викуп молодої, розплітання коси, комора, перейма, перезва та ін.⁹

Уже ці два поділи закладають основу для побудови структури, оскільки довесільний цикл утворюють: сватання, заручини, оглядини, торочини, бгання короваю, гільце; весільний: вінчання, викуп молодої, розплітання коси, приїзд молодої до помешкання обранця, комора; післявесільний: приданки, перейма, перезва. Також варто відзначити, що для подальшого дослідження використовується не один з регіональних варіантів, а універсальний інваріант українського весілля, що є притаманним для більшості етнографічних районів на території всієї України.

1. Подальший поділ обрядів на епізоди здійснюється не довільно, а з використанням певних критеріїв членування. Ознаками цих критеріїв є: новорівневий і узагальнюючий повтор події, соціальна метаморфоза персонажів сакральної дії, зміна сакрального хронотопа, принцип постійного оновлення, зміна характеру дії. Наявність указаних рис – усіх разом, кількох чи якоїсь однієї – означають перехід від одного епізоду до іншого в межах переходу від однієї складової частини до наступної.

Під новорівневим і узагальнюючим повтором події треба розуміти, що події всіх без винятку обрядів базуються на обмежених за характером діях, котрі періодично повторюються. Метаморфоза персонажів сакральної дії, згідно з ученням А. Геннепа, покликана ліквідувати соціальну й біологічну невідповідність між станом, у якому перебуває об'єкт посвячення, й тим, який йому належить здобути в результаті певних обрядових дій. Зміною сакрального хронотопа може бути розгортання чи згортання обрядової дії в часі й просторі; момент переходу дії з одного місця до іншого свідчить про закінчення попереднього епізоду й початок наступного. Принцип постійного

оновлення полягає в тому, що з кожним повтором відбувається завершення попереднього й зародження нового етапу обрядової дії, але на значно вищому рівні напруження й сакралізації. Тому для початку нового відрізка дії необхідно, щоб завершився попередній; саме в місцях завершення й зачинів відбуваються закінчення й реалізуються початки епізодів.

Останній критерій поділу на епізоди, що являє собою зміну характеру дії, є найточнішою й найпродуктивнішою ознакою. Виявивши в обрядовій дії поворот від домовленостей до благословення, від запросин до приходів і повернень, можна констатувати, що одному епізоду на зміну прийшов інший. Якщо поруч містяться два епізоди з однаковою за характером дією, то їх можна розглядати не інакше як різновиди чи варіанти одного й того самого епізоду¹⁰.

Оскільки після здійснення процедури розкладення обрядів на епізоди виявляється, що при побудові структури враховуються не всі події, котрі утворюють весільний цикл, тому виникає необхідність введення структурних прологів. Усього їх нараховується три: перед сватанням, вінчанням і приданками, а оскільки вони розпочинають довесільний, весільний і післявесільний цикли, їх варто назвати прологами малих циклів весільної обрядовості та прирівняти до інших обрядів. І це незважаючи навіть на те, що другий і третій прологи не мають кульмінаційних епізодів, а отже й повноцінного розвитку сюжету. Тому замість 14 обрядів, що складають великий цикл циклів, отримаємо ще три, й структура міститиме 17 весільних обрядів і зазнає певних змін порівняно з початковим своїм виглядом.

Прологи довесільного, весільного й післявесільного циклів відповідно займають місця під порядковими номерами 1, 8 і 14; при цьому цикл довесільних обрядів починається з прологу й містить обряди з 1-го до 7-го (пролог, сватання, заручини, оглядини, торочини, бгання короваю, гільце), весільний цикл – 8–13 (пролог, вінчання, викуп молодої, розплітання коси, приїзд молодої, комора), цикл післявесільних обрядів – 14–17 (пролог, приданки, перейма, перезва). Усі вказані обряди, включаючи прологи, розкладені на епізоди за п'ятьма вказаними вище критеріями поділу.

Обряд, за Геннеповою теорією, складається із сукупності дій, які відбуваються в чітко установленому порядку та відносяться до трьох основних категорій: відділення індивіда від суспільства – передлімінарні, перетин межі між опозиціями (проміжні) – лімінарні, набуття нового статусу (включення) – постлімінарні. Під час заручин відбувається не лише перехід парубка й дівки до статусів нареченого й нареченої, а ще й відділення їх від молодіжних громад – парубоцької й дівочої. Тому сватання й заручини є передлімінарними обрядами. Натомість обряди вінчання, викупу, розпускання коси, приїзду нареченої та комори, що відбуваються в день весілля, є обрядами включення до громади сімейних пар у статусі жонатого чоловіка й заміжньої жінки.

Ті обряди, що знаходяться між заручинами та вінчанням і входять до малого весільного циклу – оглядини, торочини, бгання короваю, гільце, – відносяться до обрядів лімінарних або проміжних між виключенням з однієї суспільної групи й включенням до іншої, між отриманням сакрального статусу й поверненням до профанного, але вже на значно вищому рівні. Саме зміна рівнів свідчить про те, що відбувся перехід до наступного соціального статусу завдяки проведеному обряду. Повністю приймаючи тезу, що будь-який обряд являє собою перехід від одного соціального стану до іншого, її варто доповнити ще й тим, що весільний цикл обрядів призначений виконати не один, а принаймні три переходи.

У результаті весь весільний цикл розподіляється на чотири етапи залежно від назви статусів і тих станів, у яких перебувають головні персонажі обряду; а всі процеси вказаних переходів за сутністю являють собою не що інше як ініціацію, а також зміну такого важливого елемента, як сакральний апетитив чи ім'я-функцію, коли з переміною статусу міняються не лише сакральні імена, а й функції дійових осіб¹¹.

Структура обрядового весільного циклу доводить, що остаточна метаморфоза, головний перехід до соціальних статусів чоловіка й жінки містить обряд комори; саме в ньому відбувається не лише пертурбація статусів, а й зміна приналежності з особистого на громадське. Очевидною причиною збереження цноти до шлюбу, й саме до обряду комори, є необхідність не лише переведення головних персонажів до остаточних статусів, а й досягнення чи не найвищого за весь час весілля рівня сакралізації в усьому великому циклі циклів. Цим пояснюється збереження в структурі обряду оголення й коїтусу аж до початку ХХ ст., хоча в інших обрядах, пов'язаних із публічною демонстрацією інтимних речей, усі елементи з часом змінювалися на символічне їхнє значення.

У цьому місці переходи до інших статусів здійснюють не лише головні персонажі – молодий і молода, а й інші учасники обряду: дружки й подружки знову повертаються до розрядів парубків і дівок, весільні старости стають просто гостями, а гості з двох таборів об'єднуються в єдину групу. Останній і головний перехід усього великого циклу обрядів забезпечує метаморфозу всіх без винятку учасників ритуальної дії.

Дослідження ономастологічних змін у найменуваннях персонажів показують, що до першого переходу головні дійові особи іменуються так, як усі їхні ровесники, – парубком і дівкою. А після переходів змінюються імена-функції, які мають один корінь, принаймні в українській мові: наречений – наречена, молодий – молода, на відміну від тих, що використовуються до обряду та після нього: парубок – дівка, чоловік – жінка (чи дружина). Саме наявністю схожих імен, їхньою однокореневістю відрізняється сакральне від профанного, котре існує до й після ритуалу. Подібні ономастологічні трансформації відбуваються з іменами й інших учасників, а саме однолітків, ровесників, що залучаються до обряду й являють собою двійників головних персонажів; вони змінюють імена «парубків» і «дівок» на «дружб» і «дружок», які також є однокореневі. І лише після обряду комори, під час виходу з обрядово-сакральної дії, дружки й подружки знову набувають попередніх профанних статусів парубків і дівчат; і відбувається це в той самий час, коли головні дійові особи стають чоловіком і жінкою.

Сенс весільних обрядів полягає в тому, щоб парубок із дівкою стали чоловіком і жінкою; але без обрядових дій, без сакралізації реальності, без втручання потойбічного, без протистояння антиномних пар такий перехід здійснити неможливо. Тому виникає необхідність, відповідно до ритуальних умов, у проміжних сакральних статусах: нареченого й нареченої, молодого й молодої.

Оскільки кожен етап закінчується метаморфозою й містить у собі вступні та кульмінаційні епізоди, структура кожного етапу є зменшеною копією великого циклу, а також його складовою структурною одиницею. Саме так і виникає цикл циклів, де повтори співвідносяться з постійним оновленням, яке характеризується введенням до дії нових персонажів, розширенням хронотопа, започаткуванням нових сюжетних ліній, розгортанням чи згортанням дії. Кульмінації трьох обрядів переходу, після яких здійснюються зміни статусів головних персонажів, позначаються в структурі великою літерою *K*; кульмінаційні епізоди всіх інших обрядів, де відсутні переходи до нових статусів, – малою літерою *k*.

Створена структура обрядового весільного циклу дозволяє окреслити хронологічні й топографічні межі обрядів, виявити цілі обрядових дій і характери дії кожного епізоду, охарактеризувати дійових осіб і архетипи персонажів, поділити поняття, учасників і топографічні об'єкти на антиномії, визначити персонажів-медіаторів і епізоди медіації, встановити входи до обрядів і виходи з них, з'ясувати межі сакралізації родючості та вплив її на ритуальні дії весільного комплексу обрядів.

Незважаючи на свою яскраво виражену цілісність, весілля не може використовувати континуальний чи безперервний хронотоп, бо обряди його розподілені в часі від кількох годин до кількох тижнів. Тому ритуальна дія всього циклу базується на дискретному хронотопі, а ще точніше – на пунктирності сакрального хронотопа, розділеного вторгненнями профанного часу й простору. Між усіма обрядами існують часові паузи від закінчення попереднього до початку наступного.

Головна умова розгортання сакралізації полягає в зміні хронотопа: якщо зародження відбувається в пункті А, то в подальшому сакральний центр переміщується до іншого місця – пункту В. Хоча хата дівки залишається центром сакралізації, обряди торочин, бгання короваю й частково гільця демонструють функціональність помешкання нареченого, яке розраховує, що невдовзі сакральний центр переміститься туди. У вказаних обрядах спостерігається дзеркальне повторення обрядових дій у нареченої, де в цей час перебуває сакральний центр, і нареченого, куди він має згодом переміститися¹².

Епізоди всіх без винятку обрядів базуються на обмежених за характером діях, котрі періодично повторюються. Єдиними неповторюваними є кульмінаційні епізоди, оскільки вони відображають суто ритуальні сакральні дії. Навіть коли кульмінацією є епізод, який за характером дій можна віднести до приходів і повернень чи створення обрядового атрибуту, в такому вигляді він більше не зустрічається як кульмінаційний елемент сюжету.

Указуючи на очевидні повтори, мається на увазі, що всі епізоди обрядів за характером дії можна розподілити на сім груп: домовленості, запросини, приходи й повернення, гостини й гуляння,

пошанування сакральних дій (стихій, предметів), створення обрядового атрибуту, благословення й обдаровування. Восьмою й дев'ятою групами є два види кульмінацій. При групуванні епізодів за характером дії на вказані групи розкладаються всі без винятку епізоди. А це підтверджує, що зроблений розподіл правильний, а створена структура дійсно відображає ті дії та функції, що здійснюються учасниками обрядів і відображаються складовими елементами структури¹³.

Антиномії, під якими треба розуміти пари явищ чи топографічних об'єктів, персонажів чи груп дійових осіб, у рамках родинних обрядів створюють антагоністичні пари та відіграють значну роль як необхідні умови й компоненти для можливості здійснення ритуальних дійств. Ідеться про зародження конфлікту завдяки взаємодії антиномних пар; при цьому зіткнення на рівні явищ і об'єктів являють собою неперсоніфіковані конфліктні відносини, а персонажі й їхні групи є носіями персоніфікованого конфлікту.

Співвідношення антиномій виникає між протилежними статусами: парубок – дівка, наречений – наречена, молодий – молода, чоловік – жінка. Антиномними парами серед груп є свати парубка – сусіди дівки, старший дружба – старша дружка, дружби нареченого – дружки нареченої, коровайниці нареченої – коровайниці нареченого, гості молодого – гості молодої, весільний староста в молодого – весільний староста в молодої. Також антиномні пари утворюються між обрядовими й позаобрядовими статусами одних і тих самих дійових осіб ритуалу. І така метаморфоза відбувається не лише зі статусами головних персонажів, а практично всіх без винятку учасників весільних обрядів¹⁴.

Обрядова дія хоч і відбувається в реальних умовах, вона також вибудовується за законами драматургії, а відповідно має розвиток і кульмінацію, при цьому розвивається також завдяки рушійній силі конфлікту, заснованому на протистоянні антиномних пар. Статична структура як у міфі чи міфічній свідомості, так і ритуалі, зорганізується антитезами, логікою побудови й зняттю опозицій; у цьому випадку працює механізм прогресивного посередництва, який зветься медіацією. За логікою міфомислення рух свідомості здійснюється завдяки не лише побудові й зняттю опозицій, а ще ліквідації чи зм'якшенню протиріч між антиномними парами; цьому також сприяє механізм медіації, що являє собою активне начало чи прогресивне посередництво.

Кульмінації в будь-якому випадку, в кожному окремому обряді передують епізод медіації та дії персонажів-медіаторів, які в результаті створюють можливість і для процесу розвитку сюжету, й для досягнення його найвищої точки розвитку. Медіативна дія не лише провокує розвиток, наближає й забезпечує наявність кульмінації в сюжеті, а й узагалі уможливує всі подальші обрядові дії: без проявів активного начала від медіаторів розвиток сюжету, підвищення рівня сакралізації стануть абсолютно неможливими¹⁵.

Подібно до розвитку дій, відбувається процес сакралізації, який є притаманним саме ритуальним дійствам. Під час сакралізації буденні чи профанні речі перетворюються на надзвичайні предмети поклоніння й пошанування; сакралізація також впливає на учасників ритуальних дій, на місця проведення й території, котрі залишаються в зоні здійснення обрядів. Показниками наявності сакралізації та її рівня є стягування учасників до місця проведення обрядів, розширення хронотопа та здійснення переходів до нових статусів. Відкриття доступу до потойбіччя для сакралізації обрядової дії здійснюється протягом восьми епізодів, п'ять з яких належать сватанню й три – заручинам.

Вхід до обрядової дії в кожного з учасників свій, і здійснюється він у чітко визначеному місці того чи іншого обряду. Кожен персонаж чи група персонажів вхід до обряду здійснюють у різні моменти дії, а вихід відбувається одночасно для всіх без винятку дійових осіб. У кульмінаційному епізоді комори починається закриття входу до потойбічного й згортання сакралізації. Але закриття також затягується, в цьому випадку – на чотири епізоди, до кінця вказаного обряду. Сакралізація післявесільної дії здійснюється за залишковим принципом, оскільки в результаті останнього переходу й зміни статусів сакральне продовжує існувати в реальності навіть після того, як ліквідовано центр сакралізації. Так енергія сакрального використовується обрядовою дією й її учасниками в приданках, переймі й перезві. Сакралізація, позбавлена джерела живлення, дуже швидко втрачає рівень і зникає – відбувається процес десакралізації чи профанізації.

Головним завданням дослідження є доведення, що в результаті весільних дій відбувається не просто сакралізація, а сакралізація родючості. Достеменно визначеними образами, що мають

відношення до родючості й використовуються у весільних обрядах, є хліб і палиці, діжа й пічна лопата, сама піч і стіл, рушники й хустка, обрядове дерево та квітка на шапці нареченого й т. ін. Обрядові дії та вплив сакралізації перетворюють звичайні явища й предмети на сакралізовані атрибути поклоніння й побожного до них ставлення. Таке ставлення складається не лише завдяки сакралізації та ієрофанії, а й тому, що сакральне уособлює в собі освячення заради подальшого впливу на родючість у сім'ї й господарстві.

Багато образів, пов'язаних з архетипом родючості, заховалися за невідображеними структурою семіотичними знаками, символами, вербальними й невербальними кодами, зокрема в піснях, що супроводжують обряди комори й перезви¹⁶. Якщо на перший обряд припадає кульмінація всього великого циклу циклів та здійснюється основний і остаточний перехід персонажів до статусів чоловіка й жінки, то в другому вся дія повторюється в пародійно-гротескній формі з рядженими персонажами. Але як в одному, так і в іншому випадках ритуальна дія супроводжується сороміцькою пісенною творчістю, що є проявом антигромадської поведінки.

У піснях, пов'язаних зі статевим началом, явно виділяються три основні групи понять – статеві органи, сексуальний акт і цнота як необхідна умова для успішного проведення обряду. У всіх трьох випадках широко використовуються антиномні пари, ототоженні з приналежністю до чоловічого й жіночого. Показовим моментом ставлення до збереження молодого цноти до обряду комори є пісенні образи, що характеризують вагіну в тому випадку, коли героїня виявилася чесною, й навпаки – не зберегла «каліну» до заміжжя.

Виходячи із зазначеного, можна було б припустити, що статеві зносини в українському суспільстві класичного періоду були поняттям звичним і навіть пересічним. Але це не так, коїтус залишався забороненою й навіть табуваною темою. І чи не єдиним виходом згадувати про це відкрито залишався прояв антигромадської поведінки як необхідної умови певних обрядових дій весільного ритуалу. Необхідність була пов'язана з магічним впливом на родючість у родині й господарстві, представленою цілісною системою символів, що використовуються у весільних обрядах.

Отже, цілком доведеним варто вважати, що використання методу структурно-функціонального аналізу дійсно є плідним та прогресивним для наукових досліджень національних родинних обрядів, зокрема обрядового циклу українського весілля.

¹ *Повість врем'яних літ: літопис (за Іпатським списком)* [The Tale of Bygone Years: Chronicle (According to the Hypatian Codex)], Київ, Рад. письменник, 1990, с. 20–23, 124–125.

² Г.И. Калиновский, *Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых* [Description of Wedding Ukrainian Folk Rituals, in Little Russia and in the Sloboda Ukrainian Province, as Well as in the Great Russian Settlements Inhabited by Little Russians, Used], Санкт-Петербург, 1777, с. 1–25.

³ А.К. Байбурин, *Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов* [Ritual in Traditional Culture: Structural and Semantic Analysis of East Slavic Rites], Санкт-Петербург, Наука, 1993, с. 62–88.

⁴ М.С. Маерчик, *Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу* [Ritual and Body. Structural and Semantic Analysis of Ukrainian Rites of the Family Cycle], Київ, Критика, 2011, с. 73–212.

⁵ І.І. Несен, *Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.)* [Wedding Ritual of Central Polesia: Traditional Structure and Relict Forms (Middle of the 19 – 20th Centuries)], Київ, Центр захисту культ. спадщини, 2005, с. 80–185.

⁶ К. Леви-Строс, *Структурная антропология* [Structural Anthropology], Москва, Глав. ред. восточной литературы, 1985, с. 183–207; В.Я. Пропп, *Морфология волшебной сказки* [Morphology of a Fairy Tale], Москва, Лабиринт, 2001, с. 20–25.

⁷ А. ван. Геннеп, *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов* [Rites of Passage. Systematic Study of Rites], Москва, Восточ. лит-ра, 1999, с. 134–150.

⁸ *Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры* [Ethnography of the Eastern Slavs: Essays on Traditional Culture], Москва, Наука, 1987, с. 404–405.

- ⁹ П. Чубинский, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край...* [Proceedings of an Ethnographic and Statistical Expedition to the Western Russian Territory...], Санкт-Петербург, 1877, Т. 4, с. 52–552.
- ¹⁰ О.О. Кухаренко, *Критерії поділу структури весільних обрядів* [Criteria for Dividing the Structure of Wedding Ceremonies], in «Парадигма пізнання: гуманітарні питання», 2016, № 8, с. 36–49.
- ¹¹ О.О. Кухаренко, *Статуси головних дійових осіб українських весільних обрядів* [Statuses of the Main Actors of Ukrainian Wedding Ceremonies], in «Етнічна історія народів Європи», 2021, Вип. 65, с. 41–48.
- ¹² О.О. Кухаренко, *Часові й просторові межі сакралізації в структурно-функціональних дослідженнях українського весілля* [Temporal and Spatial Boundaries of Sacralization in Structural and Functional Studies of Ukrainian Weddings], in «Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури», 2018, Вип. 41, с. 24–30.
- ¹³ О.О. Кухаренко, А.В. Кухаренко, *Цілі ритуальних церемоній і визначення характеру дій епізодів у структурі циклу національної весільної обрядовості* [Objectives of Ritual Ceremonies and Determining the Nature of the Episodes in the Structure of the Cycle of National Wedding Ceremonies], in «Мистецтвознавчі записки», 2019, Вип. 35, с. 22–27.
- ¹⁴ О.О. Кухаренко, *Антиномність об'єктів, символів і персонажів українського традиційного весільного обряду* [Antinomy of Objects, Symbols and Characters of the Ukrainian Traditional Wedding Ceremony], in «Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку», 2018, Вип. 29, с. 27–32.
- ¹⁵ О.О. Кухаренко, *Роль і місце медіації в структурно-функціональних дослідженнях циклу українських весільних обрядів* [The Role and Place of Mediation in the Structural and Functional Studies of the Cycle of Ukrainian Wedding Ceremonies], in «Культура України», 2018, Вип. 62, с. 150–159.
- ¹⁶ О.О. Кухаренко, *Система символів родючості в обрядових піснях комори й Perezva* [The System of Symbols of Fertility in the Ceremonial Songs of the Barn and the Perezva], in «Вісник Маріупольського державного університету», 2016, Вип. 11, с. 96–102.

References

1. A.K. Bajburin, *Ritual v tradicionnoj kulture: strukturno-semanticheskij analiz vostochnoslavjanskih obryadov* [Ritual in Traditional Culture: Structural and Semantic Analysis of East Slavic Rites], Sankt-Peterburg, Nauka, 1993, 240 s.
2. P. Chubinskij, *Trudy etnograficheskogo-statisticheskogo ekspedicii v Zapadno-Russkij kraj...* [Proceedings of an Ethnographic and Statistical Expedition to the Western Russian Territory...], Sankt-Peterburg, 1877, T. 4, 715 s.
3. *Etnografiya vostochnyh slavjan: Oчерki tradicionnoj kultury* [Ethnography of the Eastern Slavs: Essays on Traditional Culture], Moskva, Nauka, 1987, 560 s.
4. A. van. Gennep, *Obryady perehoda. Sistematičeskoe izučenie obryadov* [Rites of Passage. Systematic Study of Rites], Moskva, Vostoč. lit-ra, 1999, 198 s.
5. G.I. Kalinovskij, *Opisanie svadebnyh ukrainskikh prostonarodnyh obryadov, v Maloj Rossii i v Slobodskoj Ukrainskoj gubernii, takozh i v velikorossijskikh slobodah, naseleennyh malorossijanyami, upotrebljaemyh* [Description of Wedding Ukrainian Folk Rituals, in Little Russia and in the Sloboda Ukrainian Province, as Well as in the Great Russian Settlements Inhabited by Little Russians, Used], Sankt-Peterburg, 1777, 27 s.
6. О.О. Kukharenko, *Antynomnisti ob'ektiv, simvoliv i personazhiv ukrainskoho tradytsiynoho vesilnoho obriadu* [Antinomy of Objects, Symbols and Characters of the Ukrainian Traditional Wedding Ceremony], in «Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku», 2018, Vyp. 29, s. 27–32.
7. О.О. Kukharenko, *Chasovi y prostorovi mezhi sakralizatsii v strukturno-funktsionalnykh doslidzhenniakh ukrainskoho vesillia* [Temporal and Spatial Boundaries of Sacralization in Structural and Functional Studies of Ukrainian Weddings], in «Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury», 2018, Vyp. 41, s. 24–30.
8. О.О. Kukharenko, *Kryterii podilu struktury vesilnykh obriadiv* [Criteria for Dividing the Structure of Wedding Ceremonies], in «Paradyhma piznannia: humanitarni pytannia», 2016, № 8, s. 36–49.
9. О.О. Kukharenko, A.V. Kukharenko, *Tsili rytualnykh tseremonii i vyznachennia kharakteru dii epizodiv u strukturi tsykladu natsionalnoi vesilnoi obriadovosti* [Objectives of Ritual Ceremonies and Determining the Nature of the Episodes in the Structure of the Cycle of National Wedding Ceremonies], in «Mystetstvovnavchi zapysky», 2019, Vyp. 35, s. 22–27.
10. О.О. Kukharenko, *Rol i mistse mediatsii v strukturno-funktsionalnykh doslidzhenniakh tsykladu ukrainskykh vesilnykh obriadiv* [The Role and Place of Mediation in the Structural and Functional Studies of the Cycle of Ukrainian Wedding Ceremonies], in «Kultura Ukrainy», 2018, Vyp. 62, s. 150–159.

11. O.O. Kukharenko, Statusy holovnykh diiovykh osib ukrainskykh vesilnykh obriadiv [Statuses of the Main Actors of Ukrainian Wedding Ceremonies], in «Etnichna istoriia narodiv Yevropy», 2021, Vyp. 65, s. 41–48.
12. O.O. Kukharenko, Systema symboliv rodiuchosti v obriadovykh pisniakh komory y perezvy [The System of Symbols of Fertility in the Ceremonial Songs of the Barn and the Perezva], in «Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu», 2016, Vyp. 11, s. 96–102.
13. K. Levi-Stros, Strukturnaya antropologiya [Structural Anthropology], Moskva, Glav. red. vostochnoj literatury, 1985, 536 s.
14. M.S. Maierchuk, Rytual i tilo. Strukturno-semantychnyi analiz ukrainskykh obriadiv rodynnoho tsykladu [Ritual and Body. Structural and Semantic Analysis of Ukrainian Rites of the Family Cycle], Kyiv, Krytyka, 2011, 324 s.
15. I.I. Nesen, Vesilnyi rytual Tsentralnoho Polissia: tradytsiina struktura ta reliktovi formy (seredyna XIX – XX st.) [Wedding Ritual of Central Polesia: Traditional Structure and Relict Forms (Middle of the 19 – 20th Centuries)], Kyiv, Tsentz zakhystu kult. spadshchyny, 2005, 258 s.
16. Povist vremianykh lit: litopys (za Ipatskym spyskom) [The Tale of Bygone Years: Chronicle (According to the Hypatian Codex)], Kyiv, Rad. pysmennyk, 1990, 558 s.
17. V.Ya. Propp, Morfologiya volshebnoj skazki [Morphology of a Fairy Tale], Moskva, Labirint, 2001, 152 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 145–154
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 145–154
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.145-154>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85) «17/18»:271.222

© Іван Воротняк* (Чернівці)

БУКОВИНСЬКІ ЛИПОВАНИ: ПОЯВА НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ І ЗНАЧЕННЯ ЕТНОНІМА В УСНІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті автор аналізує зміст усних свідчень, наявних у середовищі буковинських липован про час і обставини переселення їхніх предків на територію краю, а також етимологію етноконфесіоніма «липовани». Як відзначають дослідники, серед сучасних старообрядців і досі побутують усні оповідання, в яких зафіксований процес розселення у володіннях Габсбургів. Зазвичай носіями усної традиції виступають представники старшого покоління, які у свою чергу чули розповіді від своїх батьків. Вони і передають інформацію наступним поколінням. Практично всі липовани, незважаючи на свій вік, демонструють свою обізнаність із цього питання.

Буковинські липовани називали себе так, не вбачаючи в цьому нічого осудного. Як пояснювали самі інформатори, це робилося для того, щоб про них не дізналися росіяни. Дослідники вважають таке пояснення логічним, зважаючи на пережиті гоніння після реформи патріарха Никона.

Ключові слова: Буковина, липовани, росіяни-старообрядці, етноконфесіонізм, усна традиція.

Ivan Vorotniak (Chernivtsi)

THE BUKOVYNIAN LIPOVANS: EMERGENCE ON THE TERRITORY OF THE REGION AND THE MEANING OF THE ETHNONYM IN THE ORAL TRADITION

Abstract. *In this article, the author analyzes the content of oral evidence available among the Bukovynian Lipovans about the time and circumstances of the resettlement of their ancestors to the territory of the region, as well as the etymology of the ethno-confession name «Lipovans». As the researchers note, among modern Old Believers there are still oral stories that record the process of settling in the possessions of the Habsburgs. Usually, representatives of the older generation act as carriers of the oral tradition, who, in turn, heard stories from their parents. They pass on information to the next generation. Almost all Lipovans, despite their age, demonstrate their awareness in this matter. Note that their level of awareness depends on their personal interest in their own past and on the amount of accumulated facts. Usually such legends exist in the form of a tribal tradition.*

In the folk environment, several variants of legends about the appearance of the ethnonym «Lipovans» have developed. They are based on: a) characteristics of the terrain; b) the names of the original settlements; c) the names of the leaders. The most popular opinion is that the first settlers settled in linden forests, that is, the term «lipovan» comes from the name of the linden tree.

Bukovynian Lipovans called themselves that, not seeing anything sane in it. As the informants themselves explained, this was done so that the Russians would not find out about them. Researchers consider this explanation logical, given the previous persecution after the reform of Patriarch Nikon.

In everyday life, a certain distinction was formed in the use of terms, each of which occupied its own

* к.і.н., доцент кафедри всевітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2383-0202

e-mail: i.vorotnyak@chnu.edu.ua

sphere: in everyday use and in publications on everyday topics – «Lipovans»; in publications that cover the life of the community – «Russian-Lipovani»; in church life – «Old Believers». Such a division of spheres of application also determines the further coexistence of the ethnonym «Lipovans» and the accompanying designations of the Bukovynian Old Believers diaspora.

Keywords: Bukovyna, Lipovans, Russian Old Believers, ethno-confessional name, oral tradition.

Буковина – історико-географічний регіон України, на території якого здавна мирно співіснував цілий ряд етнічних спільнот. Поліетнічність і поліконфесійність населення краю зумовлена його прикордонним статусом. Коли в 1774 р. австрійські Габсбурги відібрали цю територію у молдавських воєвод – васалів Оттоманської Порти, поруч з найбільш давніми і кількісно домінуючими жителями Буковини, якими були православні русини (українці) і молдавани (румуні), почали селитися представники інших етнічних груп – німці, поляки, угорці, словаки та ін. Умови толерантності, що сформувалися на Буковині під час правління Габсбурзької династії, дозволили всім народам краю зберегти свою етнічну культуру і конфесійну самобутність¹. Саме віротерпимість стала тим визначальним фактором, який з кінця XVIII ст. залучав сюди переслідуваних у Росії старообрядців, званих на батьківщині «розкольниками» або «старовірами»².

Феномен старообрядництва з моменту своєї появи і ось вже більш ніж три століття привертає увагу багатьох дослідників. Вивченням різних аспектів цього явища займалися як церковні діячі, так і вчені різних напрямів. У публікаціях XIX ст. термін «липовани» виводили з назви філіповської згоди. Така версія переходила в минулому з однієї публікації в іншу, але з різним до неї ставленням. Наприклад, А. Стадницький, автор статті, опублікованої в «Кишиневских епархиальных ведомостях», з певною обережністю зазначав: «Розкольники різних сект відомі під загальним ім'ям «липова» або «пилипонів». Ця назва відома в Румунії і в Буковині, вказує з усією вірогідністю на першопочаткових поселенців розколу в Бессарабії, які належали до Філіпової згоди»³. Подібна версія була продубльована в таких солідних довідкових виданнях, як «Енциклопедичний словник» Ф. А. Брокгауза, І. А. Ефрона, а також «Гранат». «Липовани – старообрядці філіповської згоди, які виселились у XVIII ст. за кордон в Буковину, Румунію, Пруссію», – повідомлялось, зокрема, в енциклопедичному словнику «Гранат»⁴. Як відзначає В. Ліпінська⁵, категоричність, притаманна енциклопедичним виданням, не дозволила авторам відобразити ні суперечливого ставлення до терміна, ні різноманітності релігійних поглядів росіян, які розселилися за межами російської держави.

Стосовно етимології етноніма «липовани» існували різні точки зору. Так, австрійський учений-натураліст кінця XVIII ст. професор Львівського університету Б. Гаке виводив походження назв «липовани» або «пилипони» від слов'янського слова «липа, липовое дерево», оскільки «вони виготовляли з нього домашнє начиння»⁶.

Дослідження історії і культури липован буковинськими науковцями почалося в кінці XIX ст. В цей час з'являється низка публікацій, переважно етнографічного характеру. Дослідник етносів Буковини, етнограф-аматор Д. Дан виводив етнонім «липовани» від імені «Філіп» («пилипони») і відзначав, що сусіди називали їх «филипованами» або коротко «липованами»⁷.

Сучасні чернівецькі дослідники М. Чучко і А. Гостюк схиляються до думки, що найбільш вірогідно етнонім «липовани» слід виводити від назви «филиповцы», який на території Молдавського князівства трансформувався в «липовани». Як впевнені історики, на користь цього твердження свідчить одна з найбільш давніх згадок носія такої назви на досліджуваній території. Це якийсь «Глігораш, липован», який фігурує в подвірному переписі населення Молдавії 1774 р. серед жителів с. Вашківці Черемошської округи Чернівецької волості. Причому назва «липовани» виступає в цьому випадку як явно усталений етнонім⁸.

У статті В. Ліпінської⁹ проаналізовані різні назви, що використовувались для позначення російських старообрядців, які переселялись до Південно-Східної Європи, в тому числі їхні самоназви. Дослідниця також простежує походження і моделювання етнонімів та конфесіонімів. Автор фокусує увагу на найбільш вживаному етнонімі «липовани», який сьогодні поширений не лише в середовищі росіян, які живуть на території Румунії, а й тих, хто розселився в Болгарії, Молдові, Україні, Росії.

Автори монографії, присвяченої історії та культурі бессарабського старообрядництва,¹⁰ на основі аналізу змісту усного переказу про переселення липован на Буковину і заснування Білокриницької митрополії, стверджують, що в його основі лежать реальні історичні події, що відбувались у 1782 р. й поклали початок організованому переселенню старовірів на територію краю.

Метою нашої публікації є аналіз усної традиції, наявної в середовищі липован стосовно переселення їхніх предків у володіння Габсбургів, і з'ясування питання – наскільки ці перекази можна співвідносити з реальними історичними подіями.

Зasadничою підставою для розрізнення «своїх» від «чужих»: євреїв, вірмен, німців, румунів, українців – слугувала і продовжує слугувати у старообрядців належність до їхньої древлеправославної віри¹¹. Саме релігійна самоідентифікація суттєво відрізняла липован від українського і східнороманського населення краю, яке також належало до православного віросповідання. За весь час свого перебування в межах краю старообрядцям вдалося зберегти свою унікальну матеріальну і духовну культуру, чому до певної міри сприяла їхня замкнутість і норми поведінки в іноетнічному (інорелігійному) оточенні.

Визначною подією в історії старообрядців стало відселення з дельти Дунаю на північ, у Буковину. Це пересування означало перехід з-під турецького панування на землі Австро-Угорської імперії. Дозвіл на переселення дав імператор Йосиф II, до якого звернулися липовани. Приводом до цього, згідно з даними усної традиції, послужив порятунок рибалками якогось високопоставленого пана. На знак подяки він обіцяв допомогу у влаштуванні справ старообрядців, для яких найбільш важливою справою було будівництво власної церкви. Історія про переселення передавалася липованами в різних варіантах. Порівняння цих переказів демонструє, як у свідомості народу збільшувалася значимість події через підвищення рангу героя.

В усіх переказах вказується, що в дельті Дунаю рибалки врятували австрійського підданого, а саме: а) невідомого пана, якого переслідували розбійники; б) імператорського генерала під час війни з турками; в) чиновника, на якого під час вимірювання фарватеру річки напали турки; г) посланця австрійського двору, який вижив після корабельної аварії; д) родича імператора, який потрапив до рук розбійників. Далі розповідається про візит рибалок до імператора¹².

Перекази про заснування Білокриницької ієрархії і донині побутують у народній пам'яті місцевих старообрядців. У 1986 р. дослідники записали переказ від місцевих старожилів: «Як наші церкву отримали? Австрійський міністр був, і поїхав він на низ, до Румунії. Не було машин тоді, як фаєтон такий – він їхав, і напали на нього розбійники. А наші старообрядці біля дороги в полі працювали, і вони прогнали розбійників. А наших тоді не чіпали, бо відважні були. Він і розпитав, хто ви такі, я вас нагородити хочу. Вони кажуть – не треба, наш селянський обов'язок врятувати людину. А їх тоді російська влада переслідувала сильно. Він запитує: що вам потрібно, я можу зробити. Вони кажуть: нас тут п'ять поселень, ми обговоримо. І вирішили – будемо просити, де нам побудуватися. Хочемо побудувати свою церкву, щоб відновити єпископа. Дійшло це до російської влади. Питають, хто це дав їм дозвіл. Кажуть – імператор Франц Йосиф дозвіл дав єпископа зробити. Стали вони думати, де такого єпископа знайти, який залишився непохитний. У Палестині, Італії є ще священники живі, тільки мирувати маслом потрібно. Знайшли одного, у відставці, в Константинополі, в Греції був. Вони тоді були під владою турків. Як тепер колонізація. Як американці тепер. Він був грек, чи болгарин? – грек! Він був у місті Боснії. Турецька влада почала на нього зводити наклеп, строгі турки в ті часи були.

І ось прийшли до нього просити, щоб він спільно служив, але без пенсії. Ось так, ось так розповіли все, а син його Андрій перекладає йому, це, мовляв, російські люди, вони в забутті давно, і потрібен їм священник. А він був 23 покоління з поповичів, освічена людина. Вони кажуть, що обливанців католики збили [з пантелику], похитнулася віра.

Ну, він згоден. Виїхали сюди, Дунай переїхали, в Австрію привезли. У Білу Криницю. Правителі дозволили. І підвели його під миропомазання священне.

Царю доповіли – відкрили митрополію в Австрії. Він тоді сказав «Піду війною». Він злякався, викликав його з Криниці, а той поставив вже двох або трьох священників. Він йому запропонував: або повернися в Константинополь, з двох – одне, або в довічне заслання. Він сказав: «На заслання, я усвідомив справжню віру». Він там жив безвизно, у в'язниці був. У той час кордони не охоронялися, пробиралися всіляко. І диякони. Звали його Амбросій! Там він і помер»¹³.

Отже, в липованській традиції є історичне зерно: старовіри справді розмовляли влітку 1782 р. з австрійським чиновником. Немає свідчень, урятували вони його від турків чи розбійників. Але в будь-якому випадку, традиційне пояснення, що привілеї старообрядці отримали завдяки цій зустрічі, явно беззмістовне. Австрійський капітан навряд чи міг мати настільки значний вплив на імператора, щоб вплинути на його рішення про умови поселення липован. Цю легенду необхідно розглядати як спробу пояснити хороше ставлення до липован з боку австрійської адміністрації¹⁴.

У середовищі буковинських старообрядців існувало три течії: 1) поповці або білокриницькі (народна назва – нова церква). Представники цього напрямку приймали священників від панівної церкви в інший спосіб: через миропомазання зі збереженням сану. Ця група перебувала під керівництвом священників, які приєдналися до старообрядництва від панівної церкви¹⁵. 2) біглопоповці (в народній вимові – «беспопцы» або стара церква), з 1991 р. отримали офіційну назву древлеправославні християни; 3) безпоповці, які не визнавали втікачів-священнослужителів російської православної церкви. Вважалося, що через реформи Никона (1663-1664) ця церква втратила справжнє священство. Для прихильників цієї категорії богослужіння проводилися наставниками, обраними з числа вірян¹⁶. Румунський історик Іоан Будаї Деляну виділяв також категорію «богородців» (ті, хто поклоняються Божій Матері)¹⁷. Сучасний румунський дослідник Д. Херенчук акцентує на тому, що у випадку старовірів не йдеться про «сектантські прояви», швидше навпаки – для прихильників джониконівського православ'я характерне тверде бажання зберегти старовинну віру в умовах гоніння, розпочатого проти них царською владою¹⁸.

Зазначимо, що як в українській, так і в румунській частинах Буковини місцеве неросійське населення всіх старообрядців називає липованами. Цей термін широко побутує серед самих старовірів. Однак одна частина старообрядців вважає його самоназвою, інша – прізвиськом¹⁹.

У народному середовищі склалося декілька варіантів переказів про появу етноніма «липовани». Вони ґрунтуються на: а) характеристиці місцевості; б) назвах першопочаткових селищ; в) іменах ватажків. Найбільш популярна думка про те, що перші поселенці облаштувалися в липових лісах, тобто саме від назви дерева липа походить термін «липовани». У переказах говориться також про існування в минулому селищ Липово, Липовень, Липовцы, Липшино. Від якогось з цих ойконімів нібито походить термін²⁰. На думку російської дослідниці В. Ліпінської, названий конфесіонім походить не від назви дерева, а від одного з ранніх селищ, заснованих старообрядцями на Буковині. Таким вважається с. Липовень (Соколинці, південна частина Буковини, Румунія)²¹.

Назви сільських поселень часто мають декілька варіантів. Можливо, всі вищезазначені відносилися до одного населеного пункту, але їх могло бути і декілька. Перші поселення мігрантів часто були таємними та існували недовго. В даному випадку суттєвою є не кількість населених пунктів, а те, що з наведених вище ойконімів з найбільшою ймовірністю конструюється етнонім (Липово – липовани, Липовень – липовенцы, через втрату звука ц – Липова, а потім озвучування в липовани). Назва с. Липовень є румунізованим російським топонімом. Можна припустити заміну російських суфіксів на прийнятні в румунській мові: рос. – Лип + ов + ц + и на рум. – Lîrov + enî. Відповідно жителі будуть названі lîroveni. Як вважає В. Ліпінська, назва жителів селища Липовцы або Липовень на Буковині, прижившись на півдні, в Добруджі, отримала нове осмислення як позначення людей, що живуть у липових лісах²².

Перша документальна згадка слова «липовани», вжитого відносно старообрядців, датується 1880-ми рр. У цей час прагнення старовірів до створення власної ієрархії збіглося з намірами уряду Австрії колонізації незаселених земель. У 1781-1788 рр. велося листування між чиновниками та імператором, у якому старообрядці називалися липованами (lîroveni), як, мабуть, вони самі представилися австрійським урядникам. Отже, можна припустити, що цей термін, народжений у російському середовищі, вже увійшов як самоназва і назви переселенців у розмовну мову жителів Подунав'я. Подальші історичні події сприяли поширенню і закріпленню терміна «липовани».

У 1783 р. до Буковини прибули двоє представників старовірів – Олександр Алексєєв і Никифор Ларіонов для ознайомлення з місцевими природними умовами. Посланці зустрілись з очільником краю – бароном Карлом фон Енценбергом, який люб'язно їх прийняв. Під час зустрічі було досягнуто домовленостей про умови переселення, проживання і надання пільг з боку місцевої влади²³.

Побоюючись, що підтвердження обіцянок генерала Енценберга затягнеться, старообрядницькі депутати у супроводі угорського підданого Мартіна Ковача вирушили до Відня, де й були прийняті імператором²⁴. Вони звернулися до монарха з такими проханнями: 1) про видачу для них грамоти про привілеї, наданих їхнім одновірцям; 2) про забезпечення їх грошовою сумою, необхідною для зворотного шляху; 3) про видачу для них паспортів. Того ж дня імператор віддав усі необхідні розпорядження щодо задоволення прохань старообрядців, і президент придворної військової ради Андреас фон Гадік наступного дня надіслав копії цих розпоряджень буковинському крайовому управлінню, львівському генеральному командуванню і угорській владі²⁵. Отже, перекази зберегли раціональну основу – розмова з австрійським підданим і візит липован до Відня.

Великі привілеї, надані старовірам (наділення землею, будівельними матеріалами, звільнення на три роки від державних повинностей, звільнення ремісників від промислового податку і головне – дозвіл мати власне духовенство), безперечно, були привабливі для росіян як за кордоном, так і на батьківщині. Вищезазначені факти зумовили престижність мікроетноніма «липовани»²⁶.

Значимість нових поселень особливо зросла після того, як старообрядцям вдалося схилити на свій бік єпископа Амвросія, таємно вивезти його з Константинополя і доставити в Білу Криницю. Цілком природно, що зміцнення білокриницької згоди і збільшення чисельності її прихильників сприяли подальшому впровадженню терміна «липовани» як самоназви²⁷.

Висвітлені вище події стали причиною переселення російських старовірів з різних місць Молдови та Південної Бессарабії на Буковину, в тому числі і 20 сімей на чолі з Мартином Липованином, які заснували в 1787 р. с. Климівці (південна частина Буковини, Румунія). «Необхідно зауважити, – пише румунський дослідник Г. Анфімов, – що всі буковинські липовани називали себе так, ніколи не заперечували цього, не бачачи в цьому нічого поганого. В усіх рукописах, до яких в нас був доступ, ми не знайшли пояснень до походження цієї назви. Тільки один старий [респондент] в 50-х рр. (XX ст.) сказав нам: “Так треба, щоб не знали про нас росіяни”. Пояснення, вважаємо, цілком логічне, якщо взяти до уваги, що довелося їм пережити, коли їх винищували свої ж брати-росіяни»²⁸.

З теорією В. Ліпінської фактично погоджується румунський дослідник історії старообрядництва Ф. Кириле, який висунув обґрунтовану версію походження етноніма «липовани» від назви однойменного поселення, заснованого російськими переселенцями після 1769 р. На користь своєї гіпотези вчений наводить ряд аргументів, спираючись при цьому як на австрійські, так і на румунські джерела:

1. Відомо, що назва «липовани» щодо російських старообрядців почала вперше використовуватися на території Буковини. Австрійські і румунські документи, виявлені останнім часом у віденських, яських і чернівецьких архівах, підтверджують, що предки росіян-липован жили на Буковині ще з тих часів, коли вона входила до складу турецьких володінь. Саме тут, у Сучавському повіті, існувало кілька старообрядницьких поселень. Найперше з старообрядницьких селищ на Буковині – це Соколинці. Воно утворилося на території володінь монастиря Драгомирна, в глухому липовому лісі, на лівому березі річки Драгомирна, навпроти с. Митока-Драгомирна, на відстані 500 метрів від нього. Назву Соколинці цьому населеному пункту дали самі його жителі – російські старообрядці. Ця назва і донині добре відома в старообрядницькому середовищі²⁹.

2. У «Сказанні про старовірців, які живуть у Молдавії» розповідається, що в 1742 р., за доносом на соколинських старообрядців одного чиновника-хабарника, вони були викликані в столицю Молдови – Яси і тут «перед правителем Міхаєм Раковіною і цілим собором давали пояснення про себе і про свої вірування». Представник старообрядців чернець Тихон свідчив: «Ми прийшли в цю Волощину (тобто Валахію – так називали тоді Румунське князівство) в літо 7232 (тобто в 1724 р.) у дні господаря Міхая – воєводи всієї Молдавії». У той час, поряд з назвою Соколинці, в лексиці місцевих жителів румунів побутувала вже й друга його назва – Липовень (рум. *Lipoveni*). Від цього саме селища і походить загальна назва (етнонім) «липовани» щодо російських старообрядців³⁰.

3. Підтвердженням того, що назва липовень (або липовань) пішла від місця постійного проживання російських старообрядців на землях монастиря Драгомирна, є й те, що там, де російські старообрядці осіли і заснували селище Соколинці, ріс густий липовий ліс. Там вони жили спочатку в землянках і, побудувавши собі церкву, сповідували свою віру. Безсумнівно, сам термін Липовень (рум. *Lipoveni*) є похідним від російського іменника липа (липа > лип + ован; лип + вень > липован

– липовень). При цьому є всі підстави вважати, що слово «липа» перейняло місцеве румунське населення від старообрядців, які оселилися там. До цього варто додати ще й те, що назва Липовень або липовани не пішла від самих старообрядців, а їх стало так називати місцеве румунське населення, з яким старообрядці-соколинці безпосередньо контактували. Унаслідок цього перших російських старообрядців, які оселилися в липовому лісі володінь Драгомирненського монастиря, в старообрядницькому середовищі називали соколинці, а в середовищі місцевого румунського населення – липованами (рум. *Lipovani*; *lipoveni*) – тобто тими, хто живе в липовому лісі³¹.

Етнонім «липовани» (*die Lipowaner*) стосовно росіян-старообрядців, які проживають на території Молдови, вперше зустрічається в австрійських офіційних документах ще з 1777 р., коли старообрядницьке селище Соколинці було виявлене представниками австрійської адміністрації під час проведення перепису монастирських володінь.

4. Аж до приєднання північної частини Молдавії до Австрійської імперії (1775 р.) і перетворення її в австрійську провінцію під назвою Буковина, назви Соколинці і Липовень вживали паралельно як неофіційні назви одного й того ж населеного пункту. Однак з 6 серпня 1786 р., на підставі імператорського декрету, Липовень (*Lipoweny*) стало офіційною назвою с. Соколинці³².

5. З нагоди реорганізації Буковини за дорученням імператора Йосифа II австрійські дослідники більш поглиблено, ніж це зробили російські історики, стали вивчати походження і соціально-економічне становище населення провінції. У цьому ж контексті вони детально досліджували й історію російських липован.

6. У 1777 р. військовий адміністратор Буковини генерал К. фон Енценберг особисто інспектував Буковину, в тому числі й Соколинці, а в 1779 р. провів і перший перепис населення Буковини, в якому, зокрема, згадується, що в с. Липовень уже проживало тоді 15 сімей липован. Генерал Енценберг надав Йосипу II вичерпну інформацію про буковинських і молдавських липован у своїх реляціях за 1777-1786 рр. У цих же документах вперше згадується термін «липовани» (нім. *die Lipowaner*), який він, ймовірно, перейняв від місцевої влади, з якою старообрядці підтримували постійні контакти³³.

На карті Буковини – додатку до імператорського декрету від 6 серпня 1786 р. зафіксовані подвійні назви багатьох населених пунктів, одна з яких вказувала на національне походження їхніх мешканців: Митока-Драгомирна-Липовень, Климеуць-Липовень, Ступка-Липовени, Бретешть-Липовень, Манолі-Липовень та ін.³⁴. Поява на карті Буковини подвійних назв одного і того ж населеного пункту мотивується тим, що австрійський уряд уникав створення багатонаціональних поселень з метою недопущення небажаних міжнаціональних конфліктів. Тому колоністів (липован, русинів (українців), німців, румунів з Трансильванії та Марамурешу, поляків з Галичини, чехів та ін.) селили окремо, наділяючи їх землею і лісом³⁵.

Отже, в декреті від 6 серпня 1786 р. російські старообрядці офіційно називаються липованами, а українці – русинами, гуцулами. Термін «липовани» став, відповідно, синонімом слова старовіри або старообрядці, позначаючи «чистих росіян, вихідців з самого серця Росії, які дотримуються старої віри дониконівських обрядів»³⁶. З тим фактом, що ця назва походить не від самих російських старообрядців, а від іновірів, і лише після цього вони почали називати себе липованами, погоджуються майже всі дослідники³⁷.

Як вважає С. Феноген, причиною запровадження австрійською владою терміна «липовани» в офіційний документообіг послужили дипломатичні міркування, оскільки, даючи старообрядцям дозвіл заснувати на Буковині власну ієрархію, Австрія намагалася не входити в конфлікт зі своїм сусідом – Росією. Тож термін «липовани» став використовуватися для «прикриття» росіян, які опинилися за кордоном, наважились зберегти свою мову, стару православну віру, обряди і звичаї, яких Росія не визнавала³⁸.

Ряд етимологічних переказів побутує до нашого часу в с. Липовани (Вижницького р-ну), причому вони стосуються як самого етноніма, так і похідної від нього назви села. Найчастіше можна почути, що етноназва виникла як прізвище: воно натякало на убогий вигляд перших поселенців, які ходили в лаптях, плетених із липової кори. А назва села нібито вказує на те, що в селі з давніх-давен росло багато лип³⁹. Під час польових досліджень у 1995 р. науковці зафіксували переказ, згідно з яким предки старовірів прибули на терени краю «з тих місць, де

була липа». Для посилення авторитетності інформації, респондент посилався на той факт, що «саме так мені старі говорили»⁴⁰.

Сучасні старообрядці сприймають свою історичну назву й самоназву, під якою їх стільки часу знали на Буковині, по-різному. У липованських селах подеколи вживають її як паралельну самоназву ще й досі, тож від старожилів із Білої Криниці чи Липован можна почути: «Ми себе називаємо липованами»⁴¹. Натомість більшість представників чернівецької громади сприймають історичну етноназву вже як прізвисько. На таке сприйняття впливає й позиція настоятеля старообрядницького храму в Чернівцях о. Леонтія (Варварича), який навіть вважає її образливою. Мовляв, вона стосувалася лише безпоповців-філіповців, а прикладення такої назви до буковинських старообрядців-поповців є цілковитим історичним непорозумінням⁴².

Зазначимо, що в теперішній час в Румунії (у т. ч. і південній частині Буковини) поряд з етнонімом «липовани» вживається ускладнений термін «росіяни-липовани» і позначення конфесійної належності – «старообрядці». Спроби виділити будь-яку з назв як пріоритетну викликають напруженість у суспільстві. Представники цієї групи російського народу в інших місцях розселення називаються липованами. Тому ускладнену конструкцію (росіяни-липовани) можна назвати скоріше адміністративною, ніж народною⁴³.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо констатувати, що в середовищі старобрядців і досі побутують усні перекази про обставини переселення їхніх предків на Буковину. Носіями історичних знань здебільшого є люди старшого і середнього віку, які чули розповіді від своїх батьків і передають їх молодшим, тим самим виступаючи сполучною ланкою у діалозі поколінь. Як свідчать матеріали польових досліджень, практично кожен представник цих вікових груп може повідомити якісь факти, що стосуються історичного минулого старообрядців. Однак ступінь їх обізнаності різний, залежить від особистого інтересу до своєї історії та від обсягу накопиченої інформації. В основі усних переказів лежать реальні історичні події, що передували переселенню старообрядців на територію Буковини і визначили подальший процес їхнього розселення на території краю (зустріч з австрійським викопосадовцем, який порадив їм перебраться у володіння Габсбургів, аудієнція в імператора і надання останнім розпоряджень про пільги на час освоєння на новій Батьківщині).

У побуті склалося певне розмежування у вживанні термінів, кожен з яких зайняв свою сферу: в розмовній мові і в публікаціях на побутові теми – липовани, в публікаціях, що відображають життя громади, – росіяни-липовани, у церковному житті – старообрядці. Схожий розподіл сфер вживання зумовлює й подальше співіснування етноніма «липовани» і супутніх позначень буковинської старообрядницької діаспори.

¹ А. Гостюк, М. Чучко, *Обстоятельства появления и динамика численности старообрядцев-липован на Буковине в конце XVIII – начале XX вв.* [Circumstances of appearance and population dynamics of Lipovan Old Believers in Bukovina in the late 18th – early 20th centuries], in Липоване. История и культура русских-старообрядцев, Вып. 1, Одесса, 2004, с. 33.

² *Die Bukowina. Eine Allgemeine Heimatkunde = Буковина. Загальне краєзнавство*, Чернівці, Зелена Буковина, 2004, с. 35.

³ А. Стадницкий. *Состояние раскола и сектантства в Бессарабии (из отчетов миссионеров за 1887 г.)* [The state of schism and sectarianism in Bessarabia (from the reports of the missionaries for 1887)], in Кишиневские епархиальные ведомости, 1888, № 8, 15 апреля, с. 322.

⁴ П. Ир. *Липованы* [Lipovans], in Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза-И. А. Ефрона, Т. XVII, Санкт-Петербург, 1896, стб. 722; *Липоване* [Lipovans], in Энциклопедический словарь Гранат, Т. 27: Лемуры-Майков, Москва, Изд. тов. А. Гранат и К°, 1913, стб. 178.

⁵ В. Липинская. *Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии* [Ethnonyms and Confessionims of the Russian population in Romania], in Этнографическое обозрение, 1998, № 5, с. 49.

⁶ Б. Боднарюк, М. Чучко. *Старообрядческое население Буковины в описании австрийского натуралиста конца XVIII в. Балтазара Гаке* [The Old Believer population of Bukovina in the description of the Austrian naturalist of the end of the 18th century Balthazar Gaquet], in Липоване: история и культура русских-старообрядцев, Вып. 5, Одесса, 2008, с. 28.

- ⁷ D. Dan. *Die Lippowaner, in Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Bukowina, Wien: Verlag Eduard Beiyer, o.J., 1899, s. 282-283.
- ⁸ А. Гостюк, М. Чучко, *Обстоятельства появления и динамика численности старообрядцев-липован на Буковине в конце XVIII – начале XX вв.*, с. 38.
- ⁹ В. Липинская, *Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии*.
- ¹⁰ Е. Смилянская, Н. Денисов, *Старообрядчество Бессарабии: книжность и певческая культура [Old Believers of Bessarabia: bookishness and singing culture]*, Москва, Индрик, 2007, с. 21.
- ¹¹ І. Чеховський, *Старообрядці Буковини: проблеми адаптації й збереження етнорелігійної ідентичності в сучасному суспільстві [Old Believers of Bukovina: problems of adaptation and preservation of ethno-religious identity in modern society]*, in Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. Вип. 203-204, с. 159.
- ¹² Н. Субботин, *История белокриницкой иерархии [History of the Belokrinitzskaya hierarchy]*, Т. 1, Москва, 1874, с. 116-118.
- ¹³ Е. Смилянская, Н. Денисов, *Старообрядчество Бессарабии: книжность и певческая культура [Old Believers of Bessarabia: bookishness and singing culture]*, Москва, Индрик, 2007, с. 21.
- ¹⁴ Е. Смилянская, Н. Денисов, *Старообрядчество Бессарабии*.
- ¹⁵ Д. Хренчук, *Сообщество русских липован в Буковине. Размышления [Community of Russian Lipovans in Bukovina. Reflections]* in Липоване. История и культура русских-старообрядцев, Вып 3, Одесса, 2006, с. 145.
- ¹⁶ Д. Хренчук, *Сообщество русских липован в Буковине. Размышления*.
- ¹⁷ М. Чучко, Б. Боднарюк, *«Краткие замечания о липованах Буковины одного трансильванского румына в начале XIX века»* in Липоване. История и культура русских-старообрядцев, Вып. 2, Одесса, 2005, с. 50.
- ¹⁸ Д. Хренчук, *Сообщество русских липован в Буковине. Размышления*, с. 145.
- ¹⁹ В. Липинская, *Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии [Ethnonyms and confessions of the Russian population in Romania]*, in Этнографическое Обозрение, 1998, № 5, с. 49.
- ²⁰ В. Липинская, *Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии*, с. 50.
- ²¹ В. Липинская, *Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии*, с. 51.
- ²² В. Липинская, *Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии*, с. 52.
- ²³ И. Воротняк, *История и культура буковинских липован в научном наследии Григория Купчанко [History and culture of the Bukovinian Lipovans in the scientific heritage of Hryhoriy Kupchanko]* in Липоване. История и культура русских-старообрядцев, Вып. 5, Одесса, 2008, с. 74.
- ²⁴ М. Сайко, *Возникновение старообрядческих поселений на Буковине [The emergence of Old Believer settlements in Bukovina]* in Старообрядчество: история, традиции, современность, Москва, Издательский отдел Музея истории и культуры старообрядчества, 1994, с. 32.
- ²⁵ Г. Купчанко, *Поселение русских старообрядцев в Буковине [Settlement of Russian Old Believers in Bukovina]* in Исторический вестник, Историко-литературный журнал, 1898, №7. Июль, с. 189.
- ²⁶ В. Липинская, *Названия селений в Румынии [Names of villages in Romania]*, URL: <http://samstar-biblio.uscoz.ru/publ/189-1-0-249>
- ²⁷ В. Липинская, *Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии*, с. 52.
- ²⁸ Цит. за: Н. Абакумова-Забунова Н, *О названии и самоназвании русских старообрядцев Молдовы [About the name and self-name of the Russian Old Believers of Moldova]*, in Revista de etnologie și culturologie, 2013, Vol. XIII–XIV, с. 89.
- ²⁹ Ф. Кирилэ, *О генезисе этнонима «русские липоване» [On the genesis of the Ethnonym «Russian Lipovans»]*, in Старообрядчество. История, культура, современность. Материалы, Т. II, Москва, 2007, с. 107.
- ³⁰ Ф. Кирилэ, *О генезисе этнонима «русские липоване»*, с. 108.
- ³¹ Ф. Кирилэ, *О генезисе этнонима «русские липоване»*, с. 109.
- ³² Ф. Кирилэ, *О генезисе этнонима «русские липоване»*, с. 110.
- ³³ Ф. Кирилэ, *О генезисе этнонима «русские липоване»*.
- ³⁴ Ф. Кирилэ, *О генезисе этнонима «русские липоване»*.
- ³⁵ Ф. Кирилэ, *О генезисе этнонима «русские липоване»*, с. 111.
- ³⁶ Ф. Кирилэ, *О генезисе этнонима «русские липоване»*.
- ³⁷ А. Красовски, *Научный переполох вокруг этнонима «липоване» и его народная этимология [Scientific commotion around the ethnonym «Lipovans» and its folk etymology]*, in Голоса Сибири. Литературно-художественный альманах, Вып. 6, Кемерово, Кузбассвузиздат, 2007, с. 1134.

³⁸ А. Красовски, *Научный переполох вокруг этнонима «липоване» и его народная этимология*, с. 1135.

³⁹ І. Чеховський, *Трансформація старожитньої традиції в сучасному старообрядницькому середовищі Чернівців* [Transformation of ancient tradition in the modern Old Believer environment of Chernivtsi], in Етнос. Культура. Духовність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційні моделі розвитку туристичної інфраструктури України. Буковинське та світове старообрядництво: історія, культура, туризм», Чернівці, 23-24 вересня 2006 р., Ч. 2, Чернівці, 2006, с. 285.

⁴⁰ В. Липинская, *Исторические предания липован*, с. 53.

⁴¹ І. Чеховський, *Трансформація старожитньої традиції в сучасному старообрядницькому середовищі Чернівців*, с. 285.

⁴² І. Чеховський, *Трансформація старожитньої традиції в сучасному старообрядницькому середовищі Чернівців/*

⁴³ В. Липинская, *Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии*, с. 53.

References

1. N. Abakumova-Zabunova N. O nazvanii i samonazvanii russkih staroobryadcev Moldovy [About the name and self-name of the Russian Old Believers of Moldova], in Revista de etnologie și culturologie, 2013, Vol. XIII–XIV, s. 86-95.
2. В. Bodnaryuk, М. Chuchko. Staroobryadcheskoe naselenie Bukoviny v opisaniі avstrijskogo naturalista konca XVIII v. Baltazara Gake [The Old Believer population of Bukovyna in the description of the Austrian naturalist of the end of the 18th century Balthazar Gaquet], in Lipovane. Istoriya i kul'tura russkih rossiyan-staroobryadcev, Vyp. 5. Odessa, 2008, s. 19-30.
3. І. Chekhovskiy. Staroobriadtsi Bukovyny: problemy adaptatsii y zberezhennia etnorelihiinoi identychnosti v suchasnomu suspilstvi [Old Believers of Bukovyna: problems of adaptation and preservation of ethno-religious identity in modern society], in Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Filosofii. Vyp. 203-204, Chernivtsi, 2004, s. 158-165.
4. І. Chekhovskiy. Transformatsiia starozhytnoi tradytsii v suchasnomu staroobriadnytskomu seredovyschi Chernivtsiv [Transformation of ancient tradition in the modern Old Believer environment of Chernivtsi], in Etnos. Kultura. Dukhovnist. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Innovatsiini modeli rozvytku turystychnoi infrastruktury Ukrainy. Bukovynske ta svitove staroobriadnytstvo: istoriia, kultura, turyzm», Chernivtsi, 23-24 veresnia 2006 r., Ch. 2, Chernivtsi, s. 282-293.
5. D. Dan. Die Lippowaner [The Lippovans], in Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina, Wien: Verlag Eduard Beiyer, o.J, 1899, s. 282-295.
6. Die Bukowina. Eine Allgemeine Heimatkunde = Bukovyna. Zahalne kraieznavstvo [Bukovyna. General local lore]. Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2004, 488 s.
7. А. Gostiyk, М. Chuchko. Obstoyatel'stva poyavleniya i dinamika chislennosti staroobryadcev-lipovan na Bukovine v konce XVIII – nachale XX [Circumstances of appearance and population dynamics of Lipovan Old Believers in Bukovyna in the late 18th – early 20th centuries]. in Lipovane. Istoriya i kul'tura russkih rossiyan-staroobryadcev, Vyp. 1. Odessa, 2004, s. 33-40.
8. D. Hrenchuk. Soobshchestvo russkih lipovan v Bukovine. Razmyshleniya [Community of Russian Lipovans in Bukovyna. Reflections] in Lipovane. Istoriya i kul'tura russkih rossiyan-staroobryadcev, Vyp. 3. Odessa, 2006, s. 141-148.
9. F. Kirile. O genezise etnonima «russkie lipovane» [On the genesis of the Ethnonym «Russian Lipovans»], in Staroobryadchestvo. Istoriya, kul'tura, sovremennost'. Materialy, T. II, Moskva, 2007, s. 104-117.
10. А. Krasovski. Nauchnyj perepoloh vokrug etnonima «lipovane» i ego narodnaya etimologiya [Scientific commotion around the ethnonym «Lipovans» and its folk etymology], in Golosa Sibiri. Literaturno-hudozhestvennyj al'manah, Vyp. 6, Kemerovo, Kuzbassvuzizdat, 2007, s. 1132-1137.
11. G. Kupchanko. Poselenie russkih staroobryadcev v Bukovine [Settlement of Russian Old Believers in Bukovyna] in Istoricheskij vestnik, Istoriko-literaturnyj zhurnal, 1898, № 7. Iyul', s. 182-192.
12. V. Lipinskaya. Etnonimy i konfessionimy russkogo naseleniya v Rumynii [Ethnonyms and Confessionims of the Russian population in Romania], in Etnograficheskoe Obozrenie, 1998, № 5, s. 44-55.
13. V. Lipinskaya. Nazvaniya selenij v Rumynii [Names of villages in Romania], URL.: <http://samstar-biblio.ucoz.ru/publ/189-1-0-249>

14. P. Ir. Lipovany [Lipovans]. in Enciklopedicheskij slovar'. Izd. F. A. Brokgauza-I. A. Efrona, T. XVII, Sankt-Peterburg., 1896, stb. 722; Lipovany [Lipovans], in Enciklopedicheskij slovar' Granat, T. 27: Lemury-Majkov, Moskva, Izd. tov. A. Granat & K°, 1913, stb. 178.
15. M. Saiko. Vozniknovenie staroobryadcheskih poselenij na Bukovine [The emergence of Old Believer settlements in Bukovyna] in Staroobryadchestvo: istoriya, tradicii, sovremennost', Moskva, Izdatel'skij otdel Muzeya istorii i kul'tury staroobryadchestva, 1994, s. 31-50.
16. E. Smilyanskaya, N. Denisov, Staroobryadchestvo Bessarabii: knizhnost' i pevcheskaya kul'tura [Old Believers of Bessarabia: bookishness and singing culture], Moskva, Indrik, 2007, 432 s.
17. A. Stadnickij. Sostoyanie raskola i sektantstva v Bessarabii (iz otchetov missionerov za 1887 g.) [The state of schism and sectarianism in Bessarabia (from the reports of the missionaries for 1887)]. in Kishinevskie eparhial'nye vedomosti, 1888, № 8, 15 aprelya, s. 322.
18. N. Subbotin, Istoriya belokrinickoj ierarhii [History of the Belokrinitskaya hierarchy], T. 1, Moskva, 1874, 516 s.
19. I. Vorochniak. Istoriya i kul'tura bukovinskih lipovan v nauchnom nasledii Grigoriya Kupchanka [History and culture of the Bukovynian Lipovans in the scientific heritage of Hryhoriy Kupchanko] in Lipovane. Istoriya i kul'tura russkih rossiyan-staroobryadcev, Vyp. 5. Odessa, 2008, s. 71-74.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 155–164
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 155–164
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.155-164>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)«16»

© Тарас Ковалець* (Чернівці)

«ВІЙСЬКО ТАКЕ, ЯКОГО ЩЕ ПОЛЬЩА НЕ МАЛА». МАЛОВІДОМІ ДОКУМЕНТИ З ПЕРЕДОДНЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ 1651 РОКУ (ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ)

У статті першодруком здійснено повнотекстову публікацію чотирьох листів, які походять із коронного табору і з'явилися під час переміщення коронного війська 20–26 червня 1651 р., коли воно підійшло й розташувалось на позиціях під Берестечком, де вже через кілька днів розпочалася найбільша за чисельністю залучених сил битва Хмельниччини.

Публіковані документи дозволяють значно глибше і повнокровніше дослідити події передодня битви, зокрема маршрут і методику переміщення окремих підрозділів, логістичне забезпечення, діяльність розвідувальних загонів, чутки та настрої у середовищі вояків, поведінку офіцерів, особливості взаємодії «людей зброї» з місцевим населенням тощо. Окремі відомості стосуються також міжнародного контексту Хмельниччини.

Ключові слова: Берестецька битва, Військо Запорозьке, Річ Посполита, Богдан Хмельницький, публікація джерел.

Taras Kovalets (Chernivtsi)

«SUCH ARMY POLAND HAS NOT HAD YET». LITTLE-KNOWN DOCUMENTS FROM THE BATTLE OF BERESTECHKO OF 1651 (PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES)

Abstract. Today the sources study of the Khmelnitsky era looks like a certain immense, vast sphere of historical knowledge, a giant labyrinth of various categories of records (archaeological, iconographic, etc.) and, above all, written documents of different types. Berestechko campaign takes a significant place in this *silva rerum*. We can confidently assert that, after more than two hundred years of intensive archaeographic research, finding new, unpublished sources for the history of this campaign is very difficult – now historians have access to thousands of documents (diaries, letters, registers of units and property, reports, notes, confessions, act records, etc.), scattered across many dozens of archaeographic collections and articles.

But after a long search in the collections of the Manuscript Department of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Lviv we found a corpus of documents, unpublished at all, or that were published only in the form of abstracts and notes, which, in addition, often contain factual errors and distortions.

The purpose of this article is to publish the full-text and scholarly commentary on the texts of the documents we found, along with their translation into Ukrainian.

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-0028-6788

e-mail: t.kovalets@chnu.edu.ua

The published documents contain many unknown details about the route and tempo of movement of some units of the Polish army, in particular, units of the Polish noble militia from different voivodeships which did not want to take part in hostilities at all and therefore moved very slowly. Based on rumours and intelligence data, the authors of the letters also tried to outline the movements of the Cossack and Tatar troops, their numbers, and the strategy of the parties involved in the conflict – in particular, the uncertainty of each side in its success in the campaign and even some hope of reconciliation between the opposing forces is read between the lines.

A great deal of attention is given to the activities of the Polish reconnaissance units, which are sometimes covered in great detail, with a retelling of the most valuable information obtained from the captives.

It highlights in particular the defeat of certain Cossack detachments by Poles «in the Dubno villages», who were returning after receiving the town of Olika, the pogrom by Cossacks and Tatars of the forty soldiers of the Greek cavalry sent on reconnaissance (doc. 2), and so on.

The letter of the unknown person from the camp near Berestechko, dated June 21, is of exceptional importance. It gives details of the reception of the Swedish ambassador in the Crimea, where the particulars of the recruitment of units from Europe to the Polish-Lithuanian Commonwealth troops were discussed. This letter also asserts a generally small number of Tatar forces, of which only 7 thousand «the most elite cavalry» moved to Khmelnytskyi (doc. 2).

We also encounter interesting data concerning the logistics of the crown army with provisions, for example, the units of the noble militia suffered from hunger and therefore were even forced to make a separate camp from the better supplied noblemen's troops.

Not everything was good between the last ones and units of European mercenaries, also suffering from hunger. The crown camp was plagued by the terrible cost of food, which had a direct effect on the mood and morale of the troops. The plundering of the areas, which the Polish troops passed through, was made – as reported, servants and mercenaries were reported to be «committing great robberies, and storming the nobles' houses» (doc. 4).

Very interesting is also a description of the gifts given in the camp of the crown troops on Saturday, June 24 by different magnates and nobles to King Jan II Kazimierz, with the wishes of «future victories and triumphs» (doc. 4). A few days later such a victory was achieved, though without a triumph.

Keywords: *Battle of Berestechko, Zaporozhian Host, Polish-Lithuanian Commonwealth, Bohdan Khmelnytskyi, publishing of historical sources.*

Постановка проблеми і значення. Стаття має археографічний характер і містить тексти чотирьох листів, датованих відповідно 20, 21, 23 та 26 червня 1651 р., що походять із табору коронного війська. Воно тоді підійшло й розташувалось на позиціях під Берестечком, де вже через кілька днів розпочалася найбільша за чисельністю залучених сил битва Хмельниччини.

Аналізостанніхпублікацій. Українській історичній науці найзавершеніші спроби впорядкувати джерела до історії битви наразі здійснені дослідниками В. Виткаловим і Т. Пономарьовою у спеціальному збірнику, присвяченому Берестецькій кампанії¹, а також істориком Ю. Мициком у його 4-томних «Джерелах з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.»². Наукова цінність згаданих археографічних публікацій у тому, що вони містять чимало нових, невідомих досі документів, які стосуються історії досліджуваної битви*.

Серед найновіших джерелознавчих розробок польських істориків належить згадати статтю С. Аугушев'їча, де реконструйовано компут коронної армії станом на 1 січня 1651 р., що був у свій час представлений коронному підскарбію Богуславу Лещинському³, та статтю В. Старенговського, в якій видано пописовий реєстр посполитого рушення калуського повіту однойменного воєводства полковника Якуба Роздражевського, котре взяло участь у Берестецькій кампанії⁴.

Мета і завдання статті полягають у здійсненні повнотекстової публікації та науковому коментуванні віднайдених нами документів разом із їхнім перекладом на українську мову.

Виклад. Джерелознавство епохи Хмельниччини виглядає на сучасному етапі його розвитку як певна неосягнена, величезна за обсягом сфера історичного пізнання, гігантський лабіринт

* Аналіз одного з таких реєстрів до публікованого в цій статті документа, як приклад, див. у прим. 11.

пам'яток різноманітних категорій (археологічних, іконографічних і т. д.), а передусім письмових документів різних видів і різного походження. Берестецька кампанія у цій *silva rerum* займає значне місце. Можемо з упевненістю стверджувати, що після понад двохсот років завзятих археографічних досліджень пошук, а головне – віднаходження нових, неопублікованих досі джерел до історії цієї кампанії є дуже непротим: наразі історикам доступні тисячі документів (це діаріуші, листи, реєстри підрозділів та майна, рапорти, записки, конфесати, актові документи і т. под.), розпорошені по багатьох десятках археографічних збірників та статей.

Усе ж після тривалих пошуків у фондах Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (далі: ЛНБ) нами було виявлено корпус документів⁵, зовсім неопублікованих або ж таких, що побачили світ тільки у формі виписок-регестів різних дослідників, стислих конспектів, які до того ж часто містять фактологічні помилки та перекручення*.

У публікованих документах наведено багато невідомих досі подробиць про маршрут і темпи пересування окремих підрозділів польського війська, зокрема загонів посполитого рушення різних воєводств, які на загал не хотіли брати участь у бойових діях, тому рухалися дуже повільно, зволікаючи. Також на підставі чуток і даних розвідки автори листів намагалися представити переміщення козацького і татарського війська, їхню чисельність, окреслити стратегію учасників конфлікту – зокрема між рядками прочитується непевність кожної зі сторін у вдалому для неї розвитку кампанії і навіть певні сподівання на можливість примирення.

Велика увага присвячена діяльності польських розвідувальних загонів, яку показано подеколи детально, з переказом найціннішої інформації, добутої від «язиків». Висвітлено, зокрема, розгром поляками «у дубненських селах» певних козацьких загонів, які повертались після здобуття міста Олики, знищення козаками й татарами хоругви з висланих на чату сорока вояків волоської кінноти (док. 2) тощо.

Виняткове значення має лист невідомого з табору під Берестечком 21 червня, у якому передаються подробиці прийому шведського посольства в Криму, де було обговорено особливості наймання підрозділів з Європи до війська Речі Посполитої. У цьому ж листі стверджується про загалом невелику чисельність татарських сил, з яких на допомогу Хмельницькому рушило тільки 7 тисяч «найвідбірнішої кінноти» (док. 2).

Зустрічаємо також цікаві дані, які стосуються забезпечення коронного війська провізією; наприклад, підрозділи посполитого рушення дуже страждали від голоду і через це були змушені навіть стати окремим табором від краще забезпечених шляхетських хоругв. Напружені стосунки фіксуються також між останніми й підрозділами європейських найманців, котрі теж страждали від голоду. Загалом у коронному таборі панувала жахлива дорожня продуктів харчування, що прямо впливало на настрої і моральність війська. Доходило до стрімкого розорення місцевостей, якими рухалися польські загони; скажімо, повідомлялось, що пахолки і найманці вчиняють «розбю великі, двори шляхетські штурмом беруть» (док. 4).

Дуже цікавим видається також опис обдаровування в таборі коронного війська в суботу 24 червня різними магнатами та шляхтою короля Яна II Казимира з побажаннями «майбутніх перемог та тріумфів» (док. 4). Уже через кілька днів така перемога, хоч і без тріумфу, була досягнута.

Кожен із документів наводимо першодруком із перекладом на українську мову. Публікація тексту джерел здійснена за методикою, обґрунтованою в іншому нашому виданні⁶. Там само вміщено перелік використаних умовних скорочень⁷.

Висновки. Публіковані документи дозволяють значно глибше і повнокровніше дослідити події передодня битви під Берестечком, зближення військ, настрої у їхньому середовищі, діяльність розвідувальних підрозділів тощо.

* Не до кінця зрозуміло, про яке поселення йдеться, оскільки найближчий сучасний населений пункт із такою назвою розташований за 130 км від Стоянова, а, судячи з документа, польське військо пройшло від Стоянова до Вигнанки не більше, як десяток-другий кілометрів.

ДОКУМЕНТИ

1.

Лист Войчсха Бєчинського до невідомого.

З-під Вигнанки*. 20 червня 1651 р.

/373v/ Die 17 junii, to jest w sobotę, ruszywszy JKM wojsko ku Stojanowi, wszystko wojsko in acie commodissima uszykował, na 11 pułków rozdzieliwszy: 1) pułk JKM, który sobie continet ludu 8 tys. wybornego, z którego większa połowica jest gratialistów, 2) p. krakowskiego, 3) p. wojewody czernichowskiego, 4) p. wojewody brzeskiego, 5) p. wojewody ruskiego, 6) p. wojewody podolskiego, 7) p. marszałka koronnego, 8) p. wojewody braclawskiego, 9) p. podkanclerzego litewskiego, 10) p. chorążego koronnego, 11) p. starosty kałuskiego. W pułkach różno [liczebność], po 4 tys., po 3 tys., po 2 tys. [żołnierzy].

Bawił się JKM nad tym szykiem co najmniej 6 godzin na srogim upale słonecznym i tak wojskiem uszykowanym przyciągnął do Stojanowa, na miejsce do obozu bardzo /374/ sposobne. Gdzie tylko śmy stanęli, konie na paszę przeganiawszy, w pół od wieczera stała się trwoga po obozie. Towarzysz jeden przybieżał na koniu do KJM, który natenczas ufatygowany szykowaniem zasnął był trochę, krzycząc: «Dla Boga! Tatarowie!» Czelaź zaś luźna zewsząd z pola, a drudzy wplaw przez staw, konie do obozu pędząc, uciekający.

JKM, który, porwawszy się ze snu, na trwogę zatrabić kazał, wpadłszy na konia, w majdanie wojsko uszykować począł. Wtym straż da znać, iż nie masz nic i de facto nic nie było, ale się to stąd poczęło: przed obozem piechota p. Rozrażewskiego z piechotą p. nakielskiego, powadziwszy się, strzelili kilka razy do siebie. Tu, rozumiejąc, iż posłuchy nieprzyjacielskie denuntiabant, głos padł po obozie, iż Tatarowie. Ten casus wyszedł nam na bardzo potrzebną rzecz, bośmy teraz ostrożniejsi i konie ostrożnie paść będziemy. Nazajutrz, to jest wczoraj, ciągnął JKM także wojskiem uszykowanym pod Wignankę, miasteczko, gdzie na dobrej paszy i wodzie w niczym nam nie zeszło.

O Chmielnickim to słyhać, że Kozak jeden, który się do nas wczora przedał, powiedział, iż Chmielnicki w kilku tysięcy koni wyjechał z obozu swego, który między Wiśniowcem a Zbarażem na błotach postawił. Jedni tak rozumieją, że przeciwko chanowi, drudzy, że na opatrzenie miejsca obozowi, jakoż kolwiek dość na tym, że go kilka dni nie było. Chana spod Pawołocy zapewne spodziewano się wczora.

KJM na odsiecz Ołyce posłał p. Sokoła w 1 tys. koni, ale dziś już przyszła wiadomość, że tam 3 chorągwie straciwszy, Kozacy, miasto spaliwszy, sromotnie ustąpili. Dzisiejszą noc placową straż odprowował ze wszystkim pułkiem swoim p. wojewoda podolski, bo Chmielnicki chce nas pierwospo aggređi.

Переклад

17 червня, тобто в суботу, ЙКМ**, рушивши військо до Стоянова***, усе військо вишикував у зручну бойову лінію, поділивши на 11 полків: 1) полк ЙКМ, котрий складає 8 тис. добірного люду, з якого половина гратіалістів****, 2) п. краківського, 3) п. чернігівського воєводи, 4) п. брестського воєводи, 5) п. руського воєводи, 6) п. подільського воєводи, 7) п. коронного маршалка, 8) п. брацлавського воєводи, 9) п. литовського підканцлера, 10) п. коронного хорунжого, 11) п. калуського старости. В полках по-різному [чисельність], по 4 тис., по 3 тис., по 2 тис. [вояків].

Займався ЙКМ цим шикуванням щонайменше 6 годин на сильній спеці і з так вишикуванням військом прибув до Стоянова, на місце дуже вигідне для обозу. Коли ми тільки зупинилися, коней вигнавши на пашу, у середині вечора піднялася в обозі тривога. Один товариш прискакав на коні до КЙМ, котрий у цей час втомлений шикуванням трохи заснув, кричить: «На Бога! Татари!» Челядь різна зусібч з поля, а інші вплав через став, женучи до обозу коней, втікають.

* Не до кінця зрозуміло, про яке поселення йдеться, оскільки найближчий сучасний населений пункт із такою назвою розташований за 130 км від Стоянова, а, судячи з документа, польське військо пройшло від Стоянова до Вигнанки не більше, як десяток-другий кілометрів.

** Імена згаданих у документах представників панівних еліт можна знайти у списку нобілітету, розробленому Ю. Мициком (Джерела з історії Національно-визвольної війни..., с. 9–10), тому не вважаємо за доцільне наводити тут ці імена окремими примітками.

*** Тогочасне місто з магдебурзьким правом, нині село Червоноградського р-ну Львівської обл.

**** Тобто ті підрозділи, які служили за «вдячність», на практиці – за бойову здобич.

ЙКМ, зірвавшись зі сну, на тривогу наказав затрубити, скочивши на коня, на майдані почав шикувати військо. Незабаром сторожа дала знати, що нічого немає і фактично нічого й не було, а почалося з оцього: перед обозом піхота п. Розражевського* з піхотою п. Накельського** посварившись, вистрілили кілька разів одні по одних. Думаючи, що це з'явилися ворожі розвідники, почалися крики в обозі, що татари. Цей випадок обернувся нам на дуже потрібну річ, бо ми зараз обережніші і коней обережно будемо пасти. На завтра, тобто вчора, ЙКМ ішов також з вишикуваним військом під містечко Вигнанку, де нам не було нестачі у добрій паші і воді.

Про Хмельницького чути, що один козак, котрий до нас вчора перекинувся, сказав, що Хмельницький з кількома тисячами кінноти виїхав зі свого обозу, який поставив між Вишнівцем і Збаражем на болотух. Одні так розуміють, що назустріч ханові, інші, щоб забезпечити місце обозові, у будь-якому разі вистачить того, що його кілька днів не було. Хана з-під Павлолчі очікували вчора напевно.

КЙМ на відсіч Олиці*** послав п. Сокола**** з 1 тис. кінноти, але сьогодні вже прийшло повідомлення, що козаки, втративши там 3 хоругви, спаливши місто, із соромом відступили. Сьогоднішньої ночі сторожу на плацу ніс з усім своїм полком п. подільський воєвода, бо Хмельницький хоче на нас у першому сні напасти.

Титул документа в архівній справі: «De data 20 junii [anno 1651] spod Wygnanki. Z listu p. Bieczuńskiego» («Дано 20 червня [1651 року] з-під Вигнанки. З листа п. Бечинського»)

Джерело публікації: ЛНБ, ф. 5, оп. 1, спр. 225, арк. 373–374зв; інша копія – ЛНБ, ф. 5, оп. 1, спр. 5769/III, арк. 623.

Опубліковані регести: Берестецька битва 1651 року..., с. 61*****

2.

Лист невідомого до невідомого.

З обозу під Берестечком. 21 червня 1651 р.

/376/ Dnia wczorajszego powrócił poseł szwedzki z Krymu od chana i od Sepher agi, wezyra, pesume tractatus. Pytał go wezyr, czemu król[ow]a szwedzka kilkanaście tysięcy ludu swego posłała królowi polskiemu? Odpowiedział [poseł], iż królowa żadnych ludzi swych nie posyłała, ale że się wojna już z cesarzem chrześcijańskim skończyła, dlatego wojsko to wszystko zaciągnęło się do króla polskiego. Druga, że od Hadży Mustaffa, posła waszego, wzięła tę wiadomość, że chan z królem zawarł przyjaźń i braterstwo, dlatego też i ludowi swemu na ten zaciąg iść nie zabrania.

* Яцек Роздражевський (пол. Jacek Rozdrażewski) – полковник коронного війська, помер у серпні 1651 р.

** Вірогідно, йдеться про підрозділ Зигмунта Груджінського (пол. Zygmunt Grudziński), каштеляна міста Накло-над-Нотенціоу на Помор'ї.

*** Йдеться про спробу запорожців на чолі з Іваном Богуном захопити це волинське місто і його замок.

**** Йдеться про Яна Сокола (пол. Jan Sokół), військового стражника.

***** Опубліковані регести цього листа, що були зроблені І. Свешніковим, є вибірковыми і містять багато помилок та неточностей. Для порівняння наведемо їх повністю, помітивши підкресленнями відповідні місця з фактологічними помилками:

«Секретар польського короля Бечинський до невідомої особи. Вигнанка, 20 червня 1651 р.

У суботу, 17.VI, король рушив з військом до Стоянова. Він поділив усе військо на 11 полків. У кожному різна кількість людей: по 250, по 300, по 400 осіб. Протягом 6 годин на великій спеці король це військо проглядав, а потім рушив до Стоянова, де затримався табором. Втомлений король трохи задрімав, а тут один шляхтич вбігає з криком: «Боже мій! Татари!». Челядь почала швидко коней до табору зганяти, дехто вплав з кінями через став кинулись. Король вскочив на коня і казав трубити на спалах, на майдані війська розоставив. Але стража донесла, що нема нічого: піхота пана Розражевського і пана Накельського посварились і кілька разів до себе стрілили. Дехто подумав, що це вартові татарські чати викрили. Тепер будемо обережніші і коней обережно пасти будемо. На другий день (вчора) король рушив під Вигнанку – невелике містечко, де паші і доброї води маємо вдосталь. Хмельницький, кажуть, виїхав з кількома тисячами коней зі свого табору, розташованого між болотами поміж Вишневцем і Збаражем. Можливо він виїхав зустрічати хана, можливо – вибрати місце для табору. Хана з-під Павлолчі сподівались вчора. Король послав пана Сокола з 1000 коней на відсіч Олиці. Але вже сьогодні прийшла звістка, що козаки, втративши 3 хоругви і спаливши місто, ганебно відступили».

Zajadły wezyr chciał bić w podeszwy posła Hadżę Mustaffa, dlatego że nie był po to posłany, aby tak bardzo twierdził i udawał tę przyjaźń /376v/ i braterstwo chańskie z królem, ledwie ledwie się znaczną sumą a plagis okupił.

O Chmielnickim to tylko słyhać, co Kozak jeden, który się do nas przedał, dziś trzeci dzień twierdzi, o potędze wielkiej Chmielnickiego. Tatarów ma niewiele, ledwie 7 tys., ale bardzo przedniego komunika. Chana się in horas spodziewa, jakoby w przyszłą niedzielę miał się z Chmielnickim złączyć. Ten przekięńczyk pod wartą, dał mu jednak KJM czerwonych złotych 30.

Tegoż dnia przyprowadził Gandża dwóch Kozaków pod Popowcem wziętych. Ci także powiadają, iż już przyszło 30 koni Tatarów do Chmielnickiego, którzy pod Pawołoczą chana odjechali, a Pawołocz od Wiśniowca mil 18. Na dzień wczorajszy obiecywał go sobie Chmielnicki.

[J]MP chorąży koronny posłany na odsiecz ołyczanom powraca, dając znać, że z jego pułku wyprawiony p. Strzałkowski w kilku chorągwiach, do którego także przyłączył się p. Suchodolski, rotmistrz XJM p. wojewody krakowskiego. Ci, wzięwszy języka o Kozakach, cum ingenti praeda z Ołyki powracających, na wsiach dubnińskich uderzyli na nich niespodziewanie tak, iż nie dali im i do samopału przy[j]ść, rozgromili, trupem niemało położyli, żywcem niemało nabrali i z zdobyczą wielką bydła stąd* powracają. Nagrodziła się nam niesława, którą byśmy byli utracili przez 40 Włochów JMP krakowskiego, którzy, na podjazd posunawszy się pod samo wojsko Chmielnickiego, napadli na watahę kozacką z Tatarami wół zmieszaną, która ich tak rozgromiła, iż ich ze 40-u nazad ledwie 10 umknęło.

My tu z tej strony Beresteczka jeszcze się przez jutro zabawimy, a pojutrze na tamtą stronę miasteczka pomkniemy dla miejsca tylko na obóz, ale pasza tu lepsza. Dopiero tam będzie consilium, co dalej czynić. Pospolite ruszenie mazowieckie i sieradzkie już pod Sokalem Bug przechodzą.

Переклад

Вчорашнього дня повернувся шведський посол із Криму від хана і від Сефер-агі**, візира, був прийнятий погано. Питав його візир, чому шведська королева кільканадцять тисяч свого люду послала польському королеві? Відповідав [посол], що королева ніяких своїх людей не посилала, але оскільки війна з християнським імператором вже закінчилася, тому все те військо затягнулося на службу до польського короля. По-друге, що від Хаджі Мустафи, вашого посла, отримала повідомлення, що хан з королем уклали [догівір про] приязнь і братерство, тому й своїм людям на той затяг йти не забороняє.

Затятий візир хотів бити по підшвах посла Хаджі Мустафу, тому що його було послано не для того, щоб так твердив і удавав ту приязнь і братерство хана з королем, ледве-ледве він значною сумою та ушкодженнями відкупився.

Про Хмельницького тільки те чути, що один козак, котрий до нас перекинувся, сьогодні 3-й день стверджує, про велику силу Хмельницького. Татар має небагато, заледве 7 тис., але найвідбірнішої кінноти. Хана вчасно сподівається, начебто у наступну неділю має об'єднатися з Хмельницьким. Той перекинчик під вартою, дав йому, однак, КЙМ червоних злотих 30.

Того ж дня привів Ганджа*** двох козаків, схоплений під Попівцем****. Ті також кажуть, що вже прийшло до Хмельницького 30 кінних татар, котрі під Паволоччю від хана відлучилися, а Паволоч від Вишнівця за миль 18. Хмельницький був упевнений, що він приїде вчорашнього дня.

[Й]МП коронний хорунжий, посланий на відсіч оборонцям Олики, повертається, даючи знати, що з його полку відправлений п. Стшалковський***** з кількома хоругвами, до якого також приєднався п. Суходольський*****, ротмістр ЙКнМ п. краківського воєводи. Вони, взявши язика [з інформацією] про козаків, які з величезною здобиччю з Олики повертаються, у дубненських селах несподівано

* У рукописі помилково: stada

** Сефер-Гази ага (крим. Sefer Ğazi, Seferġazi aġa) – візир Кримського ханства у 1644, 1646–1664 рр.

*** Ротмістр козацької кінноти польського війська.

**** Вірогідно, йдеться про село Попівці, зараз Бродівського р-ну Львівської обл. або село із такою ж назвою у Кременецькому р-ні Тернопільської обл.

***** Томаш Стшалковський (пол. Tomasz Strzałkowski) – ротмістр козацької кінноти польського війська.

***** Анджей Суходольський (пол. Andrzej Suchodolski) – ротмістр козацької кінноти польського війська.

вдарили на них так, що не дали їм і за самопал вхопитися, розгромили, трупом немало поклали, живцем немало забрали і з великою здобиччю звідти повертаються. Винагородилася нам неслава, яку ми втратили через 40 волохів* ЙМП краківського, котрі, вирушивши на чату під саме військо Хмельницького, напали на ватагу козацьку, навпіл з татарами перемішану, котра їх так розгромила, що із 40 назад ледь 10 уткло.

Ми тут з цього боку Берестечка ще упродовж завтрашнього дня будемо, а післязавтра на інший бік містечка перемістимося тільки задля місця під обоз, бо паша тут краща. Аж там буде нарада, що далі чинити. Мазовецьке і шерадзьке посполиті рушення вже під Сокалем Буг переходять.

Титул документа в архівній справі: «Z obozu de data 21 junii spod Beresteczka [anno] 1651» («З обозу дано 21 червня з-під Берестечка 1651 [року]»)

Джерело публікації: ЛНБ, ф. 5, спр. 225, арк. 376–376зв.

3.

Лист невідомого до невідомого.

З обозу за Берестечком. 23 червня 1651 р.

/377/ Dnia dzisiejszego stanęliśmy za Beresteczkiem nad Styrem obozem. Długo morabitur nie wiemy, bo dziś p. Czarnecki**, porucznik p. krakowskiego, poszedł na podjazd w półtrzecia tys. mieszanego wojska. Daj, Boże, aby co sprawił, bo rozumiem, że będą ostrożniejsi po onegdajszym rozgromie przez p. Strzałkowskiego, rotmistrza p. chorążego koronnego, kiedy w taborze zginęło ich do 300, a nasz i jeden z łaski Bożej, a [Kozacy,] większego taboru odbierzawszy, uszły do Chmielnickiego. P. Czarneckiego nie spodziewamy się, aż za tydzień. Zaczynam rozumiem, że się nie ruszymy, aż przyjedzie.

Chana jeszcze nie masz, jednak o poniedziałku wygląda go Chmielnicki. Pospolite ruszenia już jutro podle nas staną obozem varie, musi tam sine affecta, bo jeść nie mają co. I dziś przywieśli kilka Kozaków idem omnes, że [Chmielnicki] ma wielkie wojsko kozackie, że na chana czeka, że do nas nie chce przyjść, ale na nas chce nieostrożnych nastąpić. Na każdy dzień siła wodzą języków. Między Niemcy a naszymi wielkie invidie. Wojsko takie, jak owego Polska nie miała. P[an] ochotny, byle była zgoda.

Переклад

Сьогоднішнього дня ми стали обозом за Берестечком над Стиром. Чи довго затримаємося, не знаємо, бо сьогодні п. Чарнецький, поручник п. краківського, пішов на чату із 2,5 тис. мішаного війська. Дай Боже, щоби чогось досяг, бо розумію, що будуть обережніші після того розгрому від п. Стшалковського, ротмістра п. коронного хорунжого, коли їх у таборі загинуло до 300, а нашого жодного, з Божої ласки, а [козаки], повтікавши з великого табору, пішли до Хмельницького. П. Чарнецького не сподіваємося тепер, аж за тиждень. Через це, наскільки розумію, стоятимемо на місці, аж поки він не приїде.

Хана ще немає, але у понеділок виглядає його Хмельницький. Пospолиті рушення вже завтра біля нас стануть окремим обозом, мусять [там стояти] не переміщуватися, бо не мають чого їсти. І сьогодні привели кілька козаків, всі те саме кажуть, що [Хмельницький] має велике козацьке військо, що на хана чекає, що до нас не хоче прийти, а на нас хоче необережних наступати. Кожного дня силу приводять язиків. Між «німцями»*** і нашими великі образи. Військо таке, якого ще Польща не мала. Пан охочий, лиш би була згода.

Титул документа в архівній справі: «Z obozu za Beresteczkiem de data 23 junii [anno] 1651» («З обозу за Берестечком дано 23 червня 1651 [року]»)

Джерело публікації: ЛНБ, ф. 5, спр. 225, арк. 377.

Опубліковані регести: Берестецька битва 1651 року..., с. 147.

* Мається на увазі вояків т.зв. «волоської кінноти», легкої кінноти Речі Посполитої.

** Стефан Чарнецький (пол. Stefan Czarniecki) – польський військовий та політичний діяч, брав участь у Берестецькій кампанії на чолі власної козацької хоругви, регіменту драгунів та ескадрону іноземної піхоти.

*** «Німці» – збірна назва іноземних найманих підрозділів або сформованих за їхнім зразком підрозділів армії Речі Посполитої.

4.

**Лист невідомого до невідомого.
За Берестечком. 26 червня 1651 р.**

/383/ Nie omyliłeś się, WM MMP, na opinii swojej, że p. Chmielnicki idzie na wytrwaną i ile baczyć możemy, to intendit, aby nas w głodniejsze (które teraz ferro et igne znosi) wyciągnął kraje, mila od Zbaraża pod Kłodnem przy błotach i złych bardzo przeprawach położywszy się, gdzie go aggredi bardzo trudno. Myśmy też Styr, daj Boże, szczęśliwie przebyli i na tej tu stronie Beresteczka stoimy, gdzie cum summa difficultate wojsko cum impendimenti zaledwie się przez 3 dni przeprawilo. 22 junii in antecessum wysłany na podjazd p. Stępkowski, odważny kawaler w kilkuset koni. Infectis rebus nazad dla niesforności ludzi sobie powierzonych powrócił, którzy odiis między sobą certabant i bardziej praedae et spoliis, aniżeli powinności swej inhiabant, hostiliter prawie znosząc dobra szlacheckie i zameczków absque ulla poena dobywając, jako p. braclawskiemu, człowiekowi zasłużonemu, w obozie /383v/ będącemu uczynili, któremu 10 tys. bydła rogatego w folwarkach violenter zabrali. Toż się dzieje i inszym okolicznym obywatelom tutejszym, i już województwa bełskie i wołyńskie, quod magis dolendum od własnej swojej ręki [żołnierskiej, niż nieprzyjacielskiej], funditus prawie zniesione.

Sereda także, Kozak p. starosty sądeckiego, na podjazd posłany, nic nie sprawiwszy dla tegoż nieposłuszeństwa powrócił. Tegoż dnia p. Czarnecki, chorąży sandomierski, na podjazd w 2050 ludzi dobrych, rajtary, Kozaków i dragonii wysłany. Dał znać o przyjsciu chańskim we środę do obozu Chmielnickiego i że różne czaty nieprzyjacielskie na koło obozu naszego dla języka wieszają się. Zaczym JMP krakowski kilka chorągwi wyprawił dla ostrożności. Sam iesua [?] p. Czarnecki poszedł bliżej pod nieprzyjaciela, ale go nazad revocują, obawiając się, żeby nie był circumventus za przyjsciem chańskim, którego komunik próżnować nie będzie.

W sobotę po mszy ś[w.] w dzień ś[w.] Jana, patrona JKM, consilium bellicum odprawowało się: co magis expedit, jeżeli iść komunikem, wozy porzuciwszy, czyli też cum impedimentis. Jeszcze jednak nie wiemy, co decisum, tylko wczora otrąbiono, abyśmy wszyscy byli gotowi.

Tegoż dnia IchMM pp. senatorowie JKM różnymi p[rae]miis i affektami wiązali. JM k[sią]dz kanclerz parę rusznic i pistoletów kosztownych obtulit, JMP krakowski misiurkę i karwasze, jako in loco campestri prezentował, p. w[o]jewo]da krakowski konia strokatego z siądzeniem kosztownym, rządzik bursztynowymi z nitami złotymi oddał, p. w[o]jewo]da ruski namiot i mulicę cudną, p. w[o]jewo]da pomorski konia dzielnego pomorzycy, /384/ p. marszałek wielki kor[onny] szablę we złocie, p. koniuszy kor[onny] rządzik blachmatowy, p. chorąży kor[onny] łuk goły i snopek strzał, i congratulatią przyszłych victorii i triumfów oddawali. Insi zaś złoto, które teraz nad miarę potrzebniejsze ofiarowali.

Wczora po południu wchodził lud księcia p. w[o]jewo]dy krakowskiego do obozu, chorągwie husarskie 2, konne 2 i dobre, przed którymi koni tureckich cudnych trzech z wsiądzeniem kosztownym, księżęcych prowadzono, kozackich podłych chorągwi 6, Tatarów ostrowskich i Wołoszy, dragoni chorągiew jedna dobrej, pod którą ze 200 koni być mogło. Więcej śmy jednali sobie, aniżeli eventus comprobanit obiecywali.

JMX krakowski pisał tu do JKM, prosząc o subsidium przeciwko tamtym podgórskim rebellizantom, za czym JKM 2 tys. ludzi posyła w tamten kraj, zleciwszy regiment nad nimi JMP miecznikowi koron[nemu], przy którym p. Sokoła wyprawiono. P. koniuszy koron[ny] także i p. starosta sądecki tej okazji obrony Krakowa nie opuścili i ludźmi swymi w tymże compucie dziś wychodzą.

Do pospolitego ruszenia dnia wczorajszego JKM inito cum senatu consilio pp. sądeckiego i referendarza koro[nnego] posyłać raczył, żądając, abyś się tym prędzej przeprawowało i z obozem naszym łączyło, które tu sejmować przyszło, ani bez w[o]jewó]dztw wielkopolskich, które jeszcze Sokala nie minęły, progredi chce; różne zanoszą pretensie swoje. Niewiele podobno pociechy z niego spodziewać o srogiej confusii.

Drogość tu sroga, bo chleb jak za półtorak, to tu za gr. 18, garniec piwa zł. 1, miodu zł. 2, gorzałki kwarta pół talera. Rozboje srogie, dwory szlacheckie szturmem biorą. Nasza czeladź. Zamku pp. Sobieskich w Swyniuchach 3 dni dobywano per vires militares. Rano wczora szturmem wzięła czeladź z Niemcami. /384v/ Tylko w niewolę nie brali, ale quod sibi ut [?] czynili. O jutrze ruszyć się stąd mamy, z lepszejszymi wozami, daj Boże, szczęśliwie.

Переклад

Не помилився ти, ВМ ММП, у своїй opinii, що п. Хмельницький грає на виснаження і, наскільки можемо бачити, з таким наміром, щоб нас витягнути в голодніші краї (котрі він зараз залізом і

вогнем нищить), за милою від Збаража, під Колодним, при болотах і дуже поганих переправах розташувались, де його атакувати дуже важко. Ми ж теж Стир, дай Боже, щасливо перейшли і тут, на цьому боці Берестечка стоїмо, де з величезними труднощами військо з багажем ледве упродовж 3-х днів переправилося. 22 червня задалегідь вислано на чату п. Стемповського, відважного кавалера з кількома сотнями кінноти. Він, не зробивши справу, назад через недисциплінованість людей, йому довірених, повернувся, котрі ворожнечу між собою розпочали і більше здобичі та учинення шкод, ніж виконання своїх обов'язків пильнували, майже по-ворожому нищачи шляхетські маєтки і замочки без ніякого покарання здобуваючи, як-от учинили п. брацлавському, людині заслуженій, котрий був у таборі, якому 10 тис. рогатої худоби у фільварках насильно забрали. Це ж саме діється й іншим тутешнім обивателям в околиці, і вже воєводства белзьке і волинське, котрі більше постраждали від своєї рук своїх [вояків, ніж супротивника], до основ знищені.

Також Середа, козак п. старости сондецького, посланий на чату, повернувся, нічого не змігши зробити через той непослух. Того ж дня п. Чарнецького, сандомирського хорунжого, на чату з 2500* людей добрих, рейтарів, козаків і драгунів вислано. Він дав знати про прихід хана в середу до обозу Хмельницького і що різні ворожі чати навколо нашого обозу, щоб захопити язика, діють. Після цього ЙМП краківський кілька хоругв вислав для безпеки. Сам особисто [?] п. Чарнецький пішов ближче до ворога, але його назад відкликають, побоюючись, щоб він не був оточений через прихід хана, котрого кіннота не буде сидіти, склавши руки.

В суботу після св. літургії в день св. Яна, захисника ЙКМ, тривала військова нарада: що є більш вигідним, чи йти кінно, вози покинувши вози, чи із багажем. Ще, однак, не знаємо, що вирішено, тільки вчора оголошено, щоб всі ми були готові.

Того ж дня ЙХММ пп. сенатори різними подарунками та любов'ю обдаровували ЙКМ. ЙМ ксьондз канцлер пару рушниць і пістолетів коштовних дарував, ЙМП краківський місьорку і передплічники, як на рівному місці [?] дарував, п. краківський воєвода пістрявого коня із коштовним сідлом**, упряж бурштинову із золотими нитками віддав, п. руський воєвода намет і чудову мулицю, п. поморський воєвода вогнистого коня поморської породи, п. великий маршалок коронний шаблю в золоті, п. коронний конюший упряж бляхматову***, п. коронний хорунжий голий лук**** і пучок стріл, і побажання майбутніх перемог та тріумфів висловлювали. Інші ж золото, яке зараз надзвичайно потрібне, жертвували.

Вчора пополудні входив до табору люд князя п. краківського воєводи, 2 гусарські хоругви, 2 кінні і добрі, перед якими вели 3-х чудових турецьких князівських коней з коштовними сідлами****, козацьких поганих хоругв 6, острозьких татар і волохів, одна хоругва добрих драгунів, у якій з 200 кіннотників могло бути. Більше ми годилися між собою, ніж події підтверджувати [?] обіцяли.

ЙМКн. краківський писав сюди до ЙКМ, просячи про допомогу супроти тим підгірським бунтівникам*****, через що ЙКМ 2 тис. людей посилає у той край, доручивши керівництво ними ЙМП коронному мечникові, при якому п. Сокола відправлено. П. коронний конюший, а також і п. сондецький староста не прогавили нагоди оборонити Краків і своїми людьми у тому ж компуті сьогодні виходять.

До посполитого рушення вчорашнього дня ЙКМ спочатку із рішенням сенату пп. сондецького і коронного референдаря послати зволив, вимагаючи, щоб воно чимшвидше переправлялося і до нашого обозу прилучалося. Воно сюди прийшло відправляти сейм і починати хоче без великопольських воєводств, котрі ще Сокала не минули; заносять різні свої претензії. Схоже, небагато потіхи з нього можна сподіватися через великий безлад.

Дорожнеча тут сильна, бо хліб, який коштує півторака, то тут грошей 18, горнець пива 1 зл., меду 2 зл., кварта горілки півталяра. Розбої великі, двори шляхетські штурмом беруть. Наша челядь.

* У рукописі помилково: 2050 (див. док. 3).

** Переклад не зовсім точний – термін «usiądzenie» означає загалом комплекс спорядження на спині коня, до якого входять сідло, чапак, попруга і т. д.

*** Незрозуміле поняття, вірогідно, вказівка на якийсь тип металу.

**** Напевно, лук без тятиви.

***** Див. прим. 22.

***** Йдеться про бунт у Польщі під проводом Костки Наперського.

Замок пп. Собеських у Свинюхах* 3 дні добували воєнні мужі. Вчора вранці штурмом взяла челядь з німцями. Тільки в неволю не брали, але котру наче собі [?] чинили. Завтра маємо звідси вирушати з легшими возами, дай Боже, шасливо.

Титул документа в архівній справі: «Copia listu z obozu za Beresteczkiem de data 26 junii [anno] 1651» («Копія листа з обозу за Берестечком, даного 26 червня 1651 [року]»)

Джерело публікації: ЛНБ, ф. 5, спр. 225, арк. 383–384зв; інша копія – ЛНБ, ф. 5, оп. 1, спр. 5769/III, арк. 629–630.

Опубліковані регести: Берестецька битва 1651 року..., с. 148.

¹ *Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова* [The Battle of Berestechko of 1651 in the language of documents: Based on the scientific heritage of I.K. Svieshnikov] / упоряд. В. Виткалов, Т. Пономарьова, Рівне, РДГУ, 2005, 404 с.

² *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу* [Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people] / упоряд. Ю. Мицик, Київ, 2013, т. 2: 1650–1651, 704 с.

³ S. Augustewicz, *Komput wojska koronnego z 1 stycznia 1651 roku*, in «Echa Przeszłości», 2019, nr XX/2, s. 391–412.

⁴ B. Staręgowski, *Rejestr popisowy chorągwi pospolitego ruszenia powiatu kaliskiego pułkownika Jakuba Rozdrażewskiego w 1651 roku*, in «Studia Archiwalne», 2021, t. 8, s. 151–161.

⁵ ЛНБ, ф. 5 Рукописи Національної бібліотеки ім. Осолінських, оп. 1, спр. 225 *Копії матеріалів, які головним чином стосуються польсько-козацької війни 1648–1651 рр. XVII ст.*, 425 арк.; ЛНБ, ф. 5 Рукописи Національної бібліотеки ім. Осолінських, оп. 1, спр. 5769/III *Матеріали Людвіка Кубалі до історії Польщі 1571–1659 рр. XIX ст.*, 1858 с.

⁶ *Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали* [Project «Ukraine». Uprising of the Zaporozhian Host in 1630: documents and materials] / упоряд. Т. Ковалець, Харків, Фоліо, 2017, с. 38–41.

⁷ *Проект «Україна»*, с. 14.

References

1. Berestetska bytva 1651 roku movoiu dokumentiv: za materialamy naukovoi spadshchyny I. K. Svieshnikova [The Battle of Berestechko of 1651 in the language of documents: Based on the scientific heritage of I.K. Svieshnikov], ed. V. Vytkafov, T. Ponomarova, Rivne, RDHU, 2005, 404 s.
2. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu [Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people], ed. Y. Mytsyk, Kyiv, 2013, t. 2: 1650–1651, 704 s.
3. S. Augustewicz, *Komput wojska koronnego z 1 stycznia 1651 roku*, in «Echa Przeszłości», 2019, nr XX/2, s. 391–412.
4. B. Staręgowski, *Rejestr popisowy chorągwi pospolitego ruszenia powiatu kaliskiego pułkownika Jakuba Rozdrażewskiego w 1651 roku*, in «Studia Archiwalne», 2021, t. 8, s. 151–161.
5. Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni Vasylia Stefanyka, f. 5 Rukopysy Natsionalnoi biblioteki im. Ossolinskykh. op. 1, spr. 225 *Kopii materialiv, yaki holovnym chynom stosuiutsia polsko-kozatskoi viiny 1648–1651 rr.*, 425 арк.; LNB, Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni Vasylia Stefanyka, f. 5 Rukopysy Natsionalnoi biblioteki im. Ossolinskykh. op. 1, spr. 5769/III *Materialy Liudvika Kubali do istorii Polshchi 1571–1659 rr. XIX st.*, 1858 s.
6. Proekt «Ukraina». Povstannia Viiska Zaporozkoho 1630 roku: dokumenty i materialy [Project «Ukraine». Uprising of the Zaporozhian Host in 1630: documents and materials], ed. T. Kovalets, Kharkiv, Folio, 2017, s. 38–41.
7. Proekt «Ukraina», s. 14.

* Тогочасне містечко, зараз село Привітне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.

РЕЦЕНЗІЇ

© Фадей Яценюк* (Чернівці)

«РУХАЄТЬСЯ СВІТЛОМ» (лат. *A lumine motus*) – ПРИЛАД ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ СТОРІН ГОРИЗОНТУ Й ЧАСУ

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Микола Ільків. Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці: атрибуція, особливості використання, просторово-часовий контекст. Чернівці: Технодрук, 2019. 208 с.

Вийшла з друку книга Миколи Ільківа – археолога, кандидата історичних наук, викладача Чернівецького національного університету, директора Чернівецької філії «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України, присвячена цікавому артефакту кінця XVI – середини XVII ст. – частині кишенькового сонячного годинника зі слонової кістки. Овальна пластинка, яка була частиною портативного приладу для визначення сторін горизонту й часу, була знайдена студентами факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю. Федьковича під час розкопок у Хотинській фортеці в 2013 році. Керівником експедиції археологічних досліджень студентів був М. Ільків, який після ретельного дослідження цікавої знахідки опублікував свою наукову працю.

Про орієнтування в просторі і часі, яке було невід’ємною складовою людського буття, свідчать навігаційні прилади, знайдені та проаналізовані археологами в різних частинах світу, зокрема і в Україні. Автор дослідження стверджує, що знахідка в Хотинській фортеці зайняла своє належне місце серед подібних артефактів. Загальний стан частини портативного годинника добрий, що дало можливість досліднику зробити детальний аналіз знахідки. Вміщені в роботі фото та прорисовки сонячного годинника, відтиски цифрових знаків годин на слонової пластині дають можливість читачам уявити розмір та зображення артефакту.

Хотинський диптих (від грец. – подвійний, складений удвоє) складався з двох пластин овальної форми, з’єднаних шарніром між собою. Загальний розмір знахідки становить 40,8×33,3 мм; товщина – 3,3 мм; вага – 6,9 г.

У розділі «Атрибуція виробу» дослідник зазначає, що портативні сонячні годинники із бронзи чи слонової кістки були відомі ще у Стародавньому Римі. В аристократичних колах Європи вони стали популярними у XVI – XVII ст. Ними користувались під час торгових та воєнних кампаній, мандрівок, у науково-дослідницькій практиці тощо. Ці прилади були важливою запорукою європейської експансії та економічного піднесення, показником своєрідної глобалізації в ранньомодерний час. Портативні годинники-компаси були також ознакою хорошого тону та маркером певного статусу власника – чим складнішим був інструмент, тим престижнішим він вважався. Знахідка з Хотинської фортеці належить до простого різновиду таких приладів, вона фактично позбавлена будь-яких орнаментальних деталей та додаткових функцій.

Студентські археологічні експедиції, якими керує М. Ільків, на місці виявленої знахідки знаходили речі, які підтверджували ремісничу діяльність майстрів фортеці. Про це йдеться в розділі «Археологічний контекст знахідки», в якому описано розташування місця на території фортеці (двір коменданта), де був знайдений годинник, подано графічне зображення зразків виявлених тут пічних кахлів, фрагментів керамічного посуду, виробів з бронзи, заліза, свинцю, скла, монети.

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Знайдені тут і заготовки-відходи та речі, виготовлені з кістки, зокрема точені деталі складного мундштука до люльки, чашечка курильної трубки, гудзик тощо, які свідчать про можливе косторізне виробництво. Однак вважати кістяний сонячний годинник продукцією місцевого виробництва, зазначає дослідник, немає жодних підстав. Такі портативні годинники-диптихи виготовлялись у Відні, Дрездені, Мюнхені, Парижі, Нюрнберзі. Аналіз матеріалу та форма виготовлення таких годинників, штампування цифр та розмітки циферблата, різновид орнаментування, авторські підписи на них майстрів та інколи дати виготовлення дали можливість М. Ільківу стверджувати, що хотинський артефакт датується в межах XVI – середини XVII ст. і може бути пов'язаний із діяльністю нюрнберзьких майстрів із родини Міллерів.

У розділі «Гномоніка та принцип роботи приладу» описано, як саме визначались у подібного виду годинниках-компасах час і сторони світу відповідно до зміни азимуту та висоти сонця над горизонтом і спостереженням за напрямом та довжиною тіні, яка падала на спеціально підготовлену поверхню від стержня-гномона (з грец. – вказівник). Поступове спостереження переросло в наукову дисципліну – гномоніку (вчення давньогрецького походження, що встановлює правила розрахунку знаходження тіні на поверхнях), яка вивчала закономірності руху Сонця та інших небесних світил за падаючою тінню.

Микола Ільків аналізує писемні джерела, іконографічний та археологічний матеріал і розкриває особливості різноманітних годинників, які розрізняються залежно від розташування гномона та площини-циферблата, розмітка яких була заздалегідь розрахована для певної географічної широти. Розрахунки, проведені дослідником, дали можливість стверджувати, що годинник із Хотинського замку був розрахований приблизно для 51° північної широти, а широта розташування Хотина та замку – $48^\circ 30'$. Попри певну похибку, хотинський екземпляр задовільно визначав час і в широтах Середнього Подністров'я.

Сонячні годинники з часом стали сполучною ланкою між теоретичною наукою, виробництвом і практичним застосуванням, були результатом співпраці математиків-астрономів, майстрів та споживачів продукції. В розділі «Історичні обставини формування комплексу та використання годинника» автор книги вказує на те, що в XVI – XVII ст. в Європі й світі збільшується виробництво та вдосконалення годинників, що було пов'язано переважно із зростанням значення й обсягів торгово-комерційних процесів у житті суспільства і, відповідно, посиленням відчуття браку часу – годинник ставав необхідною річчю в побуті й трудовій діяльності. Ними користувались також для регламентації часу молитов, богослужінь, для складання гороскопів, в астрологічній практиці.

Саме цим і можна пояснити появу у Хотині такого артефакту – портативного сонячного годинника. Хотин у зазначений період відзначався жвавим економічним життям: функціонуванням постійного і доволі значного ринку, наявністю митниці, значним відсотком місцевих купців і ремісників. Через Хотин проходив важливий торговий шлях зі Львова через Чернівці та землі Молдавського князівства до північно-причорноморського регіону. В розділі вміщена карта місцезнаходження хронометричних приладів у Карпато-Дністровському регіоні, яка свідчить про помітну їх концентрацію у Львові, Хотині, Чернівцях, Сучаві, Яссах, Бендерах, Білгород-Дністровському. Дослідник-археолог звертає увагу на те, що помітна кількість портативних сонячних годинників зосереджувалась у цих укріплених центрах, насамперед у палацах, замках та фортецях, оскільки у них відчувалась особлива потреба для чіткої регламентації ведення гарнізонної вартової служби.

М. Ільків висловлює припущення, що саме для організації гарнізонної служби, особливо в умовах постійної загрози нападу турецько-татарських військ, і використовувався знайдений портативний сонячний годинник. У 1673-1674 рр. в Хотинській фортеці перебувало польсько-литовське військо – очевидно, комусь із його складу й належав годинник-диптих.

Окрім того, в розділі «Нюрнберзький квадрант» дослідник схиляється до того, що знахідка в Хотинському замку може бути підтвердженням думки істориків та археологів про використання портативних сонячних годинників запорозькими козаками та кримськими татарами для орієнтування у відкритому морі й у степу. Про такий прилад повідомляв інженер і військовий картограф французького походження в «Описі України» ще в середині XVII ст., де він пише, що козаки і татари користувались квадрантами (компасами-годинниками). Такі прилади називали «нюрнберзьким квадрантом», здійснюючи таким чином їх географічну прив'язку до місця виготовлення та за характерним типом розмітки циферблата годинників-диптихів, який був пов'язаний своїм

походженням із нюрнберзькими майстрами. Хотинська знахідка – додаткове цьому підтвердження. В цьому ж розділі автор книги пише про важливе значення портативних сонячних годинників для орієнтування на місцевості, для розвитку картографії ранньомодерного часу. На деяких мапах того часу для позначення сторін світу наносилось зображення сонячних годинників замість рози вітрів.

Книга Миколи Ільківа написана на основі писемних джерел, матеріалів археологічних досліджень, літератури українських та зарубіжних авторів (всього 347 позицій). Велика кількість світлин, графічних малюнків, гравюр, таблиць, карт кінця XV – XVII ст. дають можливість візуально сприймати викладений у ній матеріал. Цікавими є і «Додатки» до книги, в яких є каталог-вибірка понад двох сотень археологічних знахідок портативних сонячних годинників європейського виробництва (додаток 1), аналіз циліндричного кишенькового годинника із Чернівців (додаток 2), турецькі знахідки з району Дністрівки-Комарова (додаток 3), деталі годинникових механізмів з Хотинської фортеці (додаток 4), фрагмент астролябії із Сучави (додаток 5). Завершується дослідження географічним та іменним покажчиками.

Видання розраховане на істориків, археологів, краєзнавців, музейних працівників, студентів, а також усіх, хто цікавиться минулим Хотинщини та розвитком науки і техніки.

© Микола Глібіщук* (Чернівці)*

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Menkouski V., Šmigel' M., Dubinka-Hushcha L. «THE HUNGER GAMES»: Ukrainian Famine of 1932–1933 in History, Historiography and Historical policy. Banská Bystrica: Belianum, 2020. 270 p.; Меньковський В., Шмигель М., Дубинка-Гуща Л. «Голодні ігри». Український голод 1932–1933 гг. в історії, історіографії і історическої політике. Банска-Бистрица: Belianum, 2020. 270 с.

Одним з найбільш цікавих дослідницьких напрямів у сучасній українській історіографії є «memory studies». Звісно, що на противагу західним історикам українські дослідники у попередні десятиліття не мали можливості займатися цією тематикою. Адже відірваність радянської історичної науки від новаторських процесів і тенденцій, що спостерігались у західних країнах, унеможлилювали наукові напрацювання у цій царині. Вказане вище стосується й науковців, які працювали в державах Центрально-Східної Європи, що належали до сфери впливу Радянського Союзу. Після падіння політичних режимів «народної демократії» і зникнення СРСР з політичної мапи світу, для вчених з цих країн відкрилися перспективи для дослідження розглядуваної проблематики. Тому цілком зрозуміло, що починаючи з 90-х років минулого століття і до сьогодні з'явилася величезна кількість праць різного наукового гатунку, що свідчить про так званий «меморіальний бум» у цій частині європейського континенту.

Однак варто пам'ятати, що «memory studies» є певним науковим каркасом, під яким розвиваються інші напрями – історична політика, «політика пам'яті», публічна історія тощо. Окремі з них спричиняють дискусії не тільки в академічному середовищі, але й між політичними режимами різних держав. Яскравим прикладом цього є Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Не тасмниця, що диспут між українськими та російськими вченими вже давно вийшов за межі наукового середовища. Стисло характеризуючи цю полеміку, зазначимо, що українські історики акцентують увагу на особливостях голоду в УРСР і стверджують, що він мав усі ознаки геноциду – штучного знищення українського народу. У свою чергу, російські дослідники апелюють до того, що голод був і в інших республіках Радянського Союзу, а говорити про геноцид є перебільшенням. Рецензована нами колективна монографія якраз присвячене цій проблематиці.

Варто зазначити, що автори розглядуваної книги представляють білоруські, словацькі і данські наукові інституції. Вони, обравши проблемний підхід, у кожному розділі намагаються висвітлити певну проблематику. На початку вони характеризують причини та історію голоду в Радянській Україні упродовж 1932-1933 рр. Також аналізують історіографічні напрацювання істориків різних держав щодо цієї тематики. В останньому параграфі цього дослідження йдеться про місце Голодомору 1932-1933 рр. в історичній політиці України та Російської Федерації.

Розпочинається ця книга зі вступу, де вчені спробували стисло окреслити методологічні основи, на яких ґрунтується дослідження. Автори намагалися використовувати не тільки напрацювання історичної науки, але й інших гуманітарних дисциплін, які мають стосунок до «memory studies»: політологія, соціологія тощо. Цікаво, що окрім залучення вже розроблених методологічних підходів, дослідники пропонують ввести до наукового обігу доволі новий термін – «геноцидизація». Це поняття ними використовується для «повторного винаходу українського нарративу пострадянської ідентичності» (с. 141).

Важливо вказати, що перший розділ колективного дослідження присвячений історії та причинам масового голоду в Радянському Союзі в 30-х роках ХХ століття. Читач має змогу дізнатися про стан сільського господарства у СРСР після завершення революційних подій, проблемами, з якими стикнулося радянське керівництво, реалізуючи свою аграрну політику тощо. Аналізуючи усі ці аспекти, авторський колектив наголошує на відмінностях Голодомору в Україні 1932-1933 рр. від

* к.і.н., асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-3829-9736

e-mail: m.hlibischuk@chnu.edu.ua

подібних катастроф, що відбувались в СРСР раніше. На їхню думку, однією з головних особливостей було те, що сам факт голоду в офіційній радянській пропаганді заперечувався. Якщо у 1920-х роках радянський уряд дозволив громадським діячам звернутися по допомогу до західних країн, то у 1930-х рр. хліб експортувався Радянським Союзом за кордон (с. 157). Підбиваючи висновки цього розділу, автори поділяють судження знаного фахівця з історії СРСР О. Хливнюка, що в результаті хлібозаготівель 1932 р. основні сільськогосподарські райони країни вразив найжорстокіший голод, який продовжувався до нового врожаю. Причиною цього голоду були не природні катаклізми, а цілеспрямовані дії сталінського керівництва, коли жорсткою рукою, незважаючи на мільйонні жертви, вилучали із села останні ресурси. Селянам, які голодували, практично не надавалася державна допомога, що була звичайним способом пом'якшення голоду в історії дорадянського та початкового радянського періоду: основна частина голодуючих районів (насамперед Україна та Північний Кавказ) були оточені поліцейськими кордонами, що не допускали виїзд селян у благополучніші області, а це призводило до ще більшого зростання смертності (с. 161-162).

У наступному розділі йдеться про історіографію Голодомору в Україні, особливості її формування, найбільш знаних дослідників цієї проблематики тощо. Автори підкреслюють, що історія вивчення голоду 1932-1933 рр. є класичним зразком того, як домінуючі суспільно-політичні настрої минулих десятиліть впливали на вивчення цих подій істориками, змінювали їхні оцінки і висновки. Також чимало уваги приділено науковим напрацюванням відомого українського історика Станіслава Кульчицького, який розпочав досліджувати історію Голодомору 1932-1933 рр. ще у другій половині 1980-х рр. У той час він був залучений до роботи спеціальної комісії, яка була сформована радянською владою для розслідування причин голоду 1932-1933 рр. Вчені підкреслюють значущість змін для української історичної науки, які сталися у вивченні означеної теми після розпаду Радянського Союзу, адже зі зникненням контролю комуністичної партії над архівними фондами і матеріалами, що стосувалися Голодомору, ця тема стала однією з базових складових національної історіографії та історичної політики (с. 170). Однак, на наш погляд, найбільш цікавою частиною цього розділу є залучення наукових напрацювань щодо названої проблематики істориків з країн Скандинавського півострова та Центрально-Східної Європи. Уже склалася певна традиція при висвітленні голоду 1932-1933 рр. опиратися на праці західних вчених та представників держав пострадянського простору. Тому аналіз історіографічних здобутків учених згаданих вище регіонів, їхніх методологічних підходів, оцінок і висновків є вельми оригінальним. Тим паче, що українське академічне середовище мало обізнане з працями дослідників цих держав.

Останній параграф цього колективного дослідження присвячений історичній політиці України та Росії стосовно Голодомору 1932-1933 рр. після 1991 р. Розпочинається цей розділ з авторської тези про дискусію в українському академічному середовищі щодо використання поняття «геноцид» стосовно голоду 1932-1933 рр. в Україні. Автори зазначають, що у 2000-х роках поміж українських істориків не було єдності у цьому питанні. Вони наводять міркування знаного італійського дослідника Андреа Граціозі, фахівця з розглядуваної проблематики, про те, що науковців, які вивчають цю тему, можна умовно поділити на дві групи. Одні вчені дотримуються думки, що голод 1932-1933 рр. був геноцидом і вважають його штучним. Інші акцентують увагу на злочинності політики сталінського керівництва, але наголошують на необхідності досліджувати як багатогранне явище та враховувати низку важливих чинників (тогочасна геополітична кон'юнктура, необхідність модернізувати економіку тощо). Також увага приділена тому, як наукові суперечки навколо цієї теми впливали на міждержавні відносини між Україною та Російською Федерацією. На думку авторів, найбільший вплив відбувся наприкінці 2000-х років за президентства Віктора Ющенка та Дмитра Медведєва відповідно.

Завершується ця колективна монографія аналізом міжнародної реакції та законодавчих документів різних держав стосовно визнання голоду 1932-1933 рр. актом геноциду проти українського народу. Автори акцентують увагу на нормативно-правових актах Верховної Ради України і парламентів зарубіжних країн, в яких засуджують злочинні дії радянської влади проти українців. Також характеризують і позицію іноземних урядів, які виступили проти такого рішення (Російська Федерація та інші).

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що рецензоване колективне дослідження є вдалим науковим доробком у вивченні проблематики Голодомору в Україні. Сподіваємося, що праця зарубіжних вчених, яка розкриває маловідомі аспекти голоду 1932-1933 рр., стане у пригоді тим, хто вивчає ці трагічні сторінки української історії.

© Микола Гуйванюк* (Чернівці),
© Олександр Руснак** (Чернівці)

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Олексій Кошель. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / за ред. О.В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 576 с.

Дослідження появи і розвитку в надрах панівної на українських територіях Православної російської церкви опозиційного духовенства та віруючих є актуальним науковим завданням для сучасної історичної науки. Інкorporація Правобережної України до Російської імперії наприкінці XVIII ст. призвела до поступової втрати національних рис та самобутності обрядової сфери в релігійно-духовному житті, насадження політики зросійщення українських епархій Православної російської церкви та повної залежності церкви від державного впливу. Однак у другій половині XIX – на початку XX ст. частина духовенства українських епархій займалася активною діяльністю щодо запровадження богослужінь українською мовою, перекладів рідною мовою проповідей та Святого Письма, відродження національних обрядів і традицій, що ставало основою для подальшого процесу відродження Української автокефальної православної церкви.

Саме тому тема рецензованої монографії «Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)», поза сумнівами, є актуальною і значною мірою доповнює історіографію досліджень розвитку українського національно-духовного відродження та участі в ньому представників православного духовенства.

Дослідження базується на широкій джерельній базі архівних матеріалів, опублікованих документів, мемуарів, періодиці та творчій спадщині діячів українського національно-духовного відродження. Автором було введено до наукового обігу значну кількість архівних документів, зокрема матеріалів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (м. Київ) та Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург).

Монографія складається із семи розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Аналізуючи історіографічні розробки досліджуваної наукової проблеми, автор об'єктивно вказує на схожість оцінок російських істориків імперської доби та переважної більшості істориків сучасної Росії, які заперечують сам факт існування українського національно-духовного відродження у XIX – на початку XX ст. Натомість у роботі детально проаналізовано науковий доробок вітчизняних та зарубіжних істориків, які розглядають діяльність патріотично налаштованого духовенства як цілісний феномен в історії України, який привів до появи УАПЦ. Втім, на нашу думку, при розгляді стану вивчення проблеми автору варто було б більш детально зупинитися на огляді мемуарної літератури як одного із цінних джерел при вивченні протестних рухів молоді духовних навчальних закладів.

У другому розділі монографії автор розглядає передумови участі представників духовенства в українізації та демократизації церкви і в реформаційних процесах у суспільстві. Цілком

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-1614-6173

e-mail: buk6@ukr.net

** к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2921-3029

e-mail: o.rusnak@chnu.edu.ua

обґрунтованими є висновки щодо значення спадкових священницьких родин у збереженні традицій українського православ'я, веденні богослужінь українською мовою та реформування ПРЦ. Саме із цього середовища вийшла значна кількість діячів національно-культурного відродження та боротьби за автокефалію української церкви (В. Гречулевич, Ю. Сіцинський, С. Руданський, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький, С. Єфремов, В. Біднов та ін.).

У третьому та четвертому розділах розглядаються протестні та революційні рухи у закладах духовної освіти другої половини XIX ст., рух духовенства за українізацію церкви та соціально орієнтована діяльність православного духовенства. Базуючись на значних архівних матеріалах, розглядаються протестна та революційна діяльність молоді у Подільській і Волинській духовних семінаріях та Київській духовній академії, організація в них таємних гуртків проукраїнського спрямування, поширення нелегальної літератури тощо. Аналізується роль в українізації церкви подільського протоієрея В. Гречулевича, який опублікував низку видань українською мовою, зокрема «Проповіді малоросійською мовою» та «Катехізичні бесіди».

Окремо варто відзначити, що у розділах монографії вперше вводяться до наукового обігу невідомі факти про спроби перекладу Св. Письма українською мовою випускника Подільської духовної семінарії Володимира Родневича.

У зазначених розділах аналізується також діяльність духовенства із захисту селян від дій поміщиків і чиновників, підтримки селянських заворушень, страйків у час проведення аграрної реформи 1861 р. та російської революції 1905–1907 рр. Однак, на нашу думку, авторам було б доцільно більш детально проаналізувати таку діяльність православного духовенства у період проведення аграрної реформи.

У п'ятому розділі монографії автор детально розглядає питання ролі духовенства у розвитку освіти в Правобережній Україні, розвитку науки і краєзнавства та культури України. Окремо варто відзначити багату джерельну базу та належні висновки при розгляді участі представників духовенства у проведенні історичних досліджень єпархій, описів церков, парафій, монастирів і створення єпархіальних історико-статистичних комітетів та інших наукових об'єднань. Обґрунтованими є висновки, що всупереч офіційній позиції Синоду представники православного духовенства Правобережжя розширили межі досліджень, сприяли становленню національного краєзнавства та підготували багатьох відомих науковців і діячів національного відродження.

У шостому та сьомому розділах монографії розглядаються питання участі патріотичного духовенства в подіях російської революції 1905–1907 рр., їх діяльність із реформування православної церкви, українізації богослужінь та духовної освіти, відродження національної культури, що заклало основи для відновлення автокефалії української церкви. Заслужують особливої уваги матеріали розділів про роботу головної редакційної комісії в Кам'янці-Подільському на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким), якою було підготовлено й видано переклад українською мовою чотирьох Євангелій. При цьому низка зазначених матеріалів запроваджується до наукового обігу вперше.

У висновках монографії зазначається, що у другій половині XIX – на початку XX ст. Православна російська церква повністю залежала від російського самодержавства, слугувала інструментом політики русифікації і активно протидіяла появі в середовищі духовенства опозиційних рухів та спроб відродження традицій українського православ'я й українізації православної церкви. Однак у вказаний період об'єктивно склалися умови, коли в середовищі православного духовенства, учнівської молоді духовних навчальних закладів зростали національно свідомі діячі, які виступили за переклади українською мовою Св. Письма, українізацію духовної освіти і церковного життя, відродження традицій українського православ'я. Головним підсумком діяльності церковно-реформаторського руху стала підготовка кадрів з числа патріотично налаштованого українського духовенства, які взяли на себе місію створення УАПЦ під час Української революції 1917–1921 рр.

Загалом монографія О. М. Кошеля є завершеною науковою працею, у якій пропонується вирішення актуальної наукової проблеми. Матеріали роботи базуються на значній джерельній базі, становлять науково-теоретичний і практичний інтерес, зокрема можуть використовуватися для розробки рекомендацій органам державної влади для вдосконалення регулювання державно-церковних відносин в Україні.

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича:
Ч-49 Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2022. № 1. 172 с.
ISSN 2414-9012

Літературний редактор ***Звенигородська Л. В.***
Комп'ютерна верстка ***Басараба А. Т.***

Підписано до друку 03.06.2022. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 00,0.
Обл.-вид. арк.00. Тираж 100. Зам. ____.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.